

નીતિ-દર્પણ.

સંગ્રહ કરનાર,

છગનલાલ ગોડીદાસ વકીલ

સાયલાવાળા.

પ્રકાશક,

ઠાકરશી તેજશી કેશવજી વોરા

સુમા ગોંગા (કચ્છ)

વિ. સંવત્ ૧૯૮૪.

ઇ. સ. ૧૯૨૮.

આવૃત્તિ પાંચમી.

પ્રત ૧૦૦૦.

[પ્રકાશકે સર્વ હકક સ્વાધીન રાખ્યા છે.]

મૂલ્ય રૂ.૩૨-૦૦

અર્પણ પત્રિકા.

૨૬૫

૧૭૦

(૧૧/૧૧)

31048

નીતિનાં પુસ્તકો વાંચનારા, નીતિના યોધને ગૃહણ

કરનારા, હમેશાં નીતિનોજ ઉપદેશ દેનારા,

તેમજ માત્ર નીતિને જ આ જીવનને

સાર માનનારા નીતિમાન વાંચ-

કાના કર કમળમાં આ

પુસ્તક હું પ્રેમ

સાથે અર્પણ

કરું છું.

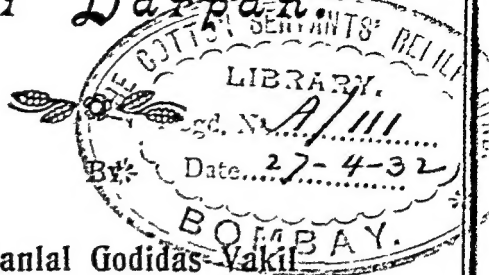
31048

સમા ગોગા,
તા. ૧-૫-૧૯૨૦.

લી.

તેજશી કેશવજી વોરા.

Niti Darpan.

Chhaganlal Godidas-Vakil

SAYLAWALA,

PUBLISHED BY

Thakershi Tejshi Keshavji Vora.

Sama goga (Cutch)

FIFTH EDITION. A. D. 1928.

(All Rights reserved by the Publisher.)

Price Rs 2-0-0.

“ પુસ્તક ઉપર આંખથી રીઝવા પહેલાં મનથી રીઝજો. ”

પાંચમી આવૃત્તિ.

ચોથી આવૃત્તિ પ્રમાણેજ આ આવૃત્તિ છાપી છે. મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના સ્વર્ગવાસથી અને કેટલાક સંજોગોથી આ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ બહાર પાડવાને વીલંબ થયો છે. છેલ્લા બે વર્ષોથી લોકોની માંગણી વધારે હોવાથી આ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ શુદ્ધ વાંચક-વૃંદની સમક્ષ રજુ કરવા લાગ્યશાળી થયો છું.

ઠાકરશી તેજશી વોરા.

“ ઉમરે, પહેાંચ્યા પછી મેળવેલી અક્કલ કરતાં બાળ વયમાં લીધેલો બોધ આપણાથી છુટો થઈ શકતો નથી. ”

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિ.)

ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં મેં કાઠિઆવાડ એજન્સીની સરકયુલર બુક બહાર પાડી અને સને ૧૮૮૬ ના જુલાઈ માસમાં ૧૦૦ વર્ષનું પંચાગ બહાર પાડ્યું. ત્યારપછી મારા મનમાં બાળકથી વૃદ્ધ તમામને ઉપયોગી થાય એવું એક પુસ્તક તૈયાર કરવાનો વિચાર થયો. પ્રથમ તો પંચોપાખ્યાન, વ્રજ ચાણુક્ય, જશુરામ કૃત રાજનીતિ, પ્રમાણુ સહસ્ત્રી ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં જેમ બોધદાયક વચનો લખ્યાં છે તેમ લખવાનો મારો ઇરાદો હતો; પણ મને એવો વિચાર થયો કે સૌને પ્રિય અને વળી બોધક થઈ પડે એવી રચના કરવી. તેથી આ પુસ્તકનાં મેં ૩૦ પ્રકરણો પાડેલાં છે અને તે દરેક પ્રકરણુ શી બાબતનું છે તે મથાળે લખી તેને જ લગતી શિખામણો તે પ્રકરણુ નીચે કલમવાર અને જુદી જુદી લખવામાં આવેલી છે. તેમાં એક અગત્યનો સુધારો એવો પણ કરવામાં આવેલો છે કે તે દરેક શિખામણુ નીચે તે વાક્ય સજ્જડ યાદ રહેવાને બની આવે એટલા માટે કોઈ ગદ્યમાં તો કોઈ પદ્યમાં કહેવતો મુકેલી છે. મારે આ પુસ્તક લખવામાં પંચોપાખ્યાન, પ્રમાણુસહસ્ત્રી વગેરે ગ્રંથોની વધારે મદદ લેવી પડી છે. તે ઉપરાંત આ પુસ્તકમાં કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ તથા રા. બા. ગોપાળજી સૂરજભાઈ દેસાઈએ પણ મને સારી મદદ કરેલી છે.

(બીજી આવૃત્તિ.)

પહેલેથી જ હું આ પુસ્તકનો વંખાણનારો હતો અને જ્યારે મહુમ્મ વકીલ જગનલાલના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મી. છોટાલાલની મને રંગુનમાં મુલાકાત થઈ, ત્યારે તે પુસ્તક સંબંધી મારા ઉચ્ચ ભાવ તેમને મેં દર્શાવ્યા હતા. મારી માગણીપરથી તેમણે તે પુસ્તકના સઘળા હકકો મને આપવા કબજાત આપી, અને એ રીતે હું આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ ગુજર વાયકવૃંદની સમક્ષ રજુ કરવા ભાગ્યશાળી થયો. હું એક વેપારી લાદનનો સાધારણ માણસ છું. નીતિ આ જગતમાં સર્વોપરિ છે અને તેનું શિક્ષણ લેવું એ મનુષ્યોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. નીતિનો પ્રચાર થાય તેવા હેતુથી અને આ પુસ્તક ઉપરની મારી પ્રીતિથી આ પુસ્તક બહાર પાડવા મેં મારાથી બનતું કર્યું છે.

રંગુન. તા. ૧-૮-૧૩. } તેજશી કેશવજી વોરા.

(ત્રીજી આવૃત્તિ.)

પાંચ વર્ષ પછી આ લોકપ્રિય નીવડી ચૂકેલા પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે. તે બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે પરંતુ થોડાએક ફેરફાર સાથે છાપી છે. મુની શ્રી છોટાલાલજી તથા બીજા કેટલાક મિત્રોની સૂચના પ્રમાણે કાંઈ સ્થળે કાંઈ સુધારો વધારો માન કર્યો છે.

રંગુન, }
તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૧૮. } તેજશી કેશવજી વોરા.

(ચોથી આવૃત્તિ.)

ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે જ આ આવૃત્તિ છાપી છે. છપાઈ-કાગળ-પુંકાની મોંઘવારી છતાં મૂલ્ય વધાર્યું નથી. માત્ર એ વર્ષમાં જ નવી આવૃત્તિ બહાર પાડવી પડે છે એ આ પુસ્તકની વધતી જતી લોકપ્રિયતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

સામા ગોગા }
તા. ૧-૫-૧૯૨૦. } તેજશી કેશવજી વોરા.

અનુક્રમણિકા.

અક્ષરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	ધર્મ	૧૬
૨	સત્યનો મહિમા	૨૪
૩	દરેક મનુષ્યે હમેશ યાદ કરવાના વચનો	૨૪
	(૧) ખાવા પીવા, સુવા બેસવા, અને દરવા દરવાના નિયમો	૨૪
	(૨) મહાપંડિત વિષ્ણુશર્માનાં કહેલાં દરેક માણસે મુખપાઠ કરવાના નિયમો	૬૦
૪	મુધરેલના સદ્ગુણો	૬૭
	કવિ અને કવિતા	૭૩
૫	રાજનીતિ	૭૮
	રાજઓનો વિદ્યાભ્યાસ	૭૯
	રાજઓનું રાજ્યગૃહ	૮૨
	રાજઓનું સૈન્યબળ	૮૪
	રાજઓનું ધનબળ	૮૯
	રાજઓનું પ્રધાનબળ	૯૧
	રાજઓના નિયમો... ..	૯૯
૬	અમલ-અધિકાર	૧૧૩
૭	ઉદ્યોગ-કામધંધો	૧૨૭
૮	આણસ	૧૪૭
૯	ચડતી અને પડતી	૧૫૪
૧૦	સજ્જનનાં લક્ષણો	૧૬૩
૧૧	દુર્જનનાં લક્ષણો... ..	૧૭૩
૧૨	મિત્રપરીક્ષા	૧૮૦

પ્રકરણ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧૩	ધનવાનનો ધર્મ	૧૯૫
૧૪	કરકસર	૨૦૮
૧૫	લોભ-કૃપણતા	૨૧૩
૧૬	તૃષ્ણા	૨૨૦
૧૭	વિવેક	૨૨૪
૧૮	વાતચીત કરવાના નિયમો	૨૩૨
૧૯	મા-બાપ ભાઈભાંડુ અને સગાં, સહોદર	૨૩૮
૨૦	સ્ત્રી	૨૫૨
	પતિએ પત્ની સાથે વર્તવાના નિયમો	૨૫૩
	પત્નીએ પતિ સાથે વર્તવાના નિયમો	૨૬૧
	સ્ત્રીએ બાળક ઉછેરવાની થોડીએક સૂચનાઓ	૨૭૪
૨૧	વિદ્યાભ્યાસ	૨૭૭
૨૨	શેઠ અને ચાકર	૨૮૮
	(૧) શેઠોની ફરજ	૨૮૮
	(૨) ચાકરનો ધર્મ	૨૯૪
૨૩	જીંદગી	૩૦૦
૨૪	ધર્મ	૩૦૭
૨૫	મદ્યપાન-દારૂનું વ્યસન	૩૧૩
૨૬	અભિમાન-અહંકાર	૩૧૯
૨૭	મૂર્ખતાં લક્ષણો	૩૨૬
૨૮	ત્રણ ચીજો	૩૩૧
૨૯	ઉપયોગી સલાહ જવાબ	૩૪૬
૩૦	પરચુરણ અમૃતજવાહીર	૩૬૮

નીતિ-દર્પણ.

પ્રકરણ ૧ લું.

ધર્મ.

દોહરો.

દુઃખમાં સહિ દરિને લજે, સુખમાં લજે ન કોય;
જે સુખમાં દરિને લજે, તે દુઃખ ચતું હોય ?

૧ જોડે આપણે ઇશ્વરને જોઈ શકતા નથી, અને પ્રત્યક્ષ રીતે આપણા મનોબળ વડે દરીને સાબીત પણ દરી શકતા નથી, તે-
પણુ ઇશ્વર સર્વવ્યાપી છે, એમ આપણે આશા સખીએ
છીએ, કારણ કે તે સર્વ પ્રાણિને માટે ગુણ રહેલ છે, સર્વ વ્યાપક,

૭ પરમેશ્વર તમને દેખે છે, પરમેશ્વર તમારી સાથે છે, અને તમારાં સઘળાં કાર્યિક, માનસિક, અને વાચિક એ ત્રણે જાતનાં કર્મો તેના ધ્યાનમાં છે; કેમકે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર વિના કાંઈ પણ જગો ખાલી નથી. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

આસપાસ આકાશમાં, અંતરમાં આભાસ;
ધાસ આસની પાસ પણ, વિશ્વપતીનો વાસ.
ભોંભાં પેસી ભોંયરે, કરીએ કાંઈ વાત;
ધડીએ મનમાં ઘાટ તે, જાણે જગનો તાત.
ખાલી જગ્યા ખેળીએ, કણી મુકવા કામ;
ક્યાં એ જગકર્તા વિના, કાલું ન મળે કામ.

કં ૦ દં ૦ કાં ૦

૮ પરમેશ્વરને પિછાણવાની સૌથી સરસ રીત એ છે કે દરરોજ નિતિનાં કામો કરવા તત્પર રહેવું; અને પરમેશ્વરને પિછાણવાની અંત ધરાવવી એજ તેના હુકમોને તાળે થવાની બાબત છે; કેમકે નીતિ વિના પરમેશ્વર મળતો નથી, અને ધર્મ વિના નીતિ હોતી નથી. કહેવાય છે કે “ નીતિ એજ ધર્મ. ” તોપણ તમારાથી જો કદી એકાદ છુટ્ટ કામ બની જાય તો તુરત મારી માગી લેજો પણ તેની પુઠ પકડશો નહિ.

૯ વળી જો કાંઈ નાસ્તિક હોય તેનો વિશ્વાસ તમે કદી કરશો નહિ; કેમકે તેવા માણસો હુંડા કામનો બદલો શું મળશે તેથી બહીતા નથી અને તે વિષે મનમાં કશી ચાનક ધરાવતા નથી. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ચક્રવા ચક્રવી ચતુર નર, નિતપત રહત ઉદાસ:

ખર, કુવડ, અર અખુજ નર, સદા મગન પ્રથિરજ.

નર્મદાશંકર.

૧૦ ધ્યાન રાખજો કે, આ સવળી દુનિયા મોહરપિણી અને
પળવારમાં નાશ પામનારી છે; તેમાં માણસો હમેશાં હાયા છે,
જેમાં સમજી મનુષ્યો ધમ કરે છે, અને અનાડી પાપકર્મ કરે છે;
કારણ કે ને એમ નથી જાણતો કે મારે કરેલાં કર્મનો જરૂર જવાબ
આપવા પડશે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે જેનું કરશે તેનું જ
ભોગવનું પડશે.

૧૧ “ભૂતદુરી” કહે છે કે જે મનુષ્ય નિર્ધન હોય, સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય
તેમ ન હોય, અને વળી શરીરે વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તેણે તો દિલ્લ-
બ્રષ્ટ થઈને બન્ને ન જગાડવાં જોઈએ. કેમકે તે તો ‘ધોળીના
કુતરો ઘાટનો પણ નહિ ને વાટનો પણ નહિ’ એ કહે
વત જેવું થાય. માટે તેણે તો ધર્મ જ આચરવો જોઈએ.

૧૨ ધર્મને જાણવાથી કલ્યાણ થવું નથી પણ પાળવાથી જ થાય છે.
જેમ ભોજન જોવાથી કુદા દુર થતી નથી પણ જમવાથી જ
થાય છે, એમ સમજશે તો જ તમોને સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત
થશે. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દોહરો.

ધર્મ નિયમ પાળ્યા વિના પ્રભુ ભજવા તે વ્યર્થ;

આસડ સેવે શું થશે ! પળાય નહિ જો પથ્થ.

૧૩ જો તમારે ધાર્મિક અને સત્યવાન પુરુષ થવું હોય તો દયા અને
સત્ય એ બેનું અદર્શિત સેવન કર્યા કરો. દુનિયામાં ઉત્તમોત્તમ ધર્મ

દયા સિવાય કોઈ છેજ નહિ, એમ દરેક ધર્મ અને શાસ્ત્ર ખુદી રીતે કહે છે. તેમજ સત્ય પણ દયાના જોવોજ પરમ ધર્મ છે. અહિંસા પરમો ધર્મ: અને સત્યાત્ નાસ્તિ પરો ધર્મ: માટે એ બન્નેના સેવનથી આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થવાય છે.

પ્રાણાન્તે પણ સત્ય અને દયાનો ત્યાગ કરવો નહિ.

૧૪ જો તમારે ધાર્મિક અને સત્યવાન પુરૂષ થવું હોય તો, અદેખાઈ તન્ને, ક્ષમાને રાખો, પાપમાં પ્રીતિ ન કરો, સાચું બોલવાની ટેવ રાખો, મિથ્યાલિભોની ન થાઓ, પિદ્ધાનોની સોળત કરો, સત્ય પુરૂષોનાં સત્ય કર્મોને અનુસરીને ચાલો, માનવાલાયક મોટાઓને માન આપો, શત્રુઓનો પણ વિનય કરો, અને દરેક જીવ પર દયા રાખો. ધ્યાનમાં રાખજો કે ખરો ધર્મ અહિંસામાંજ છે. કહેવાય છે કે “અહિંસા પરમો ધર્મ.” વળી કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

દયા ધરમકો મૂલ હે, પાપ મૂલ અભિમાન;

તુલસી દયા ન છાંડીયે, જળ લગ ધરમે પ્રાન.

૧૫ આ જગતમાં મનુષ્ય માત્રને જન્મથી મરણ પર્યંતના આચરણનું કૃણ એજ તેની નામના છે, માટે જાણવું કે સદાચરણી, થયા સિવાય સારી નામના મળવી કઠણ છે; અને સારી નામના મળી તો પછી સર્વ પદાર્થનો કાળ નાશ કરી શકશે, પણ તેની પાસે આવતાં બેશક કપવા લાગશે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

સવાલ—કાહુ ન અખલા કર શકે ? કાહુ ન સિંધુ સમાત ?

હુ ન પાવકે પરજલે ? કાહુ ન કાલ ન ખાત ?

જવાબ—સુત ન અજ્ઞા કર શકે, કીર્તિ ન સિંધુ સમાત;

પુન્ય ન પાવક પરજલે, નામ કાલ નહીં ખાત.

૧૬ યાદ રાખજો કે, ગમે તેવા નિય ગતિવાળે! માણસ સદાયરણે કરીને ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, અને ઉચ્ચ ગતિવાળો માણસ અધર્માચરણે પડે કરીને નિયપણાને પામે છે માટે સદાયરણથી ચાલવું એજ ઉત્તમ છે.

૧૭ આ શરીરમાં કામ, ક્રોધ, મોહ અને લોભ એ એવા તો મોટા ઠગો છે કે તેને આધિન સર્વ મનુષ્યો રહેલાં છે પણ તેને હઠાવી હઠાડનારા ક્રોધક વિરલાજ હોય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે એ ચારે ઠગોથી જે માણસ મુક્ત થશે તેજ મનુષ્ય સ્વર્ગનાં દ્વાર જોઈ શકશે.

૧૮ માટે વાંચનાર! તું ક્રોધી થઈશ નહિ, કારણ કે ક્રોધ એ એક એવું તો તારું હથીયાર છે કે, તેથી આત્મઘાત થાય, ઘરનો ત્યાગ થાય, ધનની હાનિ થાય, અને સંબંધીઓથી વિરુદ્ધતા થાય. ધ્યાનમાં રાખજો કે—જેણે ક્રોધને પોતાના કાઠમાં દાખલ થવા દીધો છે, તે ઘડીવારમાં મોટી ખરાબી કરી દેતાં વાર લગાડશે નહિ માટે સમજી માણસોએ ક્રોધ નહિ રાખતાં પોતાની મનશક્તિથી “વ્યાજળી ઉમેદરૂપી દરવાજા અને શાંતિરૂપી તાળાં રાખવાં જોઈએ.”

૧૯ યાદ રાખજો કે એકજ જન્મ લે છે, એકજ મરણ પામે છે, પુન્ય અથવા કર્મનું ફળ પણ એકજ ભોગવે છે, નર્કમાં પણ એકજ પડે છે, અને મોક્ષ પણ એકજેજ મળે છે. મતલબ કે ક્રોધ ક્રોધને સહાય થતું નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે જે કાંઈ કરે છે તેનું ફળ તેજ ભોગવે છે. કહેવત છે કે “હાથો કરે

પરજનને ઉપદેશ દે, નિજમાં દ્રાટિ કુદેલ;

ઘોખી ધુવે પટ પારકાં, નિજ પટમાં બહુ મેલ.

૨૭ જે માણસ ખીજના છવનને પોતાના છવન સમાનજ સમજે છે, અને જનમંડળમાં, નીતિમાર્ગમાં, તથા ધર્મ સંબંધમાં સર્વ પ્રકારે ખીજને મદદ કરવાને જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરે છે, તે એક દૈવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે.

૨૮ ધ્યાનમાં રાખજો કે મોક્ષે જવાની ઇચ્છા રાખનારા ધણા હોય છે, પણ તે પ્રમાણે ચાલવાવાળા ધણાજ થોડા હોય છે. કેમકે મોક્ષનો રસ્તો પકડવો એ ધણું વિકટ કામ છે. કહેવાય છે કે “મોક્ષનાં મોતી કોઇકજ હોય” એ કાંઇ ખોટું નથી.

૨૯ આ તો ખરું છે કે જે કાંઇ કહાપણથી પોતાનો ખટધર્મ પાળે છે, તેને લોકો ઢોંગી કહે છે, ચોખ્ખાધથી પાળે તેને કપટી કહે છે. શરાને નિર્દય કહે છે, ક્ષમાવાનને થેલો કહે છે પરાક્રમીને પાપી કહે છે, ધણું ખોલી જાણે તેને વાચાળ કહે છે, અને થોડું ખોલે તેને ઠંડો; આમ દુનિયાથી અવળી રીત છે કાંકે “જે વાઢે તેને પાળી અને પાળે તેને વાઢી” એમ અવળું ખોલે છે એવી “દુનિયા દોરંગી” છે. મારે ધર્મકાર્ય કરતાં કદાપિ આપણું યુક્ત ખોલાવું હોય તોપણ તેને છોડવું નહિ, અને સચુરી પકડવી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “સચુરીનો ખદલો સાહેબ વાળશે.”

૩૦ જે માણસ સત્ય ધર્મથી ચાલે છે તે કદાચ પ્રારબ્ધ કરીને આપ-દામાં આવી પડે તોપણ તેણે નીતિ છોડવી નહિ; કાંકે આગથી

* કાઠીયાવાડ તથા ગુજરાતના ધણા ખરા ભાગમાં ફરીને પાળી કહે છે, અને ધી કાઢવાના વાસણને વાઢી કહે છે.

બળેલાને પાણી ઠંડો કરે છે; કસોટી સુવર્ણની થાય છે, પિત્ત-
ળની થતી નથી માટે જે ખરું સુવર્ણ હોય છે તેજ તે કસોટી-
માંથી પસાર થાય છે. તેમ નીતિવાનને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર
દુઃખ રહેવા દેનાર નથી. માટે જીવ જ્ય તો પણ સત્ય ધર્મ
છોડવો નહિ. કહેવત છે કે “ જે રાખે સત્ય તેની પ્રજા
રાખે પત્ય. ”

૩૧ યાદ રાખજો કે માણસને જ્યારે સારાં કર્મનું ફળ ભોગવવાનો
સમય પાસે આવેલો હોય છે, એવે સમે જે ભુંડું કર્મ કરે છે,
તેને એ સારા કર્મને લીધે છત મળે છે, તે ઉપરથી દેખાવમાં
એમ લાગે છે કે, માફાં કર્મ છતાં સાદું ફળ થયું; અને જે સત્ય
ધર્મથી ચાલે છે તે કોઈ પૂર્વના માફા કર્મયોગે કરીને વિપત્તિમાં
આવી પડે છે, ત્યારે એમ દેખાય છે કે સારા કર્મને માફું ફળ
થયું; આમ કેટલાક મનુષ્યો ધારે છે; પણ તેમાં તેઓ ભુલે છે,
કારણ કે સારા કર્મનું સાદુંજ ફળ થાય છે, અને માફાનું માફુંજ
મળે છે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “ જેવી કરણી તેવી પાર
ઉતરણી. ”

૩૧૦૪૪

૩૨ આપણો ધર્મ કેવો છે ? તે શાસ્ત્રો સાંભળવાથી સમજાય છે; અને
શાસ્ત્રો ધર્મશુદ્ધોથી સમજાય છે. વળી તેથી દુષ્ટ ભુદ્ધિ દૂર થાય
છે, અને ધર્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ધણી તેમાંથીજ મોક્ષ
પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ધર્મશુદ્ધો ખરા નીતિવાળા, ધર્મશાસ્ત્રમાં
પ્રવિણ, નિર્લોભાં, દયાળુ, કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ અને લાલચથી
રહિત, કંચન કામિનીના ત્યાગી, સદાયરણી અને શુદ્ધ ધર્મના
પાળનાર ઈત્યાદિ સદ્ગુણોના ભંડાર હોવા જોઈએ. વળી તેઓ
દર્શન ધ્યાન અને સ્પર્શવડે કરીને માતાઓ ગચ્ચાંઓને જેમ

પાળે છે. તેજ પ્રમાણે દર્શનાદિવડે કરીને દીન જંધુઓને નારી શકે એવા હોવા જોઈએ. પરંતુ કેટલાક ઠગ ભકતો ઉપલક મોટાં ટીલાં તાણી અમે મોટા ભકત છીએ એવો જોટો ડોળ ખતાવી બિચારા બોળા માણસોને ઠગીને ધર્મને બદલાને ધૂતી ખાય છે; મતલબ કે પોતાનું પેટ ભરે છે. કહિયત છે કે “હાથમાં માળા અને હૈયામાં લાળા” અથવા “ઉપરકી તો અચ્છી પણ ભિતરકી રામ જાણે.” આવા ઠગ ભકતોએ અવશ્ય યાદ રાખવું કે તેઓ ઇશ્વરના ગુન્હાના એવડા ગુન્હેગાર થાય છે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા માણસોએ કદી પણ પાખંડ તરફ પાવું ભરવું નહિ, અને “મુખમે રામ બગલમે છુરી, ખાતાં બડી આર નજરાં બુરી” એવું રાખવું નહિ.

૩૩ વળી “સાધુ” ખરો એને જ જાણવો કે જે પેહેલી વયમાં (યુવાનીમાં) આ માયિક સંસારથી મુક્ત થાય; પરંતુ વૃદ્ધ વયે થાય તે શું કામનો? ક્રમકે વૃધ્ધાવસ્થામાં ધર્મક્રિયા બરાબર થઈ શકતી નથી.

૩૪ આપણા ધર્મગુરુઓ અને તેમના શિષ્યો વચ્ચે પરસ્પર એવો સમ્યન્ધ છે કે ગુરુ પાપ કરે તો તેનો શિષ્ય લાગિયો થાય છે, અને શિષ્ય કરે તો ગુરુ તેનો લાગીદાર થાય છે. માટે ગુરુ અને શિષ્યે એક બીજાને પાપ કરતા અટકાવવા જોઈએ એવો તેઓનો ધર્મ છે. કહું છે કે:-

દોહરો.

ગુરુ લોભી શિષ્ય લાલચુ, દોનુ એકે દાવ;

બુરે દોનુ આપડા, એઠ પત્યરકે નાવ.

એવ યાદ રાખજો કે પાળે તેનો ધર્મ, મારે તેની તલવાર, ભણે તેની

વિદ્યા, અને જે શિષ્યો તે પોતાનું; માટે દરેક શાળા વાંચનારને લાજમ છે કે તેણે નીચેની પરેજ પાળવી જોઈએ.

- ૧ આક્રીનથી ધર્મ પાળવો. ૭ ચોરી ચુગલી કરવી નહિ.
- ૨ જૂઠું કદી ખોલવું નહિ. ૮ મઘપી કદી થવું નહિ.
- ૩ નિંદા દાઢની કરવી નહિ. ૯ શક્તિ મુજબ દાન દેવું.
- ૪ જુગાર કદી ખેલવો નહિ. ૧૦ મોટા સાથે બાથ ભીડવી નહિ.
- ૫ હિંસા કદી કરવી નહિ. ૧૧ પરાઈ નાર કરવી નહિ.
- ૬ જળકપટ રાખવું નહિ. ૧૨ શાસ્ત્રે શંકા ધરવી નહિ.

૩૬ જૈન ધર્મના સાધુઓને ખાર પ્રકારની સખત મનાય.

- ૧ જીવ જંતુનો જન લેવો નહિ. ૭ પૈસો કદી રાખવો નહિ.
- ૨ જૂઠું કદી ખોલવું નહિ. ૮ ટાઢું અન્ન ખાવું નહિ.
- ૩ રાત્રિભોજન કરવું નહિ. ૯ દીવો કદી રાખવો નહિ.
- ૪ સ્ત્રીને કદી અડકવું નહિ. ૧૦ પગમાં જોડો રાખવો નહિ.
- ૫ અંગરખુ કદી પહેરવું નહિ. ૧૧ વાહન ઉપર ખેસવું નહિ.
- ૬ ટુંડું પાણી પીવું નહિ. ૧૨ ધંધો ધાપો કરવો નહિ (અર્થાત્ ધર્મોપદેશ સિવાય બીજું કંઈ કામ કરવું નહિ.)

૩૭ આદિ રાખજો કે જે સર્વ ઇદ્રિયો જીત્યો, જેણે યોગ માર્ગ સાધ્યો અને શરીર માંહેના મળમુત્રાદિક ધોષને પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કીધું, અને જેણે સંપત્તિ વિપત્તિમાં સમાન વૃત્તિ રાખી એજ ખરો જ્ઞાની કહેવાય છે.

૮૩ “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે બીજાનું ઘર બાળનાર, વિપત્તિ વધારનાર, નાની સ્ત્રી સાથે જીરકર્મ કરનાર, અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રની કમાઈ ઉપર પેટ ભરનાર, મઘ પિનાર; મિત્રનો વધ કરનાર, પરદારાસક્ત, શરૂ થા મિત્રની પત્નિ સાથે મૈથુન કરનાર,

ગર્ભપાત કરનાર, નિરાપરાધીને શાસન કરનાર, ધર્મને ધિક્કારનાર, વિશ્વાસઘાત કરનાર, એટલા બધાં હમેશાં બ્રહ્મહત્યા કરનારાં ગણાય છે. અને દોષ વૃદ્ધિ, મર્મ ભેદી, કટોર વચની, કિનાખોર, ઈર્ષ્યાવાન, અને કપટી એટલા બધા નર્ક કુંડમાં જનારા ગણાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી.

૩૯ તેમજ બીજાને સુખ આપનાર, પાપરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનાર, પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર, અને સત્ય બોલનાર એટલાં બધાં સંસારમાં રહેવા છતાં પણ ત્યાગીજ ગણાય છે. અને યજ્ઞ કરનાર, દાન દેનાર, તપ કરનાર, અધ્યયન કરનાર, સર્વ ઈન્દ્રિયોને જીતનાર, સત્ય બોલનાર અને ધાર્મિક, એ સઘળાંને સ્વર્ગમાં જનારા ગણવા

૪૦ દરેક માણસે પોતપોતાના ખરા અને પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રો વિષે કોઈ પણ ભતનો શક કે શંકા રાખવી નહિ

૪૧ “કાળીદાસ” કહે છે કે માણસનો સાચો સંબંધી તો એક ધર્મજ છે, કે જે મરણ થતાં પણ સાથેજ આવે છે. એ વિના બીજું બધું તો શરીરની સાથેજ નાશ પામે છે. વળી ધ્યાનમાં રાખજો કે મુવા પછી તો માતા, પિતા, સ્ત્રી, મિત્ર કે પુત્રાદિ કોઈપણ રહાય દેવા ઉભા થતા નથી, પરંતુ કેવળ ધર્મજ સહાયતા કરે છે. માટે ધર્મ કરવું એજ ખરૂં છે; કેમકે જે માણસ ધર્મથી વિમુખ હોય તે બળવાન છતાં પણ નિર્બળ છે, ધનવાન છતાં પણ નિર્ધન છે, અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસવાળા છતાં પણ મુર્ખ ગણાય છે.

૪૨ વળી તે કહે છે કે માણસ ભલેને કોઈની સાથે સ્વસ્થ થઈને ઉંઘતો હોય, બેસતો હોય, સૂતો હોય કે વસતો હોય તથાપિ

માણસ જન્મને, જરાને, મરણને, ભયને, અને વ્યાધિને ભવિ-
ષ્યમાં આવનારાં જાણતો હોય તેનેજ ખરો પંડિત જાણવો.
૩૪ યાદ રાખજો કે—ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર અને પાળનારને સ્વર્ગમાં
જવું સહેલ છે, શરાને પ્રાણુ આપવો તે પણ સહેલ છે, છતેન્દ્રિયને
કામ વશ રાખવો તે પણ સહેલ છે, અને જે ઇચ્છા વગરનો છે
તેને જગતને છતવું તે પણ સહેલ છે. પણ કહેર છાતીવાળાને
બોધ લાગવો કઠણ છે. કહું છે કે:—

સોરઠો.

દાસે કુલે નં એત, તદપિ મુધા વરસે જલદઃ
મૂરખ હૃદય ન ચેત, જે ગુરૂ મિલે વિરંચી સત.

(મતલબ કે પતથરપર પાણી ઢાળ્યાંજ કરો.)

૩૫ છેલ્લે 'ધ્યાનમાં રાખજો કે—આ સંસાર માહેની કાષ્ઠ પણ વસ્તુ
સાચી નથી; પણ એક પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની ભક્તિ કરી તેની
પ્રીતિ મેળવવી એજ સાચું છે, કેમકે કીર્તિના તોરાતું તેજ આંખું
પડી જાય છે, વાદળાંનો રંગ સાંજેજ અદલાઈ જાય છે તેમ
સંસારના તોફાની તરંગો છે માટે હે શાણા વાંચનાર ! ચેત !
ચેત !! ચેત !!! યાદ રાખજો કે “ ચેતના મુખી
સદાય મુખી.” માટે,

ઢોહરો.

પરલોક મુખ પામવા, કર સારો સંકેત;
દેહ જાણ છે હાયમાં, ચેત ચેત નર ચેત !

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

પ્રકરણ ૨ શું.

સત્યનો મહિમા.

દોહરો.

સત્ય સાચવે તેહને, ખળ જન શું કરનાર ?
કેમ જ્ઞાન કરડી શકે, જે ગજ શિર અસવાર ?

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૧. યાદ રાખજો કે, સર્વ સદાચરણનું મૂળ સત્યજ છે અને જગતમાં સત્યનોજ મહિમા મોટો છે, કારણ કે જગતનો તમામ વ્યવહાર સત્ય વડે કરીને જ ચાલે છે. માટે સત્યપણે ચાલવું તેમાં જ મોટાઈ છે, તેમાં જ માન છે અને તેમાં જ આખર દોલન અને સુખ છે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે, સત્યપણે ચાલનાર મનુષ્યને કશી તરફની આપદા વેઠવી પડતી નથી. જેમ હાથી ઉપર બેઠેલા માણસને જ્ઞાન કરડી શકતો નથી, તેમ એક સત્ય સાચવનાર માણસને દુર્જન વિપત્તિ પાડી શકતો નથી માટે શિર જાય તો પણ ગાંઠા માણસોએ સંજ છોડવું નહિ. કેમકે, “સત્ય સદા શ્રેષ્ઠ છે.”

૨ વળી જગતમાં નાનાં મોટાં સર્વે રાજ્યોની વ્યવસ્થા પણ સત્ય વડે જ ટકી રહે છે. કેમકે રાજા, પ્રજા, પ્રધાન, કાર્યભારી વા વજીર ઇત્યાદિનો પરસ્પર વ્યવહાર સત્યવડે કરીનેજ ચાલે છે, અને સત્યથીજ રાજ્યમાં સુખ હોય છે. તેમાંથી કાંઈપણ અસત્ય રીતિએ વર્તે તો સુખશાંતિનો નાશ થતાં તુરત કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ યાદ રાખજો કે, જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે તે રાજ્ય સમૂળું નાશ પામે છે. માટે રાજ્યોએ તો અવશ્ય કરીને સત્યથીજ ચાલવું જોઈએ; કેમકે રાજા સત્યપણે ચાલે તો તેની પ્રજા પણ સર્વદા સત્યપણે ચાલનારીજ થાય છે. કહેવત છે કે “યથા રાજા તથા પ્રજા” અર્થાત્ “જેવા રાજા તેવી પ્રજા.”

૪ વળી યાદ રાખજો કે, સત્યવડે પૃથ્વીનું ધારણ એટલે સ્થિતિ થાય છે, સૂર્ય પણ સત્યવડેજ પ્રકાશ કરે છે, પવન પણ સત્યવડેજ વાય છે, અને આખું જગત સત્ય વડેજ ચાલે છે તેથી સત્ય એજ સર્વનું ધોરણ છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે જે વખતે સત્ય નાશ પામશે તે વખતે જ પ્રલય થશે. કહેવાય છે કે “સત્ય ગયું તો સર્વ ગયું” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહ્યું છે કે:-

દાહરો.

સત્યપણું જો સર્વદા, નિશ્ચે પામે નાશ;

તો સુખની સંસારમાં, અલ્પ ન ધરવી આશ.

ક્રો ૬૦ કાં ૬૦

૫ સર્વ જગતમાં સત્યનો મહિમા અધાગ છે. આ અને પેલી દુનિયામાં સુખ સંપત્તિ પામવાનું કારણ પણ સત્યથીજ છે. વળી સત્ય રીતિએ વર્તવાની ટેવવાળો અને સત્ય ઉપરજ પકડા વિશ્વાસ

રાખી દઢતાથી તે પ્રમાણે ચાલનાર મનુષ્ય છેવટે મહંત પુરુષમાં
બને છે. માટે શિર જાય તોપણ સત્ય છોડવું નહિ.

૬ વળી સર્વને સત્યપણે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ
અને પંડિતો કાયદાઓ અને ધારાઓ બાંધતા આવ્યા છે, તેથી
તે નિયમથી ઉલટા ચાલનાર, વકીલ, મિત્ર, સંબંધી વા રાજાઓને
પણ શિક્ષા કરવામાં આવે છે, એમ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

૭ તેથી સત્ય રીતિએ વર્તવાની એટલી બધી તો અગત્ય છે કે,
પિતા, ગુરુ, માતા, મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર અને પુરોહિત એમાંથી
પણ જે અસત્ય રીતિએ ચાલી સ્વધર્મમાં ન રહે તો તેઓને
પણ રાજાઓએ શિક્ષા કરવી ઘટે છે.

૮ યાદ રાખજો કે, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરોહિત, ભાઈઓ અને
મિત્રોની પરસ્પર ગમે તેવી પ્રીતિ હોય, તથાપિ તે અસત્યવડે
કરીને તૂટી જાય છે. એ ઉપરથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે કરીને જ ચાલે છે.

૯ માટે યાદ રાખજો કે, સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય
ચાલવું, કેમકે તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને સર્વના વિશ્વાસને
પાત્ર થવાય છે. માટે જેનો વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી
રીતે ચાલે છે. પછી ભલેને કાઠવાર તે અસત્યપણે ચાલતો હોય,
પણ કહેવત છે કે, “શાએ વાણીયો રળી ખાય અને શાએ
ચોર માર્યો જાય” એ કાંઈ ખોટું નથી માટે સત્ય સાચવવું.

૧૦ સત્યથી કાંઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી અતિશય કાંઈ ખરાબ
નથી; માટે ‘સમજી માણસોએ શિર જાય તોપણ સત્ય છોડવું નહિ.
જો તમે સત્યથી જ ચાલશો તો તમને વખત, મિત્ર, આખર,

ધન અને ખીજાં સર્વ સુખો આવી મળ્યા વગર રહેનાર નથી.
“ તુળસીદાસ ” કહે છે કે:-

દોહરો.

સતિયા સત્ય ન છોડીએ, સત છોડે પત જાય;

સત્યની બાંધી લક્ષ્મી, ફેર મિલેગી આય.

૧ વળી વેપાર, વ્યવહાર, કે રાજ્ય દરબારમાં પણ તમે જ્યાં જોશો
ત્યાં સત્ય બોલનાર અને પ્રમાણિકપણું જાળવનાર માણસને માન
મળ્યા સિવાય કદી રહેશે નહિ. માટે લેવડ દેવડ કે વેપાર વણજના
કામમાં સત્યપણું ચાલજો એટલે તમને તેમાં નફો થયા વિના
કદી પણ રહેનાર નથી. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

લેવડ દેવડ ને વળી, વિવિધ ભાત વ્યવહાર;

ચાલે છે આ જગતમાં, સત્ય તણે આધાર.

કંઠ દંઠ ડાઠ

પણ જો તમે અસત્યથી ચાલશો તો પછી ધ્યાનમાં રાખજો કે:-

ઢાટ કરે જઈ વાટમાં, ઘાટ ધડે ધન માટ,

ફૂડે કાટલે ખાટવા, દાટ વળે ધન સાટ.

૨ સત્યમાંજ સર્વ રહ્યું છે, અને સર્વ કામમાં સત્યનીજ જરૂર
પડે છે; સત્ય વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણકે
દુષ્ટ પુરુષો પણ ખીજના શરીર અને સંપત્તિને હાનિ પહોંચાડવા
સાર પ્રથમ ઉપર ઉપરથી સત્ય ખતાવે છે; અને જો તેઓ તેમ
ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે પ્રાણી માત્રને
સત્ય વહાલું છે, અને તેમાંજ તેમનું કલ્યાણ રહેલું છે. જેથી ઉપર

“ ઉપરના સત્યને ખરૂં માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભે કરીને દુષ્ટ પારધિના રચેલા પાસ (જળ)માં ફસાઈ જાય છે. કહેવાય છે કે, “ પક્ષી ચારે દેખે પણ પાસ દેખે નહિ.”

૧૩ જે માણસની અસત્યથી વર્તવાની છાપ પ્રસિધ્ધ રીતિએ પડી હોય, તે માણસ રાજ્ય દરબાર અને ગૃહસ્થોની સભામાં હલકા પડી જાય છે. પછી કદીને તે સારી રીતે વર્તવા માટે તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

જે જન કદી જુઠો પડે, એક વાર કોં કામ;
સુણતાં સંશય ઉપજે, તેના બોલ તમામ.

કં ૬૦ કા ૧૦

૧૪ વળી સત્ય બોલવાથી કોઈ જાતનો પ્રપંચ કરવો પડતો નથી પણ જો એકાદ વખત અસત્ય બોલાયું તો પછી તેના ઢાંક પિછોડો કરવા સારૂ વળી બીજું અસત્ય બોલવું પડે છે. અને એ રીતે જો કોઈ તપાસ કરનાર મળે તો અસત્ય બોલવાનો પાર આવે નહિ; કેમકે “ એક જુઠામાંથી સો જુઠાં શોધવાં પડે ” અને તોપણ અંતે અસત્ય બોલવુંજ પડે છે; માટે કહ્યા મનુષ્યોએ પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દાહરો.

સત્ય સંતાડયું નવ રહે, ખરો જુવો એ બેલ;
જેમ ઉપર આવે તરી, જળ તળિયેથી તેલ.

કં ૬૦ કા ૧૦.

૧૫ “અખખો ભક્ત” કહે છે કે દુનિયામાં સત્ય બોલનાર મનુષ્યે
જ વખણાય છે, કેમકે સત્ય બોલનાર મનુષ્યને કોઈ તરેહનું કપટ
કે પ્રત્યંચ કરવો પડતો નથી પણ અસત્ય બોલનાર માણસને અનેક
તરેહનું જીહું બોલવું પડે છે અને તેથી તેને આપત્તિમાં આવી
પડતાં વાર લાગતી નથી. માટે હું તો ધાકે હું કે:-

ચાખખો.

- સ્વપ્ન માત્ર જ્યાં નથી પ્રત્યંચ, ત્યાં તેને કેમ લાગે અંચ;
“અખખો” જે જે કરવા ગયો, ત્યાં તે એમ અણખોલ્યો રહ્યો.
- ૧૬ માટે જગતમાં જીહું યાને અસત્ય બોલનારને મિત્ર, પુણ્ય કે
યશ કદિ પણ મળતાં નથી, અને જે ખાનારની પેટે તેનું
ક્યાંય કલ્યાણ પણ દેખાતું નથી.
- ૧૭ “એલેકઝાન્ડર પોપ” કહે છે કે જે માણસ જીહું બોલે છે,
તે પોતાને માથે ફટલો મોટો જોખમ તાણી લે છે તેની તે
ખબર રાખતો નથી, કારણ કે જીહુંને ટેકા આપવાને તેને સો
જીહાં શોધવાં પડે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.
- ૧૮ “એરિસ્ટોટલ” કહે છે કે જીહું બોલનાર આપણને એક જ
તનો નિર્ણય કરી બતાવે છે અને તે એ કે તેનું સાચું કહેણ
આપણે માની શકતા નથી. વાંચનાર! જે જીહાનું દળ! વળી
કહું છે કે:-

દોહરો.

જીહાબોલાનું જીવો, બધું જીહમાં જાય;
વીંછી કરડે ભાંગે, સાચે જીહ મનાય.

૧૯ માટે જે માણસ હમેશ જુદું બોલે છે તે એક ખાલી મજુરી કરે છે; પણ જે સત્ય બોલે છે તે એક કિમતી ખજાનો એકઠો કરે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૨૦ વળી જે પોતાની ભૂલ છુપાવવા જુદું બોલે છે તે તદખીરા કરી જુદો પડે તે કરતાં ઘુરત ભૂલ કબુલ કરી દેવી એ વધારે સારું છે. માટે શાણા માણસોએ મશ્કરીમાં પણ જુદું બોલવું નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે, કાંઈને છેતરવું એ પણ એક જાતનું જુદું જ છે.

૨૧ “પૃથ્વી એવું કહે છે કે અસત્ય જેવો ખીજો અર્ધમ નથી, હું સર્વ સહન કરીશ પણ અસત્ય બોલનારનો ભાર મારાથી સહન થતો નથી.”

સાગવત.

૨૨ “સર વોલ્ટર રેલે” નું આ કિમતી વાક્ય ધ્યાનમાં રાખજો કે:—“જે માણસ પ્રમાણિક નથી તે ઝલો અને સહીસલામત નથી, તે મોટી સત્યની વાત જો માણસ વિચારે તો સર્વે લોકોને ખાનગી તેમજ જાહેર રીતિએ કલે પાર આવે નહિ એટલો બધો બેહદ કાયદો ચાલે !”

૨૩ ક્ષમા સમાન સાધન નહિ, વિદ્યા સમાન ધન નહિ, વિશ્વાસઘાત સમાન ઘાત નહિ, અને સત્ય સમાન પુન્ય નહિ. માટે સત્ય રાખજો. જે માણસ સત્યથી ચાલે છે તે લીનતા રાખે છે, અને સ્વર્ગના રસ્તાનો મોમિયો થઈ પડે છે. કહેવત છે કે “જે ચાલે સત્ય તેની પ્રભુ રાખે પત.”

૪ યાદ રાખજો કે-ક્ષમાવંત પુરુષને કોઈ નિર્જળ કહે તો એટલું જ કુઝામ, પણ ક્ષમાવંત પોતાની દમાએ કરીને કોઈને ઉપદ્રવ

કરતો નથી માટે તેનામાં એ દુર્ગુણ છે એમ કહેવાય નહિ. ક્ષમા સરખું બીજું બળ નહિ. કારણ કે ક્ષમા એ ક્ષમાવંતનું બૂધણ છે. ક્ષમાથી સર્વ વશ થાય છે અને ક્ષમાથીજ સર્વ મળે છે. કહ્યું છે કે “ક્ષમારૂપી તલવાર હાથમાં હોય તો પછી દુરમન શું કરે ?” માટે—

હાહરે.

ક્ષમા આપતાં વાંકની, રસ મનમાં રેલાય;
શિક્ષા કરતાં થાય રસ, તે તેવો ન જણાય. (મળેલું)

પ્રકરણ ૩ જી.

દરેકે મનુષ્યે હિમેશ યાદ કરવાનાં વચનો.

દોહરો.

નિત્ય પ્રભાતે ઉઠવું, રાખી મન ઉમંગ;
દાતણ નાવણ આદિથી, કરવું નિર્મળ અંગ.

(૧)

ખાવા પીવા, સુવા યેસવા અને ફરવા હરવાના નિયમો.

૧ યાદ રાખજો કે જરૂર પ્રમાણે સુઈ રહેવું, ખાવું, પીવું, હરવું ફરવું અને જાગી શકાય ત્યાંસુધી જાગવું પણ પો કાટતાં પહેલાં ઉઠવાની ટેવ રાખવી. રાત્રે વેહેલાં સુવાની ટેવ હોય તેની ચિંતા નથી પણ મોડા ઉઠવાથી શરીર આળસુ બની જાય છે અને કામકાજ કરવામાં પણ આળસ આવે છે; માટે વેહેલાં ઉઠવાની ટેવ રાખવી. જે માણસ હમેશાં વેહેલો ઉઠે છે, તે પોતાના કામકાજમાં વધારે ગુંથાય છે અને મોડા ઉઠનાર આળસુ થતો જાય છે, યળી વહેલાં ઉઠવાથી કેવા ફાયદા થાય છે તે જુવો—

દોહરો.

રાતે વહેલા જો સુવો, વહેલા ઉઠો વીર,
બળ શુદ્ધિ ધન બહુ વધે, સુખમાં રહે શરીર.

“ પુસ્તકમાળા ”

૨ હમેશાં વહેલાં ઉઠીને પ્રથમ દાતણથી મોં સાફ કરી નાવણાદિથી પોતાનું શરીર સાફ કરવું તેથી શરીર સ્વચ્છ બને છે અને તંદુરસ્તી સારી રહે છે. અભ્યાસીઓને તો વહેલાં ઉઠવાથી બેહુદ ફાયદા થાય છે; કેમકે વહેલાં ઉઠી અભ્યાસ કરવાથી સ્થિર મને ચિત્ત તેમાં બરોબર પડેવાય છે માટે વહેલાં ઉઠવાની ટેવ રાખવી. કહેવત છે કે “ જે વહેલો તે પહેલો અને જીલો તે ઘેલો.”

૩ જેમ વહેલાં ઉઠી સ્નાનાદિ કરવાથી શરીરને સ્વચ્છ રહે છે અને શુદ્ધિ મળે છે, તેમ સવારમાં વહેલાં ઉઠી પ્રથમ એક ધ્યાનથી, શુદ્ધ ચિત્તથી અને દરેક જાતની પવિત્રતા સાચવી પ્રભુસ્મરણ કરવાથી આખો દિવસ આનંદમાં પસાર થાય છે, નીતિથી વર્તન કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને છેવટે સર્વ દુઃખ દૂર થાય છે.

૪ દુનિયામાં મોટામાં મોટી અને કિમતી દોલત તંદુરસ્તી ગણાય છે, કેમકે ઘણી ગરિબ હાલતમાં હોય તથાપિ તંદુરસ્તી સારી હોય તો તે દોલતજ છે. અને છતી દોલતે અરાબ તંદુરસ્તીવળો માણસ નિર્ધન અને દુઃખીયો ગણાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે કાંઈ પૈસાને નહિ પૂછે પણ તંદુરસ્તીનીજ સંઝાળ લેજો. “ શરીર સંપત્તિ વિના દ્રવ્ય સંપત્તિ નકામીજ ગણાય છે.” એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે તંદુરસ્તીના નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા.

દોહરો.

સાનું હોય શરીર તો, સધળી વાતે સુખ;
નહિ તો નાણું બહુ છતાં, દિન દિન પ્રત્યે દુઃખ.

ક્રમ ૬૦ ૬૧૦

૫ સુસ્તી, અસ્વચ્છતા અને અનિયમિત ખોરાક એ ત્રણે બિમારીનાં મૂળીયાં ગણાય છે, માટે એ ત્રણેથી સાવચેત રહેવું; કેમકે ગદ્ગત રાખવાથી તેઓ વેહેલા વળગી પડે છે.

૬ બિછાનું કદી નરમ રાખવું નહિ, કારણકે નરમ બિછાનાથી અને માથા તરફ ઉઘાડી રાખીને સુવાથી પાચનશક્તિને હરકત થાય છે, અને સુસ્તાઇ વધે છે. માટે કઠણ બિછાના ઉપર સુવાની ટેવ રાખવી એ વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે:—

ફૂલ.

ભોંય પયારી જે કરે, લોઢી ઢેખર ખાય,

તુંબે પાણી જે પીયે, એ ધર વૈદ ન જાય.

ઝોડી દાતણ જે કરે, નરણા હરડે ખાય;

દુધે વાળ જે કરે, એ ધર વૈદ ન જાય. (મજેલું.)

૭ ખોરાક લેવો તો પ્રથમ તો યોગ્ય છે કે નહિ તે જોવું; અને યોગ્ય છે તો પચાવી શકાય તેવો છે કે નહિ તે જોવું, અને પચાવી શકાય તેવો છે તો રોગરહિત છે કે નહિ તે જોવું; એટલાં વાનાં તપાસ કરીને ખોરાક લેનારને વ્યાધિ વળગવા પામતો નથી; કેમકે “ખાનપાનને ખાતર જીવગી નથી પણ જીવગીને ખાતર ખાનપાન છે.”

૮ વળી અતિ આહાર, આળસ અને અતિ નિદ્રા એ સધળાં નાકૌવતી પેદા કરે છે માટે એ ત્રણે વિષે અનિયમિત થવું નહિ;

“ આજસ, ઊંધ અને આહાર એ ત્રણ વધાર્યાં વધે અને ઘટાડ્યાં ઘટે ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. “ શાક ખાધાથી રોગ વધે છે, દુધ ખાધાથી શરીર વધે છે અને ઘી ખાધાથી ચરબી વધે છે, તેથી એ સઘળાં અતિશય ખાવાં નહિ; કેમકે “ અતિશય સર્વ અસાર. ”

૯ અન્ન પાચન કરવાનું મુખ્ય ઔષધ પાણી છે, કારણકે અજીર્ણે મેપજં વારિ એટલે અછર્જનું ઓસડ પાણી છે, અને તેથી અછર્જનો નાશ થાય છે; પાચન થયા પછી લીધું હોય તો બળ વધારે છે અને ભોજન કરતાં પીધું હોય તો તે અમૃત સમાન છે; પણ ભોજન કર્યા પછી તુરત અને વધારે પીધું હોય તો વિષ સમાન થઈ પડે છે. માટે જમીને તુરત વધારે પાણી પીવાની ટેવ રાખવી નહિ.

૧૦ યાદ રાખજો કે-ટુંકે ખાટલે સુવું નહિ, ટાઢું અન્ન જમવું નહિ, ઉલખોડીએ ખેસવું નહિ; નીચું નમીને ચાલવું નહિ, આપણાથી મોટી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કદી કરવાં નહિ; કેમકે એ સઘળાં નાકાવતી પેદા કરનારાં છે.

૧૧ દરેક માણસે હમેશાં કાણુ કાણુ મારે મિત્ર છે, દેશકાળ કેવો છે, મારે શી ઉપજ છે અને શું ખર્ચ છે, મારી શી શક્તિ છે, કયો વેપાર કરવાથી ફાયદો થશે અને કેવાં કામો કરવાથી મુખ્ય થશે, વિગેરે વિગેરે આખતનો વિચાર કરી રાખવો જોઈએ. વળી દેશના કાયદા મુજબ ચાલવું, સારી નામના કાઢાડવાની કા-શીશ કરવી, કુટુંબને શરમાવું પડે એવું કામ કદી કરવું નહિ. ગમે તેવી ગરિબ હાલતમાં હોઈએ તથાપિ ધર્મથી ચાલવા ચુકવું નહિ.

- ૧૨ વળી તમે ગમે તેવા ધનાઢ્ય, આબરૂદાર અને ચાલાક હશે તથાપિ ઈમાનદારી વિના એ સઘળા ગુણો કદી પણ દીપી નિકળવાના નથી, કેમકે તમે પ્રથમ તમારી પોતાની નજરમાં આબરૂદાર હરશે તો જ લોકો તમને આબરૂદાર તરીકે પિછાણશે; પણ તમે તમારાં કામો ધિક્કારવા ચોગ્ય છે એમ જાણવા છતાં તે કરો, અને વળી એવું માંગો કે લોકો મને આબરૂદાર ગણે, એ તે કેમ ખને ? કેમકે તે તો “ માઝન માખાપ છે પણ મારી ખુટી નહિ ફરે ” એ કહેવત જેવું થાય. માટે સારાં કામો કરજો, ત્યાં-સુધી જે માણસ પોતાને હલકો ગણી નમનતાઈ ગણાવતો નથી, ત્યાંસુધી પારકાની પાસે પ્રમાણિક અને મર્તબાવાળો ગણાતો નથી.
- ૧૩ સંસારનું સુખ આબરૂ છે અને પૈસો મેળવવાનું સાધન સંપ છે માટે સા સાથે હળી મળીને ચાલવું અને સંપ રાખવો. “ સંપ ત્યાં જંપ. ” કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

સંપથી સંપત્તિ સાંપડે, સંપથી જાય કલેશ;
જેના ઘરમાં સંપ નહિ, સુખ નહિ લવલેશ.

કૃ ૬૦ ૬૧ ૬૨

- ૧૪ વળી આપણાં પાડોશીઓ સાથે સંપીને ચાલવું, મીઠી વાણીવાળા થવું, દોલત સારે માંગે વાપરતી, ધર્મ કરવાથી કોઈને અટકાવવું નહિ, કોઈ સારા કામમાં આડી જીભ ધાલવી નહિ; કેમકે તેથી ઇશ્વર નારાજ થાય છે. કહેવત છે કે:—“ એક આલો, બીજો વારે, તેને ઘાલે જમને બારે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે કોઈ કામમાં આડી જીભ ધાલવી નહિ.

- ૧૫ જેમ એક મરતાન થોડો પોતાની સ્વારીની દરમ્યાન એક સળંગ

કોઈર ખાધા સિવાય સરખો ચાલતો નથી તેમ એક અકલ્લ વિનાતો અને બિનચતુલવી માણસ સંસારસાગરની બિડટ ધુસરીમાં પડતો નથી ત્યાં સુધી તેને એક પતંગ ઉડાવવા જેવું રહેલું અને વગર બિસાતનું કામ સમજે છે. માટે “ખત્રીશ કોઈરો ખાય ત્યારે ખત્રીશ લક્ષણો થાય.” એ કહેવત મુજબ માણસ ઘડાય ત્યારેજ તેનામાં કિમત આવે છે, કેમકે માણસના સખ્યા વગરના ગુપ્ત ગુણ દોષો કે જે બીજી રીતિયે નિરંતર અજાણ્યા પડી રહે તે બાણવા સાથે તેના પ્રારબ્ધમાન્ય માત્ર ફેરફાર થવાની જરૂર છે. પછી લલેને શ્રીમંતમાંથી ગરીબ થાય કે ગરીબમાંથી તવંગર થાય, પણ જેમ કસોટીના પત્થરાપર અજમાવવાથી સોનાની ખરી પરીક્ષા નજરે પડે છે તેમ માણસમાં ફેરફાર થવાથી તેની ખરી ખુબીની માલમ પડે છે. મતલબ કે માણસ તો બધાં સરખાં છે પણ તેમાં અકલ્લનોજ માત્ર ફેરફાર છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

સાત વૈંતના સર્વ જન, કિમત અકલ્લજ તુલ્ય;

સરખા કાગળ હુંડીના, પણ આંક પ્રમાણે મુલ્ય. (મજેલું.)

૧૬ તમે તમારું વચન પાળવાની કાશીશ કરશો તો પછી દુનિયામાં તમને આગળ વધવું ઘણું રહેલું થઈ પડશે, તથા તમારાં સગાં સ્નેહીઓ કે દોસ્તો પછી જમે તેવા હશે તથાપિ તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં રિખશે. માટે ચાલે ત્યાં સુધી તો કાઢને વચન આપવું નહિ અને આપવું તો પછી પાળ્યા વગર રહેવું નહિ, કેમકે વચન પાળવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

બુદ્ધિશાળી ને વળી, ગુણિયલ પુરપજ હોય;
વચન પાળવાથી અધિક, પ્રિય બીજું નવ કાય. (મળેલું.)

૧૭ જે માણસ દયાળુ હોય તે પોતાનું ભુંડું કરનારનું ભુંડું થતું જોઈને રાજ થતો નથી. જે કે આપણા ગુન્હેગારને દયા લાવીને બચાવે તે ઠીક તો લાગતું નથી તોપણ છેલ્લી વારે દયાળુ માણસને દયા આવ્યા વગર રહેતી નથી, કેમકે તેનો જાતિસ્વ-લાવજ એવો હોય છે, કે વેર લેવું એ તો એક હલકા માણસનું કામ છે, પણ ક્ષમા કરવી એજ મહંત પુરપનું કામ છે, અને એવા માણસોજ દુનિયામાં વખણાય છે. માટે “કિનો” નજવો.

૧૮ વળી ક્ષમા અને સંતોષ એ બેઉ ગુણ જેનામાં હોય તે પોતાનું જીવંતર મોજમજ અને આનંદમાં ગુજરે છે પણ એક કોષ અને નૃણાવાળાનું જીવંતર કલેશ અને કંકાસમાં જાય છે માટે દરેક માણસે પોતાના ગુસ્સાને તાળે રાખવો જોઈએ. કહ્યું છે કે:—
“જેણે પોતાના ગુસ્સાને કબજે કીધો તેણે આખા જગતને કબજે કીધું” એમ સમજવું; છતાં જે તમારાથી વારં-વાર ગુસ્સાને તાળે થઈ જવાતું હોય તો નિચેની બાબતો ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧ જ્યારે ગુસ્સો આવે ત્યારે કાંઈ જ બોલવું નહિ.

૨ જ્યારે ગુસ્સો આવે ત્યારે પોતાનાં આંગણાં કરડવાં.

૩ તમારા મિત્રોને કહી રાખજો કે જ્યારે ગુસ્સો આવે ત્યારે તે તમોને ચેતવે.

૧૯ વળી જે માણસે તમારો કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તેને તમે તુરત

કપટકા દેશો નહિ પણ થોડી વાર પછી તેને ખાનગીમાં કહેજો કે જેથી તેના મન ઉપર સારી અસર થશે, એટલુંજ નહિ પણ તે તમારી સાથે અપરાધ કરવાનું મન કદી પણ કરશે નહિ. પણ જો ખુલ્લી રીતે અને માણસોમાં કપટકા આપશો તો તે પછી તમારો મિત્ર મરી શત્રુ થઈ પડશે.

૨૦ આકૃતની વખતે ગભરાતા નહિ પણ પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર ઉપર પકટકા વિશ્વાસ રાખી સુનીતિથી ચાલજો ને તેમ કરવાથી તે તમોને મદદ કર્યા વગર કદી પણ રહેનાર નથી, કેમકે સઘળા માણસને સુમતિ અને કુમતિ એજ શાંતિ તથા વિપત્તિના કારણરૂપ છે અને એ બેઉથી જ માણસને કૃણ અકૃણ થાય છે. માટે ધૈર્ય રાખવું.

૨૧ વળી સંકટ ન્યારે દૂર હોય ત્યારે જ તેનાથી ડરવું, પણ જો અંગ ઉપર આવી પડે તો બેઘડકે તેના સામા થવું. સંકટથી કાયર થઈ આપઘાત કરવાથી ઈશ્વર નારાજ થાય છે, માટે આત્મઘાત કદી કરવો નહિ, કેમકે ગમે તેવું મહાન, વિકાળ, કે ભયંકર રૂપ ધારણ કરીને વિપત્તિ કે સંપત્તિ આવે તથાપિ તેથી કિંચિત્ આત્ર પોતાનો સત્ય ધર્મ છોડવો નહિ. “જે ચાલે સત્ય તેની પ્રભુ રાખે પત” એ કહેવત મુજબ થોડા દિવસ સંકટ ખમવાથી ઘણા દિવસ સુધી સુખ મળે છે. કહેવત છે કે:-પહેલો દુઃખી તે પછી સુખી” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે “દુઃખ વેઠે તે સુખને સાડ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખી ન્યારે દુઃખ આવી પડે ત્યારે તમે તેથી પણ વધારે ને વધારે દુઃખવાળાનો દાખલો ધ્યાનમાં લેજો કે જેથી તમારું દુઃખ તમને, થોડું લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. પણ તમે એવે વખતે કાયર થશો તો પછી “દુખી અને દિવાનો” એમ કહેવાશો. માટે:-

“ દુખસેં ડર મત મરદ જન, પડતી ચડતી સદાય;

મગન કહે ધીરજ ધરે શશિવિતક મન લાય.

૨૨ વળી તમે સુખને વખતે દુઃખનો પણ વિચાર કરજો, કેમકે સુખનું પાછું ફરવું હમેશ દુઃખની તરફજ હોય છે. માણસ માનને ચડતીના ચક્કર તળેથી નીકળીને પડતીના પડ તળે આવ્યા વિના છુટકો જ નથી; માટે “સુખને છોડે દુઃખ અને દુઃખને છોડે સુખ” તો રહેલું જ છે, એમ સમજી “છતથી છલકાવું નહિ અને ઠપકાથી ડરી ઢળવું” અર્થાત્ નમ્રતા પકડવી.

૨૩ માણસની ખરેખરી હોશિયારીની પરીક્ષા પણ સંકટ સમયે જ થાય છે, કેમકે બિકલ માણસો આફત આવવાની અગાઉ ડરે છે, નામદ પડતી વેળા ડરે છે, પણ એક હોશિયાર અને હિંમતવાન માણસ આફત પડ્યા પછી પણ ડરતો નથી, કેમકે તે તો જાણે છે, કે “હિંમતે મરદા તો મદદે ખુદા” એમ સમજી એવે વખતે હિંમત રાખવી. સંકટથી કાયર થનાર માણસને સંકટથી મેડી તૂટવાને બદલે ઉલટી સજ્જડ થાય છે. માટે જે વાતનો અટકાવ કરવાનું કામ તમારા હાથમાં નથી તે વિષે ખાલી બળાપો કરી તમારું દીલ દુખાવશો નહિ. કહેવાય છે કે:-“આવી પડેલી આફતથી નહિ ગભરાનાર અને પાપકર્મથી ડરનાર માણસ પોતાની જીંદગી સુખ અને નિઃશંકામાં ગુજારે છે” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૨૪ વળી દિલગીરી એ એક મનુષ્યની જીંદગી ઘટાડનારો મોટો મંદવાડ છે અને ખુશી એ એક દીવને આરામ આપનારી રામ-ખાણુ દવા છે. માટે હમેશાં ખુશીમાં રહેવું. તમે ગમે તેવી આફ-

તમાં આવી પધ્ધા હશે તથાપિ દિલગીરી રાખવાથી તમારું દુઃખ દૂર થનાર નથી; કેમકે જે વસ્તુનો નાશ થયો તેનો શોક કરવો એ કાંઈ કામનો નથી. માટે આવે વખતે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે “આનંદી અંતઃકરણ વૈદની રોજી હરે છે.” વળી કહેવાય છે કે:—

દાહરો.

નાશ થયો કે નવ મળે, તેનો તજ્યે શોક;
જેનો ઉપાય નવ જડે, કાંઈ તજ્યે શોક.

૬૦ ૬૦ ૩૦

૨૫ એક અજ્ઞાન માણસ સંકટ સમયે ખરો માર્ગ તજી દેઈ વહેમી લોકોના સહવાસથી વહેમના પંજમાં સપડાય છે, પણ તેથી તો તેને ખરેખરી દીલગીરી અને નાસીપાસીનું કારણ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમકે મંત્ર જંત્ર અને ભૂત પ્રેત એ તો સર્વ જોડાં છે, ‘ભૂત એ તો સઘળા તુતજ છે’ માટે વહેમી થવું નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “મનસા ભૂત અને શંકા હાકણ” આટી ખીલું કાંઈ નથી. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

મંત્ર જંત્ર ને મેલડી, તે તો તુતે તુત,
વળગે છે ખસુધા વિષે, ભોળા જનને ભૂત.

૬૦ ૬૦ ૩૦

૨૬ યાદ રાખજો કે કુલારજી, કુમિત્ર અને સર્પનો વાસો જેના ઘરમાં હોય તેનું મરણ થતાં વાર લાગતી નથી.. વળી જેના ઘરમાં ધન, મોટી દીકરી અને સર્પ હોય તે તથા ચિંતાવાન મનુષ્યો રાત્રિએ સુષ્પે ઉંઘતા નથી. કહેવત છે કે:—

સુખે ન સુવે ધનનો ઘણી,
 સુખે ન સુવે જેને ચિંતા ઘણી;
 સુખે ન સુવે દિકરીનો બાપ,
 સુખે ન સુવે જેના ઘરમાં સાપ.

એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે ગમે તેવું સંકટ આવે તોપણ હિંમત હારવી નહિ અને ‘ચિંતાથી ચિતા ભલી’ એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખવી. કેમકે:—

દોહરા.

ચિંતાસે ચતુરાઈ ઘટે, દુઃખસે ઘટે શરીર;
 પાપસે ઘટે લક્ષ્મી, કહે ગયે દાસ કૃષ્ણીર.
 ચિંતા બડી અભાગણી, માંસ બુદ્ધે ખાય;
 રતિ રતિ ભર સિંચતા, તોલા ભર ભર જાય. (મળેલું).

કુંડળીયો.

ચિંતા જાળ શરીરમેં, દવ લાગે ન છુટાય;
 બહિર ધુંવા નહીં નિસરે, ભિત્તર હી ધુંધવાય;
 ભિત્તર હી ધુંધવાય, જલે જ્યું કાચની ભટ્ટિ;
 લોહ માંસ જલ જાય, રહે પીંજરકી તટ્ટિ;
 કહત દિનદરવેશ, સુણ લે મેરા ચિંતા,
 સો નર ક્યું જવંત ? જનકે ઉરમેં ચિંતા.

૨૭ બેઠક હમેશાં ચોખ્ખી રાખવી, વસ્ત્ર સાફ રાખવાં, ફાટેલ હોય તેની ચિંતા નહિ પણ મેલાં રાખવાં નહિ. “ફાટેલ લુગડે અને ગરીબ માખાએ લાજવું નહિ.” શરીર હમેશાં સાફ રાખવું, ગંદકી ગલિયી કે ગોળરાઓથી દૂર રહેવું. “સ્વચ્છતા એ જ આરોગ્યતા” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખવી. “સાદા

રાખજાતા ” એમ સમજી કુલણુજી બનવું નહિ; કેમકે જીખ તરફ અને ટાક કરતાં પણ લખેલા મોટાજી અને ડોળડમાક રાખવામાં વધારે ખર્ચ થાય છે માટે ગળ ઉપરાંત લખેલા રાખવો નહિ. નહિતો પછી “ઠાલી ઠકરાઈ અને લેટ બિજાના, પણ ઘર જાય ત્યાં ફલેલાં કાણાં” અથવા “રૂલીએ દીવાનું જોર ને ઘરમાં તો અંધારું ઘોર” એમ લોકોમાં નિંદા થાય છે. માટે:-
 દોહરો.

હૃદમાં રહીએ હરપજે, દિલ આહું નહિ થાય;
 દાથી પણ અંકુશ વિના, અટક્યો નહિ અટકાય.

(મજેલું) .

૨૮ શ્રીમંતના ઘરના થડમાં ઘર રાખવું નહિ, કેમકે તે કોઈ વાર તમારું ઘર પડાવી લેવાની ઈચ્છા રાખશે; માટે “ ઘર પાટોશી નખખો સારો અને હાટ પાટોશી જખખો સારો ” કારણ કે તે કોઈ વાર પૈસા સંબંધી મદદ કરશે. ધ્યાનમાં રાખજો કે:-
 “ લગતી જગા અને માવતરનો દહાડો કોઈક વાર જ હાથમાં આવે છે ” માટે એવે સમયે સાવધ રહેજો.

૨૯ યાદ રાખજો કે આપણી સારી નરસી ચાલતી ખજાર આપણા ઘરના માણસોને જલદીથી પડી આવે છે. માટે ઘરને ખુલ્લું પણ ખોટું કામ કદી કરવું નહિ, કારણ કે આદમી જતને વાત કરવાનું એ એક ડોકાણું છે. “ઘર ઘડયા ને ઉમર જડયા.” રૂઝ વિચાર, સત્ય વચન અને સત્ય કર્મ એજ નિતિ છે.

૩૦ મન, સ્ત્રી, અને આકુળતા એ ત્રણેને વશ રાખવાનું કામ આપણાજ હાથમાં છે, કારણકે જો મન વશ નહિ રાખો તો તમારી નીતિનો નાશ થશે, સ્ત્રી વશ નહિ રાખો તો તમારા સંસારનો

નાશ થશે અને વ્યાકુળતા વશ નહિ રહી તો તમારાં કામો નિષ્ફળ નિવડશે. માટે એ ત્રણેને વશ રાખજો, કેમકે મન હુર્ત પણ છે અને મન મસ્તાન પણ છે, મન મિત્ર પણ છે અને મન શત્રુ પણ છે, માટે મનને વશ રાખવું; કારણ કે “મન જાણે પાપ ને મા જાણે પાપ ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. છતાં તમારું મન વશ ન રહેતું હોય તો પછી—‘મન જાય તો જાને દા, તું મત જાય શરીર, બિના પણુછડી કામઠી, કયુ લાગેગો તીર.” વળી કહ્યું છે કે:—

કવિત.

કબહુ મન રંગ ૧તુરંગ ચડે, કબહુ મન શોચત હૈ ધનકુ;
કબહુ ત્રિયા દેખકે ચિત્ત ચલે, કબહુ મૃગ હોય કિરે બનકુ;
કબહુ મન રંગમે લાંગ કરે, કબહુ દલ સાજત હૈ રનકુ;
તુલસીદાસ બિયારી કહોં, કરો શાંત સદા કપરી મનકુ.

પણ આ તો ખરું છે કે:—

દોહરો.

લિખના પઠના ચાતુરી, એ સળ બાતાં રહેલ;

કામદહન મન વશ કરન, ગગન ચઢન મુશ્કેલ.

(મળેલું.)

૩૧ પારકી સ્ત્રી ગમે તેવાઓની પણ આબરના કાંકરા કરાવે છે અને કોઈ પણ પરસ્ત્રી પર બળાત્કાર કરનાર પોતાની આબરના પોતે જ કાંકરા કરાવે છે. વળી પરસ્ત્રીનો સંગ કરવાથી આ જગતમાં આબર જાય છે, “ કાચડી છુટો અને લાંપટ ” કહેવાય છે, વહેવાર બંધ પડે છે, કીર્તિ નાશ પામે છે, અને વળી મુવા

પછી નરકમાં જાય છે. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે “જે પર-
સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કરે તે કોઈક દિન વગર મોતે મરે” એ કાંઈ
ખોટું નથી; કારણકે પરસ્ત્રીના સંગથી ક્ષણ માત્ર સુખ મળે; પણ
તેમાંથી અસહ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “પર-
સ્ત્રીકા ચાર, ખાંટે ખુવાર, કાંટેકા બિજાના, ઝોર જીતેકા
માર.” માટે પરદારાસક્ત થવું નહિ. વળી તમે આટલું પણ
ધ્યાનમાં રાખજો કે ગમે તેવી એકાંત જગોમાં કરેલું નરકમ્
ખાધેલા લસણની પેઠે લોઢામાં પ્રસિદ્ધ થઈ જતાં વાર લાગતી
નથી. કહેવત છે કે “મોટાનો મંદવાડ અને ઘરીબનું છી-
નાણું” જાતું રહે નહિ, એ કાંઈ ખોટું નથી, તેમજ—

ઘશક, મુશક, ખુન્નસ, ખાંસી, ઝોર પીવે મધુપાન;
ઘતના છુપાવ્યા ના છુપે, પ્રગટ હોય નિદાન.
એ પણ કાંઈ ખોટું નથી. માટે:—

સવૈથો.

જો પરનારીની પ્રીત કરી ન કરી જન આખર જાતિ જણાશે,
માન ઘટે અપમાન મળે દ્વિટકાર કરે જન જ્યાં નરે જાશે;
લક્ષ્મ ઘટે ઘટશે અતિ આયુષ્ય કાળપ કીર્તિ તણી રહિ જાશે,
લલકુ કહે છે ત્રિભુવનને પરનારી થકી પંડમાં પિડ થાશે.

વળી પરસ્ત્રી કેવી છે તે જુવો!

દાહરો.

પરદારા છે પાપીણી, સાપણિ ઝેરી એહ;
કરે આપણી કાપણી, તાપણિ દુખની તેહ.

એક સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે પરસ્ત્રી વિષે શું કહે છે તે જુવો.

કવિત.

પ્યારી કહે સુન પ્રાનપતિ, પરનારકિ પ્રીત કણુ ન કીજે;
એક જંગ ત્રુટે બીજી જોર ઘટે, ત્રીજું ગાંધકી મુડી ગુમાઇ દિજે;
ભાઈબંધ જાણે ફટ ફટ કરે, દરબાર જાણે દસ ખિસ સિજે,
કવિ ગંગા કહે સુન શાહ અકબર, નિચ નારકો સંગ કણુ ન દિજે.

બ્રહ્માનંદ કહે છે કે:—

કવિત.

પ્રભુ બંદગી છંદગી નાંહિ કીયા, નીત ખ્યાલ કીયા ઠગખાણ્યુંકા,
મદ મોહ માંહિ મગચ્છ રહ્યા, તન તાકત નારીઈ તાણઈકા;
સતગુરુ સાહેબકા રંગ ચડયા નહિ, સંગ કીયા નર પાણઈકા,
બ્રહ્માનંદ કહે ખબરદાર રહો, તુમ ગ્રાહક હૈ જીતીઈ ઝાઝીઈકા.

૩૨. યાદ રાખજો કે કિસખણુ ધનને કારણ હસે છે, રડે છે, અને
એવા એવા અનેક તર્કવિતર્ક કરી પુરૂષોને વિશ્વાસ કરાવે છે, પણ
પોતે તેનો વિશ્વાસ કરતી નથી. વળી તે પોતાના સ્વાર્થ જોટલીજ
પ્રીતિ રાખે છે અને મતલબ સર્વાં પછી તણ દે છે, માટે સમજી
માણસોએ શિર જાય તોપણુ ગણિકાનો સંગ કરવો નહિ. ધ્યાનમ !
રાખજો કે “ ધુત્તા હોય સલક્ષણા, વેશ્યા હોય સલજ્જ બાર
પાણી નિર્મળાં, પણ એ ત્રણે અખજ્જ ” એ કાંઈ ખોટું નથી.
માટે સ્ત્રીના ચરિત્ર અને ગણિકાની પ્રીતિ એ સાચાં માનવાં નહિ. કહ્યું
છે કે:—“આલે ગાલ ને વર્ષાકાળ સ્ત્રીચરિત્ર ને રોતાં બાળ;
એની પરીક્ષા જે કોઈ કરે, તેને ઘેર સહદેવ જોષી પાણી
ભરે.” માટે કિસખણુના ચાર થવું નહિ. “વેશ્યા મિત્ર નહિ અને

હુગણી પવિત્ર નહિ. ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો. વળી વેશ્યા કેવી નિર્લેજ છે તે જુઓ:—

દોહરો.

નિર્લેજ જો લલગ ધરે, સરે ન સ્વાર્થ કામ;

જો ગણિકા શરમાય તો, દેખે નહિ કદી દામ.

ક૦ દ૦ કા૦

૩૩ વ્યસનથી છાકટા થયેલાની બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થઇ જાય છે, યાદશક્તિ કમી થઇ જાય છે; આરોગ્યતા અળગી થાય છે, ખુબસુરતી ઝાંખ મારે છે, જોર કમજોર થાય છે, અને “બંધાણી” એવું વિશેષણ લાગુ થઇ નિંદાને પાત્ર થાય છે, માટે સમજી માણસોએ શિર જાય તોપણ અરીણ, ગાંજો, માજમ, તમાકુ ઇત્યાદિના વ્યસની થવું નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે ‘અડીણ રંગ ભુતિયાં, ગાંજ રંગ સુતિયાં, તમાકુ રંગ તુતિયાં, અને દારૂ રંગ જીતિયાં’ એ કહેવત મુજબ વ્યસની થનારો વળત અને વઘ્ઘર ખેડ ઘટે છે, વિશ્વાસ પણ આવતો નથી અને તેનું કહેલું સાચું મનાતું નથી. કહેવાય છે કે “જીભાની હા, છીનાળવાની મા, કસાઇની ગા, અને જીગારીની ના” એટલાં કદી સાચાં માનવાં નહિ. કેમકે:

બંધાણી ને બાયડી, ખેડનો એક સ્વભાવ;

મહોડેથી માગે નહિ, પણ લીધા ઉપર ભાવ.

એ કાંઇ ખોટું નથી માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

કુંડળીઓ.

કાયા બગડે કેટ્થી, અવગુણ થાય અપાર,

અકલહિણપણું પામીએ, ભાગે ભવમાં ભાર,

ભાગે ભવમાં ભાર, સાર એમાં શું સારો,
 ગુણિ જનના ગુણુ જન્ય, થાય નર તેજ નકારો.
 કહે રંક રણુછોડ, છોડ કેદની છાંયા,
 સાચો મુણુજે સાર, કેદથી બગડે કાયા.
 વળી કહેવાય છે કે “ખાય તેનો ખુણુ, પાંચે તેનું ઘર,
 મુંઘે તેનાં કંપડાં, પણ એ ત્રણુ બરાબર.” એ પણ ખોટું
 નથી. કેમકે:—

દાહરો.

હોકા લઇને હર ઘડી, ચોરે જાવા ચ્હાય;
 ગરાશીયા ગગડાવતા, કેરી સભાની માંય,
 બજર લીચે દબ બાજરો, ખાંતે બને ખૂવાર;
 બંધાણી એભાનને, ભાન નહિ તલભાર.

લલુભાઈ.

વળી હોકા શું કહે છે તે જુઓ !

મનહર છંદ.

બંધાણી થયા પછી ન, ચાલે હોકા વિણુ ઘડી,
 તડી તડી હોકા એને, હાથ લેવરાવું છું:
 તમાકુ વિના ન ચાલે, એક પળે પ્રાણુ જાય,
 હાથ એને તમાકુની, હેથે વળગાડું છું.
 કેળવે તમાકુ માંહી, ભેળવે અક્કલ એની,
 અક્કલ વિનાનો અવનીમાં હું બનાવું છું;
 દુર્ધો કહે લલ્લુ એને, કાળજે લગાડી ડાઘ,
 દુઃખના નિશાન એને, શીર ગગડાવું છું.

વળી “અખો” ભગત કહે છે કે:—

છપો.

એક અશીલુ, બીજું આળસ, એ જેમાં છે એવો રસ,
જેમ જેમ અધિકું ખાતો જાય, અંગે અડલે હીણો થાય:
જો મુકે તો કારજ સરે, નહિ તો અખ્યા તે ખાતો મરે.
માટે વાંચનાર ! વ્યસની થશો નહિ. ક્યું છે કે:—

કવિત (મનહર હંદ.)

એક ઘડી નહોય જો અશીલુ મહોડે શીલુ આવે,
ઘંટી તો ન બંટી પામે ઘણી ભુખ ધરમાં,
ઘંધો દૂર ધરી દેદુ કરી પેટ ભરી ભંધે,
કરજનો ભાર તે લગાર ન નજરમાં.

દટ દટ દટ એમ લોકો દ્રિટકાર આપે;
એથી કેમ લાજ નથી આવતી અંતરમાં,
ચલમે તો કપટ એસાર્યા હવે એતો ચિત્ત,
ચલમ તણને કાકા કલમ હ્યો કરમાં.

૬૦ ૬૦ ૬૦

૨૪ યાદ રાખજો કે “ જુગાર ” અને જમદત એ બંને સમાન
છે. તેમાં પણ જુગાર જખરો છે; કેમકે જમ તો જીવન લે
છે પણ “ જુગાર ” તો માલ મિલકત અને જીવ મુક્તિ લે છે,
કારણ કે તેણે પૂર્વના રાજગોત્રે રાજપાટ અને ધરખાર
વિનાના કરી મેલ્યા છે, કેટલાકને સ્વ વિનાના કર્યા છે અને
કેટલાકને વિપ પાયાં છે, એવો જુરો જો “ જુગાર ” તેને તો
સમજી માણસોએ હારય રસમાં પણ કદી રમવો નહિ. ધ્યાનમાં
રાખજો કે ” જે ધન સ્ત્રોતે હાથ ગયું તે કાળાંતરે
પણ પાછું આવે છે, મૂર્ખ અને ઉન્મત્તને હાથ ગયું તે પણ

આવે છે, પણ જે ધન એક “જુગારી” ને હાથ ગયું તે તે પાછું આવવાની આશા કદી પણ રાખવી જ નહિ. કહેવાય છે કે:—

દોહરો.

ગાંડી માથે બેસ્યું, વાંદર ફોટે હાર;
જુગારી પાસે નાણું રહે, તેને જતાં કેટલી વાર.

(મળેલું)

ચોપાઇ.

જુગટું છે તે દુર્ગુણ જાણ, ઘણા લોકની થાયજ હાણ;
માણસને એ વળગે સહી, પાછો તે તો જાયજ નહિ.
જુગટું છે તે દુર્ગુણ સહી, એમાં ફળ કાંઈ પણ નહિ;
જે જન એને વળગી રહ્યો, તેનો મનષો એજે ગયો.

અમરસી.

૩૫ આખરદારને જે કામ કરવાથી અપકીર્તિ થતી હોય તેના કરતાં તે કામ ન કરવાથી કદાપિ મરણ થતું હોય તોપણ તેઓ તેને વધારે પસંદ કરે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે ‘કશા પણ હાથ વિનાની આખર એ એક સૌથી ઉમદા અને ઉત્તમ કે જેની કિંમત ન કરી શકાય તેવું હવેર છે.’ માટે હમેશાં સત્ય કર્મો કરવાં કે જેથી આ લોકમાં માન મળે અને પરલોકમાં શુભી થવાય.

A. M. V.

૩૬ થાદ રાખજો કે દરેક બાબતમાં પૂર્ણ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય તમારો મત એકદમ આપી દેતા નહિ, કેમકે દરેક બાબતમાં ઉતાવળ કરવાથી નાસીપાસ થવું પડે છે. માટે “ઉતાવળા સો

બહુવરા એર ધિરાસો ગંભીર ” એ કહેવત મુજબ ખીજ અને ઝાઝા માણસોના વિચાર કરતાં આપણા વિચારો ઉમદા અને ઉત્તમ છે, એમ કહી તેનો તિરસ્કાર કદી કરવો નહિ. ખીજના વિચારો કદાચ તમારા મગજમાં ઉતરી શકે તેવા ન હોય તોપણ તેને ખોટા કહેવાથી હાંસી થાય છે અને સામા માણસને માફ લાગે છે, માટે કાંઈ સાફ કામ કરવામાં એકલાએ વિચાર કરી નિર્ણય કરવા કરતાં આપણાથી વધારે અકલવાળા અને વિદ્વાનોનો મત લેધને કરવું. કહેવાય છે કે:—“ કરવું પોતાનું ધાર્યું પણ પુછવું સૌને ” કેમકે “ સો વરસનો સુતાર અને પાંચ વરસનો ઘરઘણી ” એ કાંઈ ખોટું નથી, કહ્યું છે કે:—

અનુલપી આગળ વાદજ વદે, જાંટ આગળ જેમ પાજો ખદે;
જાંટ તણા આધા મેલાણુ, પાજાના તો જંદે પ્રાણુ,
નર્મદ.

૩૭ વળી જે કાંઈ માણસ એવું વિચારે કે મારે ખીજ કાંઈની ગરજ નથી તો તે તેની ભૂલ છે; પણ જે માણસ એવું વિચારે કે મારા વિના તો ખીજને આલશે જ નહિ, તો તેની તે મોટામાં મોટી ભૂલ સમજવી, માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દાહરો.

એકલાના આધાર પર, કેમ ચાલે સંસાર;
એસડ એકનું જેય તે, જેનું એસડ બાર.

*(મજેલું.)

૩૮ આ તો ખરું છે કે એક ડાહ્યો માણસ ખીજની ખામીઓ દેખીને પોતાની ખામીઓ સુધારે છે, અને તે પોતાના અનુભવ વડે કરીને.

ડહાપણના રસ્તા ઉપર ચાલે છે, કેમકે “ ડહો ગુણુ ગોતવામાં રોકાય છે અને મુરખ ખોડ શોધવામાં રોકાય છે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે દરેક માણસ પોતાના ચાકર કે પડોશીની સો ભૂલો શોધે તે કરતાં પોતાની એક ભૂલ શોધે એ વધારે બહેતર ગણાય છે, પણ પોતાની પહાડ જેવડી ભૂલ છતાં ખીજની રજ જેવડી ચૂક પેહેલી નજરે આવે છે. માટે તેમ ન રાખતાં આપણે આપણી ભૂલો મુધારીએ તો આપણામાંજ સુધારો થાય. કહેવત છે કે:—“ ડુંગર બળે તે જોવા કરતાં પગમાં બળે તે જોવું ” એ વધારે સાચું છે.

૩૯ વાંચનાર ! તારાથી અને તેટલું તું પારકાનું ભલું કરતો રહેજે એજ બહાદુરી છે. ખરેખરા ગરિબને મદદ કરવી અને “ કિન્નેા ” તજવો. યાદ રાખજો કે પારકાનું ખુરું ઈચ્છવું તે નામદાંઈનું લક્ષણ કહેવાય છે; કેમકે તેથી પોતાનું જ ખુરું થાય છે. કહેવત છે કે “ જેવું પારકું ઈચ્છે તેવું પોતાનું જ થાય ” અથવા “ ખોદીએ ખાડા તો આવે આડા ” એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે જેવું વાવશો તેવું લણશો, કરશો તેવું ભોગવશો, ખોલશો તેવું સાંભળશો, અને દગા કિસિકા સગા નહિ, એ સઘળા ન કર્યા હોય તો કરી જીવો. પણ આટલી વાત તો ધ્યાનમાં રાખજો કે “ માણસ પોતાનું ભલું કે ભુડું કર્યા સિવાય પારકાનું ભલું કે ભુડું કરી શકે નહિ. ” માટે:—

દાહરો.

• ઈચ્છે જેવું અવરનું તેવું આપનું થાય;

નહિ માનો તો કરી જીવો, જેથી તુરત જણાય.

૪૦ તમે લડાઈમાં બહાદુરી મેળવશો તો રાજા પાસે જ માન મળશે પણ જો તમે જ્ઞાનમાં બહાદુરી મેળવશો તો આખી દુનિયામાં માન વધશે. માટે સરસાઈ મેળવવાની સખતાઈથી કાયર થશો નહિ, અને હમેશાં મધ્યમ બોલવું, મજેલી રિયતિ ઉપર સંતોષ રાખવો, તેમજ પોતાનો માનમરતબો વધારવાની કાશીય કરતા રહેવું. ધ્યાનમાં રાખજો કે “જે જ્ઞાનનો સોખમ કરશે તે એકાંતમાં કદી ગભરાવાનો નથી.”

૪૧ તમારે હરકોઈ તકરાર કે કબુલાત કરવી પડે તે વખતે પકડી સંભાળ રાખજો; કેમકે જેનો આગળ ઉપર અમલ થવાનો હોય તેમાં જો ચુક રહી ગઈ તો પાછળથી વિષમય થઈ પડે છે; કારણકે “લખ્યું ભાખે” એ કહેવત મુજબ પછીથી કાંઈ સુધારી શકાતું નથી. તેમાં વળી ઉપરી અમલદાર કે મોટા માણસ પાસે દરેક વાત કબુલ કરતાં પહેલાં લાંબો વિચાર કરજો, કેમકે પાછળથી પરતાવું પડે નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “શુંકયા પછી ગળાય નહિ,” કારણકે “એક પેટીમાંથી બહાર કહાડેલી વસ્તુ આપણે અંદર સુકી શકીએ છીએ, પણ માંમાંથી નિકળેલો રાખડ પાછો અંદર લઈ શકતા નથી.” માટે પ્રથમ તો વિચારીનેજ લખવું સાફ, તેમાં વળી લખીને વિચારવું તે તેથી પણ વધારે સાફ છે, અને વિચારીને લખવામાં કોઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો વખતે વિચારથી સુધારવાને બની આવે છે. માટે “લુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

જુલ થઈ કે ચેતવું, એજ ખરો ઉપાય;

ભુલ્યો ત્યાંથી ગણ ફરી, જેથી જુલ દેખાય. (મજેલું)

૪૨ આપણા વિષે કાંઈ કાંઈ દ્વેષભાવથી બોલે તો તેનો ઉત્તર દેવાની કશી જરૂર નથી, કારણકે સાંભળનારનાં અંતઃકરણોજ તેનો જ-વાળ આપશે, કેમકે ખડું ખોટું છુપું રહેતું નથી. કહેવત છે કે “પાણીનો પરપોટો સાક્ષી પુરે” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ‘સબસો લલી ચૂપ’ અથવા “ન બોલ્યાના નવ ગુણ” એ કહેવતો ખુબ ધ્યાનમાં રાખવી.

૪૩ દરેક કહ્યો ધરમેળે પતાવવો, લડાઈ ટાંટા કે લેણદેણની ખાખ-તમાં સરકાર દરબાર કે કોર્ટ કચેરીએ ચડવું નહિ. “સરકારે ચડે તો પૈસાદાર જીતે” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી, માટે ધર મેળે પતાવવું એ ઘણી વાર ફાયદાભરેલું થઈ પડે છે. માટે આવે વખતે “જે જાય દરબાર તેનાં જાય ધરબાર” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૪૪ વળી તમારે દરેક બાબતમાં થોડો ઘણો વગ કરી રાખવો જોઈએ; કેમકે વગવાળો માણસ હરકોઈ કામ સહેલાઈથી કરી શકે છે, અને વળી રાજ્ય દરબારમાં માન પામે છે; કારણકે જ્યાં જોઈએ ત્યાં “વગે વાવણા” ચાલે છે. તેથી કહેવાય છે કે “જેને હોય વગ તેનો પહોલો પૈસો પગ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે વગ-દાર થવું, કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

બિના બસીલે ચાકરી, બિના ઢાલકો જવાન;

એ દોનું ફિક્કા લગે, જ્યું કથ્થે બિન પાન.

(મળેલું.)

૪૫ આપણા ઉપર કાંઈ ખોટું કામ કરતો માલમ પડે તો એક વાર

તો તેને ક્ષમા કરવી પણ જો ખીજી વાર તેમ કરે તો તેને નસી-
હતે પહોંચાડવો; કેમ કે ટાઇ માણસ આપણને એક વાર હો તો
તેનો વાંક ગણાય; પણ જો તે ખીજી વાર હળવામાં દ્રાવી ગયો તો
તેમાં આપણો વાંક ગણાય છે, માટે “થાય તેવા થમએ
તો ગામ વચ્ચે રહીએ” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખજો.

૪૬ દુષ્ટ માણસને કદી આશ્રય આપતા નહિ; કારણકે દુર્જન માણસનો
“નિરે તેનેજ ખાય” એ કહેવત મુજબ આશ્રય આપનારનેજ
નડવું એવો સ્વભાવ હોય છે, માટે એવા માણસને કદાપિ
“રોટલો આપવો પણ ઓટલો આપવો નહિ.” વિષ્ણુ-
શર્મા કહે છે કે “કુકર્મીને ઘરમાં રાખીએ તો ઘરના
ઘણી થાય” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે દુર્જનથી દૂર રહેવું.
બળદથી બે હાથ, ગાડાથી પાંચ હાથ, ઘોડાથી દસ હાથ અને
હાથીથી હજાર હાથ દૂર રહેવું, પણ એક દુષ્ટ માણસથી તો
દેશ મૂકીને પણ દૂર રહેવું; કેમકે માખીના માથામાં, સપના
દાંતમાં અને વિંછીના આંકડામાંજ ઝેર હોય છે પણ દુર્જનના
તો આખા શરીરમાં ઝેર હોય છે. કહ્યું છે કે:—

મનહર છંદ.

ટાઇ કહે અતિઝેર, વિંછી તણા આંકડામાં;
ટાઇ કહે તેથી ઘણું, સરપના તનમાં;
ટાઇ કહે હોય ઝેર, હડકાયા દૂતરામાં;
ટાઇ કહે હોય ઝેર, વૈરીના વચનમાં;
ટાઇ કહે ઝેર ઘણું, રહે રતનાશરમાં;
ટાઇ કહે ઝેર તણાં ઝાડ ઝેરી વનમાં;
મુણો રૂડા રાજહંસ, દાખે દલપતરામ;
ઝાઝું ઝેર સાથી ઝેરી, માણસના મનમાં.

કવિત.

જદ કહા જાને લદકો ભેદ, કુંભાર કહા જાને ખેદ જગાકો;
મૂઢ કહા જાને ગુઢકી ખાતમેં, બીલ કહા જાને પાપ લગાકો;
પ્રીતકી રીત અતીત કહા જાને, ભેંસ કહા જાને ખેત્ર સગાકો;
કવિ ગંગા કહે સુન શાહ અકબર, ગદા કહા જાને નિર ગંગાકો.

માટે,

દાહરો.

અંધા આગળ આરસી, બહેરા આગળ વાત;

મૂરખને સમજવતાં, સામો થાય સંતાપ

(મજેહું)

૫૩ જનાવર સરખાં પણ રાખેલી માયા અને કરેલો ઉપકાર ભૂલતાં
નથી. તો પછી માણસોએ શા માટે ભૂલવું જોઈએ ? ધ્યાનમાં
રાખજો કે ઉત્તમ પુરુષો જરા સરખા ઉપકારને મોટું રૂપ આપી
બદલો વાળે છે જ્યારે કૃતકી માણસો ઉપકારને પણ ભૂલી જઈ
અધોગતિ બોલે છે. માટે કાંઈએ કદાપી આપણો કાંઈ અવગુણ
કર્યો હોય, તોપણ તે મનમાં નહિ લાવતાં લાગ આવે તો તેના
ઉપર ઉપકાર કરવો; તેમાંજ મોટાઈ છે, તેમાંજ માન છે,
અને તેમાંજ ડહાપણ છે. કહ્યું છે કે:-

દાહરો.

અવગુણ ઉપર ગુણ કરે, એ સજ્જન અભ્યાસ;

જો સુખડ સજગાવીએ, આપે સરસ સુવાસ.

કં ૬૦ ૩૧૦

૫૪ અપ્રમાણિકપણું જાહેર થયેથી દરેક કામમાં ગેરલાલ થાય છે.
અને કાંઈને આપેલી આશાનો ભંગ કરવાથી સામો માણસ

શત્રુ થઇ પડે છે. માટે પ્રમાણિકપણે ચાલવું અને દુશ્મનો વધારવા નહિ; કારણકે ઝાઝા દુશ્મનો ટાઇ વાર પ્રાણ લેનાર થઇ પડે છે, જેથી વેરી વધારવા નહિ. “જેનો દિવસ પાંધરો તેનો વેરી આંધળો” એ ખરું છે, તોપણ “ધ્યાનમાં રાખજો કે દુશ્મન સાથે દોસ્તી અને વહાલા સાથે વેર” કદી કરવાં નહિ. કહ્યું છે કે:—

વહાલાશું વેર ન કીજીએ, ચુકી ન દીજો ગાળ;

ધીરે ધીરે છાંડીએ, જેમ સરોવર છંડે પાળ.

પપ વળી જે શત્રુ છે તે પહેલાં નાને વેશે કરીને પ્રવેશ કરે છે, અને પછીથી ધીમે ધીમે ભોગવાઈ જતો જતો મોટું રૂપ ધારણ કરીને પાણીના તરંગની પેઠે નાશ કરે છે, માટે શત્રુ અને રોગને સદા સખળા ગણી તેનો વિશ્વાસ કદી કરવો નહિ. “ત્રિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે આપણો શત્રુ લાલચુ હોય તો ધન આપીને રાજ કરવો, અહંકારી હોય તો નમ્રતાવાળી મીઠી વાણીથી વશ કરવો અને તે છતાં પણ હુજ્જત કરતો હોય તો સખતાઈ ન કરતાં નમ્રતા પકડવી એ વધારે ઠીક છે. શત્રુ છે તે કામના જેટલીજ પ્રીતિ રાખે છે પણ કામ થયા પછી પાછો ધાત કરવાને ચૂકતો નથી; કહેવાય છે કે “કરજ, રોગ, અગ્નિ, અને શત્રુનો લેશ માત્ર રહેલો ભાગ પણ પળ વારમાં મોટી ખરાબી કરનારો થઈ પડે છે.” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે એ ચારેથી સાવધ રહેજો. કહ્યું છે કે:—

ઈંદ્રવિજય છંદ

કામળ વાત કરે પણ ધાત ઘડી, ઘટમાં ઘડીમાં ઘર ઘાલે;
આતુરતા અદલાતી અહોનિશ, આતુરતા ચિત્તમાં ધરી ચાલે;

સ્વારથ સાધી ઉપાધિ તાણા ખળ, ઝાડ કરી ઝટ મારગ ઝાલે;
દોસ્તી કીધે દલપત્ત કહે, દિલ સંકટના બહુ કંટક સાલે.

૫૬ “ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે શત્રુ, પાપી, ખોટા મિત્ર, દુર્ગંન અને
વેશ્યા એટલાં સાથે સીધાં ચાલીએ નહિ, અને ચાલીએ તો
બચીએ નહિ. “ આડે લાકડે આડે બહુર ” એ કહેવત ધ્યા-
નમાં રાખી, થાય તેવા થવું, તેમજ સાધુ, ગુરુ, અને દેવ એટલા
સાથે કપટ રાખીએ નહિ, અને રાખીએ તો નર્કમાં જઇએ એ
કાંઈ ખોટું નથી.

૫૭ દરેક માણસને તંદુરસ્તી, પૈસો, ઇચ્છા અને પરમેશ્વરની મદદ એ
ચારે વસ્તુની ધણીજ અગત્ય છે. તેમાં વળી પૈસો, કુળદીપક પુત્ર,
સદ્ગુણી સ્ત્રી અને શરીરે આરોગ્યતા, એટલાં વાનાં જોને પાસે
હોય, તેજ ખરો સુખીઓ ગણાય છે. સ્વર્ગમાં પણ એથી વધારે
સુખ મળવાનું બીજું શું હતું? મતલબ કે તેને અહિંયાંજ સ્વર્ગ
છે. કહેવત છે કે:-

પેહેલું સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા;
ત્રીજું સુખ તે કોઠીએ જાર, ચોથું સુખ સુકુળની નાર.

એ કાંઈ ખોટું નથી.

૫૮ સમયસૂચકતા, ચાતુરતા, તર્કબાજપણું, ન્યાય, પ્રપંચ, કદર, હિંમત,
અને શેફ એ સઘળાં માણસને શિખવ્યાં આવડતાં નથી; પરંતુ
તે તો પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે, કહેવત છે કે:-

તરણું તાંતરણું ને તરકરણું, નાડી ને વળી ન્યાય;
રાગ પાલ ને પારખું, એ આઠે આપ કુળાય..

પદ એક ગરજવાન માણસને હમેશાં નીચું જોવું પડે છે, કેમકે,
 “ગાળ્યામાં ગળી ગરજ” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવાય છે
 કે “ગરજે ગધેડાને પણ કાકો કહેવો પડે” પણ એક
 બીનગરજવાળો માણસ કોઈની પરવા ધરાવતો નથી, માટે ગરજવાન
 થવું નહિ. કહેવત છે કે “ગરજવાનની અકલ જાય અને
 દરદવાનની શિકંકલ જાય.” કહ્યું છે કે:—

ઢાહરો.

આપ આપની ગરજથી, ગરજી જગત જણાય;
 વગર દરદ ધેર વેદને, જરૂર કોઈ નવ જાય.

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૬૦ લોભી પાસે સવાલ કરવો તે આખરે શુભાવવા બરાબર છે. જે
 કરતાં દિલની આશા બર ન આવે તે બહેતર છે, કે જે આજ્ઞા
 કોઈ નીચ અને નાલાયક આદમી પાસે માગવી પડે. માટે જે
 શખસ તમારો સવાલ કમુલ રાખે તેમ ન હોય તેની પાસે કશી
 વચન નાંખશો નહિ; કેમકે નાહક ‘સોનાની જાળ પાણીમાં
 નાંખવાથી’ પરતાવું પડે છે. કહ્યું છે કે:—

કુંડળીયો.

વચન સુતેરી જાલરી, બેહદ ઘડી સુનાર,
 ઠેર ઠેર ચિત્ત રાખકે, મત પાનીમં ડાર;
 મત પાનીમં ડાર, ગમ્મ સો હાય ન આવે,
 પડી ખલક કે પાસ, આપ કો માન સુધાવે;
 કથે સો કવીઆ કાન, અખે નહીં લાજ સુતેરી,
 મત પાનીમં ડાર, જાલરી બચન સુતેરી.

એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે સિંહની મૂછ, ભોરિંગનો મણિ, પતિવ્રતાનું પતિવ્રત અને કૃપણ પાસેથી દ્રવ્ય એ સઘળાં જીવતાં હોય ત્યાંસુધી તો હાથ આવવાની આશા કદી રાખવીજ નહિ. કહેવાય છે કે:—

દાહરો.

સિંહ મૂછ, ભોરિંગ મણિ, કૃપણ દ્રવ્ય સતી નાર;
જીવ ગયે પરકર જશે, પડ પાસા પોખાર.

નંદખત્રીસા.

૬૧ કહ્યું છે કે, કોઈનો ભેદ ભરમ ખુલ્લો કરતા નહિ, કેમકે “ખિસા ખાલી પણ ભરમ ભારી” એ કહેવત મુજબ ભરમ છે તેજ માણસની આખર છે; કારણ કે ભરમવાળી વાત હમેશાં કિંમતદાર ગણાય છે. “કહ્યો કોયડો કોડીનું મૂલ્ય” એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે કોઈનો ભેદ ખુલ્લો કરવાથી હલકાર્થ જાહેર થાય છે. ભેદ રાખવાથી એક કાગના હજાર તો કોડી જેવી નજીવી ચીજના સવા લાખ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા, અને તેથી કહેવાય છે કે:—

દાહરો.

ખાંધી મુકી લાખની, ઉઘાડી વા ખાય;

કાગા મૂલ હજાર તો, કોડી લાખ સવાય. (મજેલું.)

૬૨ “વિષ્ણુશર્મા”નું આ કિંમતી વાક્ય ધ્યાનમાં રાખજો કે જે કાંઈ ગરીબ થઈ તાલેવંતનો સંગ કરે તે અંતે લિખારી થાય એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે મોટાની વધારે દોસ્તી રાખવાથી અંતે પસ્તાવું પડે છે. કહેવાય છે કે મોટા પાસેથી ગરીબોએ જે મેળવવાની આશા ખાંધેલી હોય છે તે કરતાં પણ ગરીબ પાસેથી

મેળવવાની મોટાએ વધારે આશા બાંધેલી હોય છે. કહેવત છે કે
 “સોનાના ચુડાવાળી દાતણવાળીનું ખાય.” વળી મોટાને
 ગરીબે કાંઈ ગુણ ક્યેઈ હોય તોપણ તે તેના ધ્યાનમાં આવતો
 નથી. માટે ‘મોટાના પેટમાં પેસવું’ અને પિલાઈ મરવું’
 એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી મોટાની વધારે દોસ્તી કરશો નહિ.
 કહ્યું છે કે:—

દોહરા.

સજન સમા બિચારીએ, અપના કુલકી રીત;
 બરાબરીસં કીજીએ, બિવાહ બેર ઝોર પ્રીત.
 કેમકે—રાગ વિના રાગોડું, નિર્ધનીયો કુટાય,
 નબળો સઘળાને ગુણ કરે, તે આટા લુણમાં જાય.

(મળેલું.)

૬૩ આ તો ખરું છે કે જો કોઈ મોટાએ એકાદ અયોગ્ય કામ
 કર્યું હોય તોપણ તેને કોઈ કહી શકશે નહિ, પણ જો કોઈ ગરીબે
 એકાદ સાધારણ કામ કર્યું હોય તો તે અયોગ્ય ગણાશે. કહેવત
 છે કે “મોટા જે કરે તે જાણે, છતાં દોલ નગારાં વાગે”
 અને “નાના જે કરે તે જાય, ઉપર ગડદા પાટુ ખાય”
 એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

મોટાને કહેવાય નહિ, નાનાને કહેવાય;
 સાસુમાં સો વાંક પણ, વહુનો વાંક કઢાય.

ક્રમ ૬૦ ૩૧૦

૬૪ જેઓ અધુરા ઉજાંજળા અને દૂષી છે, તેઓજ સ્તુતિના અતિ
 લોભી હોય છે; પણ એક વિચારવંત તેથી દૂર રહે છે, કેમકે

તે તો જાણુ છે કે મારી ખેટી સ્તુતિ કરનારા અતિ જુઠા છે, અને તેથી તેના સહવાસથી તેના દુર્ગુણો કદાચ આપણને વળગી જશે એમ સમજીને તેઓ ખુશામતખોર અને ખોટાં વખાણ કરનારાથી દૂર રહે છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “મહેનંતો મીઠો તે હીલનો કુહો” હોય જ. માટે તમે ખુશામતખોરાથી દૂર રહેજો. કહેવાય છે કે:—

દાહરો.

નમન નમનમેં ભેદ હે, બહોત નમે નાદાન;

દગલખાજ દુના નમે, જુઠું ચિત્તા ચોર કમાન.

૬૫ તમે રાજાની ગુપ્ત વાત કદી બહાર પાડતા નહિ, કેમકે ‘હોઠ બહાર તે કોટ બહાર ને પેટમાં તે પેટીમાં’ એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી ગુપ્ત રાખવા જેવી વાત ગુપ્ત જ રાખજો, કારણ કે વિષ એકનોજ જીવ લે છે, પણ જો રાજા કાપે તો આખા કુટુંબનો ગ્રાણુ લે છે, માટે ‘રાજપ્રકરણી આખતોની પડખે ન ચડવું.’ મહા પંડિત ‘વિષ્ણુશર્મા’ કહે છે કે જન્મના જન્મ સુધી રાજાની સેવા કરી હોય, તથાપિ એકાદ વખત જો કસુર થઇ તો એ સઘળા ગુણો ભૂલી જઇ જીવ લેવાને તત્પર થાય છે. કહેવત છે કે ‘રજપુત ને ગરજપુત’ એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજાનું સેવન. ચત્તથી કરજો. કેમકે—“રાજા કાલસ્ય કારણમ્.”

૬૬ તમે ગમે તેટલું સંકટ વેઠજો પણ કરજ કરશો નહિ, કેમકે કરજથી ‘કંછકે કુવે પડેલા છે, કંછકે આપઘાત કર્યા છે અને કંછકે વિષ પીધાં છે; કારણકે કોડીની કિંમતના લેણદાર પાસે કરોડોની કિંમતના કરજદારને નિયું બેવું પડે છે. કહેવત છે કે “કરજ-

વાન ને ગરજવાન ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે શિર જાય તોપણ કરજ કરવું નહિ, કેમકે “ વ્યાજને ઘોઠા પણ પહોંચે નહિ. ” ધ્યાનમાં રાખજો કે જળરો રાવણ એકજ રામ પોતાને માથે ચડી આવવાથી લાંકા જેવું પ્રખળ રાજ્ય ખોઈ બેઠો. ત્યારે જેના ઉપર (વ્યાજના) અનેક રામ ચડતા હોય તો પછી તેની તો પુરેપુરી કમખખતી થાય તેમાં શી નવાઈ ? કહેવાય છે કે ઉધાર લેવાથી લેવાય પણ રોકડે ખડકી ન લેવાય ” માટે “ કરજ કરીને ઉઠવા કરતાં ભુખ વેઠીને મુકું ” એ વધારે બહેતર છે. કહ્યું છે કે:-

દાહરો.

એક રામ ચડતાં ગયું, રાવણ કેડે રાજ;
સોળ રામ શિરપર ચડે, કહો રહે ક્યમ લાજ?

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૬૭ જેમ કાણું વાસણ નકામું ગણાય છે; તેમ જે પોતાના પેટમાં વાદ રાખી શકે નહિ તે માણસ પણ નકામું ગણાય છે; માટે સમુદ્રમાં પડ્યું તે ગયું, જડશુદ્ધિને શીખવ્યું તે પણ ગયું, અગ્નિહોત્ર વિના દોભ્યું તે પણ ગયું, ભુગારીને આપ્યું તે પણ ગયું, સ્ત્રીને કહ્યું તે પણ ગયું, અને જેના પેટમાં વાત રહે નહિ તેની પાસે કહ્યું તે પણ ગયું, માટે દરેક કામ કરતાં પહેલાં તેના ક્ષણ અક્ષણ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે-“ કાણું ઘડ પાણી ભરાય નહિ.”

૬૮ દરેક માણસે વગર વિચારનું રહેવું નહિ, કેમકે તરતું તુંગડું અને વગર વિચારનું માણસ એ બેઉ સરખાં ગણાય છે. વગર

વિચારનું માણસ જીવતું હોય તોપણ મુવા બરાબર ગણાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૬૯ દરેક માણસને પોતાના પ્રમાણિકપણાના પ્રમાણમાં ચેસો અને પદ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પ્રમાણિકપણે ચાલવું. સાચું બોલનાર માણસે લોકોની બદબોધથી ડરવું નહિ, કેમકે અગ્નિને પાણી જ ઠંડો કરશે તેમ સાચું બોલવાથી થયેલી બદબોધ પોતાની મેળેજ બંધ પડશે. કહેવત છે કે ‘ સાચે રાચે રામ અને જીઠાને કપાળે ડામ ’ એ કાંઈ ખોટું નથી.

૭૦ વળી રસ્તે ચાલતાં કોઈને હરકત થાય તેમ કરતા નહિ. તપાસીને ચાલવાની ટેવ રાખવી. કાંઈ વસ્તુ તમને જડે તો તુરત જાહેર કરી તેના માલિકને સ્વાધિન કરજો. “ કોડી હુરામ અને બચકા હુલાલ ” એ કહેવત મુજબ જડેલી વસ્તુ પચાવી પાડશે નહિ; કારણકે તેમ કરવું તે પણ એક જાતની ચોરી જ ગણાય છે. કદાપિ જડેલી ચીજનો માલિક તમને કાંઈ આપે તો તે રાખો તેની ચિંતા નથી, પણ પડેલી ચીજ પચાવી પાડવાથી હલકાઈ જાહેર થાય છે. માટે કહ્યું છે કે:-

સેજ મિલા સો દુધ બરાબર, માગ લિયા સો પાણી;

ખેંચ લિયા સો રક્ત બરાબર, ગોરખ બોલ્યા વાણી.

૭૧ જેનું તમે અન્ન ખાધું, જેના આશ્રયથી આબરવાન થયા, જેનાથી તમારી ચડતી થઈ, અને જેનાથી તમને લાલ થયો તેનો અનાદર કદી કરશો નહિ. “ બેસવાની ડાળ ભાગવી નહિ ” એ કહેવત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખજો.

૭૨ યાદ રાખજો કે દુનિયામાં કરેલો ઉપકાર ભૂલી જનારા ઓછા છે.

- (૧) પરણેલો પુત્ર માને.
- (૨) શિષ્યવેલો શિષ્ય ગુરુને.
- (૩) સંભોગ થઈ રહ્યા પછી સ્ત્રી પુરૂષને.
- (૪) બહાણુ પાર આવ્યા પછી ઉતાડ્યો ખારવાને.
- (૫) કામ થઈ રહ્યા પછી અસીલ વકિલને.
- (૬) દરદ દેડે થયા પછી રોગી વૈદ્યને.

માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

ગુણાંસે ગુણ ક્રિયા, તો કેમ દિન ગુણ જોયા;
નગુણાંસે ગુણ ક્રિયા, તો આટા ધુલમેં ધોયા.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે પાત્ર જોઈને પરોપકાર કરજો; કેમકે
કહેવાય છે કે:—

દાહરો.

પરી ગરજ મન ઔર હે, સરી ગરજ મન ઔર;
ઉદયરાજ મન મનુષકો, રહે ન એક હી હૌર.

૭૩ દુનિયામાં ગુપ્ત વાત ખુલી થનારાં છ દ્વાર છે.

(૧) મધપાન કરનાર.	(૪) અન્યાયી સેવક.
(૨) નિદ્રાવાન.	(૫) અજ્ઞાન સ્ત્રી.
(૩) આસપાસ જોવાની અસાવધતા	(૬) હનુમ.

૭૪ ભોજન અને ભુખના એ પ્રકાર હોય છે, કેમકે જેનું ભોજન નાનું
તેની ભુખ મોટી હોય છે, અને જેની ભુખ નાની તેનું ભોજન
મોટું હોય છે. કહેવત છે કે “ ભુખ્યો જાણે ધરાઈશ નહિ.
અને ધરાયો જાણે ખાઈશ નહિ.”

૭૫ માણસ જ્યારે બહેકી જાય છે ત્યારે એમ સમજે છે કે મારો બરોબરીઓ કાંઈ નથી પણ તેમાં તે ભુલે છે, કેમકે “શેરને માથે સવાશેર તો હોયજ.” એમ સમજી પોતાના બળ વિશે ગર્વ આણવો નહિ. કહ્યું છે કે:—

બળ થોડું ગર્વે બહુ, રહે છે કામ સારદ;

હાથી કરડે ચોગણો, મચ્છર બડો મરદ.

૭૬ કાંઈ વાંધો પતાવવો તો જોનાર પાસે આણવો, કેમકે “ભેંસ પાણીમાં અને બજારમાં સાટુ” એ બને નહિ. તેમાં વળી બની શકે ત્યાંસુધી તો દેણદારોએ પોતાની દૃષ્ટિમાં ગરીબ પંચો પસદ કરવા; કેમકે શ્રીમંતોને ગરીબોના ગળની બબર હોતી નથી, તે તો “જેવા પોતે હોય તેવાજ બીજને દેખે છે.”

મહાપંડિત વિષ્ણુશર્માનાં કહેલાં
દરેક માણસે હમેશાં મુખપાઠ કરવાના નિયમો.

૭૭ કાંઈ મુંગાં બેહેરાં, લુલાં, લંગડાં કે આંધળાં માણસોની લાચારી કે ખોડ સામે કદી હસવું નહિ, તેમજ મશ્કરી પણ કરવી નહિ; કેમકે એવી બાબતમાં મશ્કરી કરવાથી માણસને બહુ લાગી આવે છે. માટે કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

આંધાને આંધો કહે, કડવું લાગે કે'ણ;

ધીરે ધીરે પુછીએ લાઇ, સ્થાયી ખોયાં નેણ?

(મળેલું.)

૨ હમેશાં છાંદગીની સંભાળ રાખવી, સરસાઇ મેળવવાની સખ્તાઇથી કાયર થવું નહિ, મધ્યમ ખોલવું, સારી રીતે ચાલવું, મળેલી સ્થિતિ ઉપર સંતોષ રાખવો, કાંઈ કામમાં ગભરાવું નહિ, અને હમેશાં પોતાનો માનમરતબો વધારવાની કોશિશ કરવી. કાંઈ સાફ કામ કરતાં ચોલવું એ નાઉમેદીનું પહેલું પગલું ગણાય છે, કેમકે સાફ કામ કરવાનો વખત કાંઈક વાર જ આવે છે. માટે નાઉમેદ થવું નહિ.

૩ કરજ, રોગ, અને અગ્નિનો લેશ માત્ર રહેલો ભાગ પણ વારમાં મોટી ખરાબી કરનારો થઈ પડે છે, માટે તે જ્યાંસુધી ન વધ્યા હોય તેટલામાં તેનો નાશ નહિ કરનાર ગમે તેવો બળવાન હોય તથાપિ તે પોતે પોતાના હાથથી માર્યો જાય છે.

૪ રસ્તે ચાલતાં કાંઈ ચીજ ખાવી નહિ, વગર કામે રખડવું નહિ, ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી વસ્તુઓનો જ સંગ્રહ કરવો, મોજશોખની વસ્તુઓનો વધારે ઉપયોગ કરનારને જરૂરની વસ્તુ સાફ કાંઈક મારવાનો વખત આવે છે.

૫ મુસાફરીમાં કરેલા મુકામથી ઉપડતી વેળા તપાસ કરીને પછી આગળ ચાલવું. અજાણ્યા સાથે મુસાફરી કરવી નહિ અને પરદેશમાં જઈને પ્રીતિ મેળવવી.

૬ હકિમ લોકોની તાબેદારી કરવી સારી પણ તેની નકલ કરવી તે ઘણી હાનિકારક છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—“ સુંઠને ગાંઠીએ. ગાંઠી ” થવાય નહિ.

૭ એકલાએ ખાવું નહિ, એકલાએ દૂર વાટે ચાલવું નહિ, એકલાએ જઈને દ્રવ્ય રાખવાની ઈચ્છા રાખવી નહિ, અને ઘણા જણા સુતા હોય ત્યાં એકલાએ જાગવું નહિ.

૮ તપ એકલાએ કરવો, અભ્યાસ એ જાણાએ કરવો, ગાયન તથા જાણાએ કરવું, પરદેશ ચાર જાણાએ જવું, ખેડ પાંચ જાણાએ કરવી, અને યુદ્ધ ઘણાએ મળીને કરવું. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

અલગ પડીને એકઠા, એકેક ધન લેનાર;
સંપીને સાથે વસે, એ એકડે અગીઆર.

કં ૬૦ ૬૦ ૬૦

૯ જે ગામમાં રાજ નથી, નદી નથી, વૈદ્ય નથી, અને ધનવાન નથી એ ગામમાં એક દહાડો પણ રહેવું નહિ.

૧૦ જે ગામમાં ઈન્સાફ નથી, વિદ્યાનાં સાધનો નથી, વિવેકની વૃત્તિ નથી અને ઉદ્યોગ નથી, એ ગામમાં ડાહ્યા માણસોએ ક્ષણ માત્ર પણ રહેવું નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ એક દુષ્ટ રાજાના રાજ્યમાં અભિર તરિકે રહેવા કરતાં એક ભલા રાજાના રાજ્યમાં કુતરા તરિકે રહેવું એ વધારે ખહેતર ગણાય છે,” કેમકે નહિતો પાવૈયાના શહેરમાં ગણિકાએ દુકાન કર્યા જેવું થાય.

—કહ્યું છે કે:—

કુંડળીઆ.

પાવૈયાકે શહેરમેં, પાતરે કરી દુકાન,
તેલ જલત્યા ગાંઠકા, કછુ ન પામી માન;
કછુ ન પામી માન, પાતર દિલમેં ખુબ રોષ,
એ લડવે કે શહેરમેં, સો અપની પત ખોધ;
કહે, દિન દરવેશ, ભેખ લવછયાકા,
કયું નહિ સમજ નાર, શહેર પાવછયાકા.

(મજેલું.)

૧૧ નદીનો, નખવાળા જનવરોનો, રાજનો, સ્ત્રીનો, અને રાજ્ય ધારણ કરનારો વિશ્વાસ કદી કરવો નહિ, કેમકે તે કોપાયમાન થયાથી પ્રાણ લેનારાં થઈ પડે છે.

૧૨ અગ્નિ, રાજ, ગુરુ, સર્પ, સ્ત્રી, જળ, મૂર્ખ, કરજ, અને રોગ એ સઘળાનું સેવન હમેશાં યત્નથી કરવું; કેમકે આળસથી કંઈ હોય તો તેઓ તેજ વખતે પ્રાણ લેનારાં થઈ પડે છે.

૧૩ રાજ, ગણિકા, જમ, આંત્ર, ચોર, બાળક, યાચક, કાંટો, અને કષ્ટ એ સઘળાં ખીજની દયા આણતાં નથી પણ પોતાનું જ કામ કરે છે.

૧૪ જે ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતાં હસતાં બોલતો નથી, ગયેલાનો શોક કરતો નથી, કરેલાનું અભિમાન ધરતો નથી, ને બે જણ વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજો થતો નથી એ જ ગણ્યો માણસ, ગણાય છે.

૧૫ સ્ત્રીનાં ચરિત્ર, વ્યસનીની પ્રીતિ, જુગારીનું વચન, ઓરમાન માનું હેત, ગણિકાની લાજ, દુસ્મનની નમ્રતા, કાગડાની પવિત્રતા. સર્પમાં અમૃત, અને રાજની રહેમ એ સઘળાં કદી સાચાં હોતાં નથી.

૧૬ કુલટા સ્ત્રી, કુસ્વામી, કુમિત્ર, અને કપટી એટલાની પ્રીતિ વિજળીના ચમકારા સમાન જાણવી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થઈ જ તુરત નાશ પામે છે.

૧૭ વાઘ, સર્પ, રાજ, બાળક, મધમાખ, પારકું કૂતરું, અને મૂર્ખ એ સઘળાંને મૃતાં કદી જગાડવાં નહિ.

૧૮ ચાકર, વટેમાર્ગી, દરવાન, લંડારી, ક્રોધાવાન, અને વિદ્વાન એટલા-એ હમેશાં જાગતાં રહેવું.

૧૯ અગ્નિ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, વૈદ્ય માણસ, અને કુમારિકા, એ પાંચને કદી પગ અડાડવો નહિ.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુધરેલના સદ્ગુણો.

દોહરો.

ગુણી જન ગુપ્ત રહે નહિ, વણ મેહેનત પેકાય;
 ૧ દિનકર વાદળ દળ વિષે, દાટયો પણ દેખાય.

૬૦ ૬૦ ૩૦

ત્રિ સદ્ગુણો છે તે અમૂલ્ય મુગંધી જેવા છે, તેને જ્યારે સળગાવવામાં કે કચરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધારે ને વધારે મુગંધી આપે છે; કેમકે જેમ સંપત્તિ દુર્ગુણોને સારી રીતે દેખાડે છે, તેમ વિપત્તિ સદ્ગુણોને તેથી પણ વધારે સારી રીતે દેખાડી આપે છે. માટે સદ્ગુણો સાથેજ દોસ્તી કરજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે વિદ્વાનો પોતાની ભણી ચાલચલગતથી અને ભલાં કામો કરવાથીજ તુરત પરખાઈ આવે છે. માટે સદ્ગુણને તમારો ભોમીઓ કરશો અને સદ્ગુણથીજ કામ લેતા રહેશો તો પછી તમારે ઉભરાવ થવાની કશી જરૂર નથી.

૩૯ પોતાની સાતિના વૃદ્ધ, ગરીબ પણ કુલીન મિત્ર, નિમકહવાય નોકર, અને છોડ વિનાની બહેન એટલાંને વરમાં રાખવાથી સાફ કહેવાય છે.

૪૦ સ્ત્રીહક, બાળહક, રાજહક, અને અશ્વહક એ ચારે હડો જગતમાં મોટી ગણાય છે. કહ્યું છે કે:—

સિંહ ગમન પુરૂષ વયન, કેળ ક્ષેત્ર એક વાર;
ત્રિયા, તોરણ, નેહમિર હક, ચડે ન બીજી વાર.

(મળેલું.)

૪૧ આહાર, નિદ્રા, કળઓ, આળસ, ઉદ્યોગ, ખજવાળ, અને જુગાર એ સઘળાં સેવન કરવાથી વધતાં જાય છે.

૪૨ યૌવન, ધન, સંતતિ, અને સત્તા, એ ચારે માંહેનું એકજ હોય છે તોપણ માણસ અનર્થ કરે છે, તો પછી એ ચારે જેની પાસે હોય તે થું ન કરે? માટે એવે વખતે દૃઢતા રાખી સમાન વૃત્તિથી ચાલવું-ઉન્નત બનવું નહિ.

૪૩ સમજીઓની પાસે પોતાના ગુણો કહેવા નહિ, કારણકે તેઓ પોતાની મેળેજ જાણે છે. તેમજ મૂર્ખની પાસે પણ કહેવા નહિ; કેમકે તેઓ પંડિતનું કહેલું સમજતા નથી.

૪૪ છેલ્લે યાદ રાખજો કે જ્ઞાન વૃદ્ધોના ઉપદેશથી મળે છે, યશ ધનથી મળે છે, ધન ઉદ્યોગથી મળે છે, અને પ્રતિષ્ઠા રાજની સેવાથી મળે છે. માટે એ સઘળાં વાનાં સંભાળથી કરવાં. ધ્યાનમાં રાખજો કે “શિયાળાનો તાપ, વહાલાનો મેળાપ, દુધપાકનું સોજન, અને રાજનું માન” એ ચારે અમૃત સમાન ગણાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સુધરેલના સદ્ગુણો.

દોહરો.

ગુણી જન ગુપ્ત રહે નહિ, વણ મેહેનત પંકાય;
૧ દિનકર વાદળ દળ વિષે, દાટયો પણ દેખાય.

ક્રો ૬૦ ૬૦ ૬૦

૧૨ સદ્ગુણો છે તે અમૂલ્ય સુગંધી જેવા છે, તેને જ્યારે સળગાવવામાં કે કચરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ વધારે ને વધારે સુગંધી આપે છે; કેમકે જેમ સંપત્તિ દુર્ગુણોને સારી રીતે દેખાડે છે, તેમ વિપત્તિ સદ્ગુણોને તેથી પણ વધારે સારી રીતે દેખાડી આપે છે. માટે સદ્ગુણો સાથેજ દોસ્તી કરજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે વિદ્વાનો પોતાની ભલી ચાલચલગતથી અને ભલાં કામો કરવાથીજ તુરત પરખાઈ આવે છે. માટે સદ્ગુણને તમારો ભોમીઓ કરશો અને સદ્ગુણથીજ કામ લેતા રહેશો તો પછી તમારે ઉમરાવ થવાની કશી જરૂર નથી.

૨ ગુણવાનના સૌ ઇચ્છા કરે છે, કેમકે જે ગુણવાન તથા સદાયરણી હોય તેજ માન મેળવે છે, અને તેનેજ, કશી તરેહનું દુઃખ હોતું નથી. માટે દુર્જનની સોખતથી દુર્વ્યસત્તમાં નહિ પડતાં નિરંતર સજ્જનોની સોખત કરવી એજ સુધરેલાનું કામ છે.

૩ માટે જ્ઞાન, કરકસર અને ઉદ્યોગ એ ત્રણે સુધરેલા માણસના સદ્ગુણો છે. વળી તે આખી કામનો અચળ પાયો ગણાય છે, અને દરેક માણસના નસીબનો ઝરો છે. દોલત પણ એ ત્રણે ગુણો જ્યાં હોય ત્યાંજ એકઠી થાય છે.

૪ વાંચવું, લખવું અને શિખવું એ ત્રણે કામ સુધરેલનાં છે, કેમકે આત્મા તથા ચિત્ત શુદ્ધ થવાનું મોટું ઔષધ નીતિના ગ્રંથો વાંચવા એજ છે. વાપરવાને વિવેકથી, સાંભળવાને કાનથી, સખાવતને માટે હાથથી, અને નીતિનાં પુસ્તકો વાંચવાને આંખથી જે માણસ ઉદાર હોય તેનેજ ખરો ઉદાર જાણવો.

૫ જે માણસ ભણીને ધર્મના ઉપદેશ વિષે પ્રસિદ્ધ કરવાને યોગ્ય અ-યોગ્ય યાને સાઠ્ઠ નરસું, ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે જાણે છે, તેજ લોકમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કહેવાય છે કે:—“જાણવાથીજ માણસ સર્વ-જ્ઞતા પામે છે” એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે “કુળમાં કુળાચારથી પ્રસિદ્ધ થવાય છે, વિદ્વાનોમાં વિદ્યાથી પ્રસિદ્ધ થવાય છે, અને દેશમાં સંભાષણથી પ્રસિદ્ધ થવાય છે,

૬ દુનિયાનો કરોબાર ત્રણ વસ્તુથી ચાલે છે, અને તે એ કે અક્કલ, અમલ, અને ડોળડમાક; તેમાં અક્કલ વિચારવંતને માટે, અમલ અધભણેલાને માટે, અને ડોળડમાક ઉપરથી જોનાર અજ્ઞાન માણસને માટે છે. ખરી મોટાઈ ડોળધાણ થઈને ફરવામાં નથી પણ.

સાદાઈમાં છે; માટે ખાલી રોડ અને ફેગટની દિશિયારી નહિ રાખતાં સાદાઈ રાખવી. પણ કેટલાક આપસ્વાર્થી સુધારાવાળા અમે ખરા સુધારાવાળા અને દેશદાઝ બાળનારા છીએ એવો દાંડા ધરાવી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી મગરૂરીથી મેળ કરે છે, અને 'ધર્મ', દયા, અને પરમાર્થથી પંજાત રહી જાતીમાં વડીયાળ, હાથમાં સોટી, પંગમાં છુટ, અને આંખે ચરમા ચડાવી સુધરેલના ડાળથી કરે છે, પણ તેવાઓથી સ્વદેશસુધારણાનું કાંઈ કામ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ખરા સુધારાવાળા તો એજ કહેવાય કે, જેનામાં શાંત ગુણ, દયા, સદાચરણ, અને સ્વધર્મમાં દૃઢ રહી અંતરને વિષે સ્વદેશાભિમાન રટણ થઈ રહેલ હોય, અને સ્વદેશોન્નતિને માટે દેશમાં વિદ્યારૂપી દ્રવ્યનો ફેલાવો કરી મૂકે ત્યારે બાલુવું કે એજ ખરા સુધારાવાળા છે. પણ કહેવાય છે કે:—“ જાહેર હિમ્મતનો સ્તુતિપાત્ર ગુણ ઘણા થોડા માણસોમાંજ હોય છે.”

૭ લોકોમાં માન મેળવવાના મુખ્ય બે રસ્તા છે. તેમાં એક તો એ કે અથા ઉપર પ્રીતી રાખવી અને ખીલે એ કે પ્રમાણિક-પણાથી ચાલવું તથા ગરીબની અરદાસ્ત કરવી. સુધરેલનો કુળધર્મ એજ છે કે વખતનું નિયમિતપણું, સુધારો, મહેનત, ઉદ્યોગ, અભ્યાસ, અને હુશિયારી. માટે જે માણસ પોતાની છદ્વિયો વશ રાખી શકતો નથી, તે વિદ્યા, વૈલવ, અને સ્ત્રીથી વેહેલો બ્રષ્ટ થાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે સુધરેલ થઈને મગરૂરી કરે, ઓરતની સલાહ લે, અને નાદાનોની દોસ્તી કરી એજ ભરેલાં કામો કરે તો પછી તેને “સુધરેલ” ને બદલે, “ઉધળેલ”નું નામ આપવાને હરકત લાગશે નહિ.

૮ બહુજ સારા થવાની ધારણા આગળથી રાખવી તે યોગ્ય નથી,

પણ દર કલાકે અને દર પળે જે કામો સૌથી સારાં છે તેજ કરતા જાણે; કેમકે તેમ કર્યાથી જાડનું કાર્યું ફળ જેમ પાડે છે તેમ તમે સારા અને શ્રેષ્ઠપણાને પહોંચી શકશો; માટે તમે તમારા કામમાં તમારા વિચારો એક ચિત્તથી ધાલો, અને તેની તમે કુશળતા મેળવો, ઉઘોગી રહો, કિંકાર્યત કરો, ખીજ સારા માણસોનાં સારાં આચરણોનું અધ્યયન કરો, માનવાલાયક મોટાઓને માન આપો, અને પછી યાદ રાખજો કે તમે એકદમ સુખી થશો. ઇશ્વરને જાણવો. ગરીબની ખરદાસ્ત કરવી, ઇશ્વરની અંદગી, સંકટમાં સમુદ્ધી, થોડું બોલવું, બાજબી ચાલવું, નીતિનાં કામો કરવાં, સર્વ રાધે સંપીને ચાલવું, સંતોષ રાખવો, દુશ્મનના ભડકાથી બળેલા પક્ષકારોના મનની સમાધાની કરવી, દેશમાં કુસંપ ઘટાડી સંપ કરાવવો; એ સઘળાં કામો સુધરેલા માણસોનાં ગણાય છે, કેમકે “જ્ઞાનેદ્ય, દેશેદ્ય, અને વ્યાપારેદ્ય” કરવામાં સંપીલા માણસોની બહુ જરૂર હોય છે, અને એવા માણસોથીજ દેશની ઉન્નતિ થાય છે.

૭ વૃક્ષ પોતાની ટુટેલી શાખણાઓ અને પડેલાં પાંદડાંથી જેમ ફળ-દ્રુપ થાય છે, અને પોતાના કાઠી ગયેલા ભાગમાંથી પાછાં ઉગે છે. તેમ માણસો કસોટીથી સારાં થાય છે, સુધરે છે અને ભલે આશાઓ તથા વેરણ ઉમેદોમાંથી સાફ થાય છે; કેમકે જેમ “ઘસ્યા વિના ઝવેર ચળકે નહિ તેમ કશ્યા વિના માણસમાં હુશિયારી આવે નહિ” માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “સોનું જોવું ફસીને ને માણસ જોવું વસીને.”

૧ માણસનું ખરું જીવતર જ્ઞાન, પરાક્રમ, કળા, કુળની લાજ, દાન અને ભોગમાંજ પંડિત લોકો માને છે, એ કાંઈ જોડું નથી. માટે

જો તમે તમારી મનશક્તિને ખિલવવા માંગતા હો તો તમારી કલમને ખુબ કસો. ધ્યાનમાં રાખજો કે મન અને માથું કળવાયેલાં ન હોય તો જ્ઞાનથી મુળ્ય પાપ કરવું સુઝે છે.

૧૨. બલાં કામો કરવાથીજ માણસ બહુ અને ડાહ્યું ગણાય છે, કેમકે જેનામાં જેટલી બલાઇ તેને તેટલું સુખ હોય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. જે માણસ ખીજનાં દુઃખો ભાગે છે તે પોતે પોતાનાંજ દુઃખો દૂર કરે છે. માટે તમે સુધરેલા હો તો “કંચનવાન થવા કરતાં કીર્તિવાન થવામાં વધારે ડહાપણ માનજો.”

૧૩. વળી જે માણસ બુદ્ધિમાન છતાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકતો નથી તેના કરતાં એક વગર અકલનો પણ મહેનતુ માણસ વધારે ઉપયોગી ગણાય છે, કેમકે “ખેરોજગારી બુદ્ધિમાન કરતાં અકલ વગરનો પણ ઉદ્યોગી સારો” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

ભણતરથી ભાગે નહિ, ભુખ તરેશના ભાગ;
દિલગીરી ઉપજે દસ ગણી, જે ન જડે ઉદ્યોગ.

(મળેલું.)

૧૪. બુદ્ધિમાન માણસને કાંઈ કામ કઠણ નથી. તે જે કરવા ચાહે તે રહેલાઇથી કરી શકે છે, જે શિખાય નહિ તે પણ શિખી શકે છે, અને ત્યાં જવાય નહિ ત્યાં પણ જઈ શકે છે. કહેવાય છે કે “બુદ્ધિબળથી આગળી, જે ઉપજે તત્કાળ; વાંદર સિંહ વગેવીઓ, એકલડા શીયાળ;” એ કાંઈ ખોટું નથી કેમકે બુદ્ધિમાનના હાથ ખંડ લાંબા હોય છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

“વિદ્વાન લોકો વિદ્યાના બળથીજ મૂર્ખ માનવી ઉપર સરસાઈ ભોગવે છે.”

૧૫ વળી જ્યાં વિદ્વાન નથી ત્યાં અલ્પ બુદ્ધિવાળા માણસ પણ વખ-
ણાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે જ્યાં નીચાં વૃક્ષ હોય ત્યાં
એરડો મોટું વૃક્ષ ગણાય છે, અને આંધળાં માણસોમાં કાણો
મોટો ગણાય છે, કહેવત છે કે “આંધળા ગામમાં કાણો
રાજ્યો.” માટે વિદ્વાન મનુષ્ય નાની ઉમરનો હોય તોપણ
તેને મોટી ઉમરવાળા કરતાં ઐશ્વર્ય સમજવો. મોટી ઉમરનો મૂર્ખ
માણસ કદમાં મોટો પણ કિંમતમાં ખોટો હોય છે. માટે “નાનો
તોપણ રાધનો દાણો” એમ સમજી વિદ્વાનની સલાહ લેવી.

૧૬ યાદ રાખજો કે દગલખાજી એ બધા ગ્રન્થ કરતાં પણ ક્ષમાને
અયોગ્ય છે, અને વળી તે મંડળીના બંધારણના પાયાને જડમૂ-
ળથી ઉખેડી નાખે છે. માટે તમે કોઈ પ્રકારની દગલખાજી કરશો
નહિ. ટેક અને આકીન વગરનો માણસ વગર લગામના ઘોડા
જેવો ગણાય છે, કેમકે તે અનર્થ કરતાં વાર લગાડતો નથી માટે
ટેક અને આકીન રાખજો.

૧૭ કહ્યું છે કે-“એક વસાનું માણસ અને વીસ વસાનું કપડું”
એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે પોશાક અને રીતભાતમાં વિચિત્રપણું
એ બંને માણસનું બમણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. “એક નૂર આદમી
હજાર નૂર કપડાં” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧૮ છેલ્લે તમે તનનો ચેપી રોગ વળગવાની જેટલી શીકર અને ધાસ્તી
રાખતા હો તેથી પણ મનનો ચેપી રોગ વળગવાની વધારે શીકર
રાખજો; કેમકે “કાળીયા જોડે ઘોળીયો બાંધે તો ન

(રંગ) ન આવે પણ સાન તો આવશે. ” એમ સમજી દુષ્ટ માણસની સોખત કરશે નહિ. કહ્યું છે કે:—

નારાય છંદ.

કદાપિ કાળીઆ કનેજ, ઘેરી ઘોળીઓ વસે,
વળે ન વાન તોય સાન, સંગ જેથી શિખરો;
ઉડે ન તોય ડેકવા, શિખે વસી પવિહંગમાં,
કુસંગીનો પ્રસંગ દે, કુસંગ રંગ અંગમાં

ક૦ દ૦ ડા૦

કવિ અને કવિતા.

—:૦:—

૪૯ થાદ રાખજો કે સોનાની પરીક્ષા જેમ અગ્નિથી થાય છે, તેમ કવિની પરીક્ષા તેના કાવ્યથીજ થાય છે, માટે જે કાવ્યને વિદ્વાનો સ્વીકારે નહિ તે કાવ્ય કરવાથી શું ફળ ? પણ આજે તો ઘેરે ઘેરે કવિઓ થઈ પડ્યા છે ! કવિ થવાનું કામ કાંઈ સહેલું, વગર વિસાતનું અને ખાઈ લેવાનું નથી; પરંતુ પુરતી હુંશિઆરીનું અને અતિવિકટ છે “ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે વેદ શાસ્ત્રનું એજ ફળ છે કે અગ્નિની સેવા કરવી, શાસ્ત્રનું એજ ફળ કે સારી રીતિ રાખવી, ધનનું એજ ફળ કે દાન દેવું, અને કવિઓનું એજ ફળ કે નીતિ અને વિદ્વાનો વધારો થાય, એવી કવિતાઓ લખવી. માટે કહ્યું છે કે:

દ્વાહરો.

થર્તા નિશાળો ઠામુકા, વધી પડ્યા કવિરાય;
ઉત્પત્તિ ન્યમ જંતુની, જળદ પડે વધી જાય.

જોડ્યા જે 'ત્રણ દોહરા, તેથી કવિ ન કહેવાય;
રાજે હળદર ગાંડીઓ, ગાંધી દેમ ગણાય ?

કં ૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૨૦ માટે કવિએ એવું કાવ્ય બનાવવું જોઈએ કે જેથી લોકોમાં વિદ્યા-
વૃદ્ધિ અને સદાચરણપ્રતિ પ્રીતિ યાય. જે કાવ્ય રસવાળું અને
અલંકારયુક્ત હોય, તે કાવ્ય કવિઓની કૃતિ બતાવે છે, અને
એ વિનાનું કાવ્ય હોય તો તેને વિદ્વાનો હસી કહાડે છે એ કાંઈ
ખોટું નથી. મહંમદ કવિ ખુલાખીરામ ચકુલાઈએ કુકવિને વાંદરાની
તુલના આપી હતું છે કે:—

મનહર છંદ.

વગર વિચારની છલંગો, આસપાસ મારે,
પાપ તણું પુંછડું ફેલાવે, દસ દીશમાં;
દાંડાઈના દાંતિયા, સજ્જનની સલામાં કરે,
ખુશામતથી લહે ગલોદાં દિન નીશમાં;
પાસે આવે તેને લહે, અનીતિના ઉઝરડા,
કાળે મોઢે ફરે, ખજવાળે બેઠો શિયમાં;
કહે છે ખુલાખીરામ સાંભળો સાહેબ તમે,
ફેર શો છે એહવા, ક્ષીશમાં ? કપીશમાં ?

એ કાંઈ ખોટું નથી અને તેથી એવા કુકવિને માટે કહેવાય છે કે:—

કવિ ચિતારો ને પારધો, વળી વિશેષે ભાટ,
લેખી નકે સિધાવીયા, વૈધ દખાડે વાટ.

“મતલબ કે એ સઘળા જીતું બોલવાથી નર્કના અધિ-
કારી થાય છે.”

૨૧ વળી સૂર્યની ગતી જ્યાં નથી પહોંચતી ત્યાં પણ કવિની કૃદ્ધિ પહોંચે છે. કહેવત છે કે:— “જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ ” એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે કવિઓ જેના ઉપર મેહર કરે છે, તેને તેઓ આસમાનમાં લેઈ જાય છે, પણ જેઓના ઉપર ખદ્દા થાય છે, તેમને તેઓ નિંદતા નથી. જેઓ ખરેખરા કવિઓ છે, તેઓ ખુશામતથી દૂર રહે છે, અને ખરેખર કાવ્યજ કરનારા હોય છે.

૨૨ માટે જે માણસ કાવ્યોની સુંદર દિવ્ય રચનાને અને કવિઓની પદ્ધતિને જાણે છે, તેણે કવિઓને સોનાથી ભરપુર સઘળી પૃથ્વી આપી એવું માનવું યોગ્ય છે; કેમકે સારા કવિઓના સારા શબ્દોની લહેજત સારા કવિઓ હોય તેજ જાણે છે, ખીજ જાણતા નથી. જેમકે વાંઝણી સ્ત્રીને ગર્ભિણી સ્ત્રીના લાવ અલાવની ખબર પડે નહિ તેમ ખીજને તે માલમ પડે જ નહિ. કહેવત છે કે:—“ વંઝયા વેણમાં શું જાણે ? ” કહેવાય છે કે:—

દોહરો.

કવિજન કાવ્ય કરી મરે, ગુણ ચાખે ગાનાર;

સોની ઘાટ ધડી મરે, રાય સજે શશુગાર.

ક્રો ૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૨૩ વળી કવિતા સાંભળનાર સાંભળવામાં ધ્યાન દે તો તેનોજ વાંક ગણાય; પણ સાંભળવા છતાં તે રાજ ન થાય તો પછી તેમાં તે કાવ્ય કરનારનોજ વાંક ગણાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે, કે:—“ કથ્યું કહો તે શાનો કવિ, ને શિખી વાત તે શાની નવી ? ”

૧કાનના મકાનમાં છકાનનું રકાન છે ત્યાં,
કોણ કવિ કાનને મકાન કે દુકાન કે ?

કંઠ દંઠ ડાંઠ .

માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે—

દોહરો.

જહાં જનકો નહીં પારખો, તહાં તિનકો નહીં કામ;
ધોખી ખિચારા કયા કરે, રદિંગખરકે ગામ ?

(મળેલું.)

૧. કાનના-કાનાજના દરબારમાં તણ દીવાનની મંજૂરીથી મેમાનને
ખાવાતું મળતું હતું. ૨ દિંગખર-નાગા ખાવા.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાજનીતિ.

રાજનીતિ પ્રીતે લભે, રૂડા રાજકુમાર;
તોજ ચલાવી જાણશે, આપ તણે અધિકાર.

કૃ ૦ ૬૦ ૩૧૦

યાદ રાખજો કે ખોરાક વગર પ્રાણીઓના શરીરની શક્તિ જેમ ટકી શકતી નથી તેમ નીતિ વગર સર્વ લોકના વ્યવહારો પણ ટકી શકતા નથી. માટે રાજ્યોએ નીતિશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું જોઈએ, કેમકે રૈયતનું પુત્રની પેઠે પાલન કરવા સાર રાજ્યોએ ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર તો અવશ્ય કરીને જાણવાં જોઈએ. “રાજનીતિ” એજ રાજની જીવનમાળા ગણાય છે. એટલા માટે રાજ્યોના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોજ આ નીચે લખવામાં આવેલા છે. તે પ્રમાણે રાજ્યોએ ચાલવું જોઈએ, કેમકે જે રાજના રાજ્યમાં ન્યાય અને નીતિ હોય છે, તે રાજનું રાજ્ય મોટી સમૃદ્ધિવાળું ગણાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે હે રાજેન્દ્ર ! તમે સાંભળો.

રાજ્યોનો વિદ્યાભ્યાસ.

૧ જે રાજ્ય વિદ્યા ભણેલો ન હોય તે છતે ચક્ષુએ પણ ચક્ષુ વિનાનો ગણાય છે, કેમકે વિદ્યાહીણ રાજાનો નોકરો સ્વછંદપણે રાજ્ય-લક્ષ્મી ફેલી ખાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રજા પાસેથી પણ અન્યાય અધર્મ અને ભેદભ્રમથી જર મેળવે છે; છતાં તેની રાજ્યને માલમ પડવા દેતા નથી. કહેવાય છે કે:—“ભણેલાને ચાર આંખ અને અભણ આંધળો” માટે અનેક યત્નો કરીને પણ રાજ્યોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો ભ્રમ છે. કહ્યું છે કે:—

હાહરો.

ભૂપ ભણેથી વસ્તીને, સઘળા વાતે મુખ;

મૂરખ મહિપતિની પ્રજા, પૂરણ પામે દુઃખ.

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે મોટા નાવથી પણ ભાગ્યેજ તરો શકાય એવા અગાધ જળવાળા સમુદ્રને માણસ ઘાસની અનાવેલી જુની અને નાની હોડીમાં એસી તુરત તરી જાય, તોજ વિદ્યાહીણ રાજાને આધિન રહેલી પ્રજા મુખ મેળવે તથા વિપત્તિ કાળમાં વિદ્ય રહિત થાય. મતલબ કે વિદ્યાહીણ રાજાની પ્રજા લેશ માત્ર મુખ પામતી નથી, કેમકે તેવા રાજાના રાજ્યમાં ભરાયેલા અન્યાય કરવા-વાળાઓથી પ્રજા હમેશાં પિડાયેલી રહે છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરે.

જહાં ભણેલ ન ભૂપતિ. ત્યાં અંધેર જણાય;
રાજા પ્રધાન સૌ કરે, લાંચ લેછને ન્યાય.

કં ૬૦ ૩૧૦

૨ માટે રાજ્યની અંદર લક્ષ્મી અને વિદ્યા એ બેઉ તો અવસ્ય કરીને હોવાંજ નોંધએ, કેમકે લક્ષ્મી છે તે રાજ્યસત્તાને વધારનારી છે, અને વિદ્યા છે તે તેને ખિલવનારી તથા ક્ષતિને આપનારી છે. માટે રાજાઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરવો. રાજાઓને કરાવેલો વિદ્યાભ્યાસ પ્રજાના વારંવાર ધણાં કલ્યાણોની સમૃદ્ધિનું કારણ થઇ છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૩ બાદશાહી ઈનસાફ વિના ભોગવી શકાતી નથી, ઈનસાફ અકકલ વિના આપી શકાતો નથી, અને અકકલ વિદ્યા વિના આવતી નથી. માટે રાજાઓને પ્રથમ તો વિદ્યાજી ભણાવવી નોંધએ, કેમકે વિદ્યાહીણ રાજા એક સુકાયેલી શાહીના ખરીબા જેવો ગણાય છે; કારણકે તેને ઉંઘો યા ચત્તો ગમે તેમ ફેરવીએ તથાપિ તેમાંથી એક દીપું સરખું પણ પડતું નથી તેમ વિદ્યાહીણ રાજાથી પ્રજાને કશું સુખ મળતું નથી.

૪ કહેવાય છે કે કુભાર્યાનું સુખ તેના પતિને ક્યાંથી? કપૂત છોકરાનું સુખ તેના કુળને ક્યાંથી? તેમ વિદ્યાહીણ રાજાનું સુખ તેની પ્રજાને ક્યાંથી? કેમકે વિદ્યાહીણ રાજા અન્યાય કરવાથી ખેદ પામતો નથી અને જુરાં કામોથી લજવાતો નથી. તેથી “એક જીલમગાર રાજા કરતાં ફાડી ખાનાર સિંહુ ભલો” એમ તેની પ્રજા માને છે, એ કાંઈ ખોટું નથી; કારણ કે “દુષ્ટ મનુ-

અને માટાઈ, મંદાગ્નિવાળાને ભારે ભોજન અને દુર્બુદ્ધિ-
વાળાને ભારે રાજ્ય ” મળ્યું હોય તો તેનું પરિણામ કદી પણ
સારું આવતું નથી. માટે વિદ્યાહીણ રાજાને મળેલી સમૃદ્ધિ કેવળ
પારકા સારજ હોય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ખુટો પરણે બાયડી, અભણો લેશે રાજ;
બોજ ઉપાડે મળદીયા, એ સાં પરને કાજ.

૬૦ ૬૦ ૩૧૦

૫ વર્ગી વિદ્યાહીણ રાજા વિદ્યારૂપી ચક્ષુ વિનાનો હોવાથી તેની
સર્વ સંપત્તિનો ભોગ કેવળ બીજાઓને કરે છે, કેમકે વિદ્યારૂપી
ચક્ષુ વિનાનો રાજા પોતાનીજ સંપત્તિ “ ખોદે કોળ ને ભોગવે
ભોરિંગ ” એ કહેવતની માફક પોતેજ ન ભોગવી શકે તો પછી
તેને આશ્રયે રહેલી પ્રજાની સંપત્તિ કેમ સાચવી શકે ? માટે

મનહર શંદ.

પ્રજાનો અપાર માલ, પામવા ઈજરદાર,
મારી કુટી લુંટી કુટી, લહે અતિશય છે;
ધોળે દા'ડે પડે ધાડ, રાંકની ન શણે રાડ,
ચાડ્યા લખાડ લુચ્યા, લોક નિરદય છે;
દિન દિન દુઃખી લોક, દુઃખથી સદાય શોક,
સુખ તો ન સ્વપ્નમાંહે, દિસે દુઃખમય છે;
ભાગ્યે રે ભાગો ભાઈ, ભાગો બ્યમ ભાગી શોકા;
ભણેલો ન ભૂપ તે, ભૂમિમાં ભારે ભય છે.

૬૦ ૬૦ ૩૧૦

૬ “કાળીદાસ” કહે છે કે ઘણું દૂર રહેલી વસ્તુને દેખાડનારૂં નેત્ર એક વિદ્યાજ છે. શરીરની અંદરના તેમજ બહાર રહેલા પ્રાણ શત્રુને શાસન કરનારૂં એક શસ્ત્ર પણ વિદ્યાજ છે. અનેક અર્થને સિદ્ધ કરી બતાવનારૂં એક શાસ્ત્ર પણ વિદ્યાજ છે, તેમજ સંપત્તિ વિપત્તિમાં સાથે રહેનાર અને સાચો પ્રેમ ધરાવનાર માત્ર વિદ્યાજ છે. એવી અમત્કારી જે વિદ્યા તેનો રાજ્યોએ તો અવશ્ય અભ્યાસ કરવો જોઈએ, કેમકે જે રાજા ભણેલો હોય તો તેની પ્રજા પણ સર્વદા, ભણેલી થાય છે; કારણકે જેમ વૃક્ષમાં સિંચેલું જળ તેની શાખાઓ વિગેરેમાં પોતાની મેળે ફેલાવો પામે છે, તેમ રાજ્યોએ મેળવેલી વિદ્યા તેની પ્રજામાં અનાયાસે પ્રસરી જાય છે. કહેવત છે કે “કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજ્યોએ તો અવશ્ય વિદ્યા મેળવવી જ જોઈએ.

રાજ્યોનું રાજ્યગૃહ.

૭ યાદ રાખજો કે રાજ્યોએ મજબૂત કિલ્લાવાળા, પુષ્કળ પાણી-વાળા, વૃક્ષોની ચોમેર ઝાડીવાળા, નદીવાળા, મોટા મેદાનવાળા, બહોળા સરહદવાળા, અને જ્યાં શત્રુથી આવી શકાય નહિ એવા નગરમાં મધ્ય સ્થળે રાજ્યગૃહ બાંધવું. અને તેમાં રાજ્યોએ રહેવું; કેમકે હજારો હાથીઓ અને લાખો લોકાથી જે કામ નથી થતું તે એક કિલ્લાથી બની આવે છે. કિલ્લાના મજબૂત છુરજ ઉપર રહી એકજ યોદ્ધા અનેક યોદ્ધાઓને હરાવ કરી શકે

છે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—“દ્રાઢ વગરનો સરપ, મદ વગરનો હાથી અને કિલ્લા વગરનો રાજા” એ ત્રણેને દુશ્મનના પંજમાં સપડાઈ જતાં વાર લાગતી નથી.

૮ વળી રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યગૃહની અંદર અતિ ચમત્કારી અને મનોહર વસ્તુઓ રાખવી તથા બહાર જળ ઉડવાના કુવારા, વખત બતાવનારાં યંત્રો, સુંદર સ્વરવાળાં વાહનંત્રો, કાષ્ટ, પાપાણુ કે ધાતુ ઇત્યાદિનાં પુતળાં ગોઠવવાં કે જે જોઈને પ્રજા આનંદ પામે એવાનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “રાજ્યો સોનું, મણિ, લશ્કર અને આડંબરથીજ પ્રખ્યાતિને પામે છે.”

૯ રાજ્યો પોતાના રાજનગરની અંદર વસનારી પ્રજાના સુખને સાફ સુંદર રસ્તા તથા ચક્રલે ચક્રલે પહેરેગીરો રાખવા, વળી પોતાના રાજનગર અને બીજાં ગામોમાં વસનારી પ્રજાના કલ્યાણાર્થે કાળે કરીને હરકત ન આવે એટલા સાફ કૂવા, નવાણુ કે બંધો બંધાવવા, ધર્મશાળાઓ કરાવવી, આપધશાળાઓ અને પોતાની પ્રજાને વિદ્યાશાળા કરવા સાફ ઠામ ઠામ વિદ્યાશાળાઓ સ્થાપવી, અને તેમાં પોતાની પ્રજાને સર્વદા મુક્ત કુળવણી અપાવવી જોઈએ. તેમાં પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે નીચ કુળનાને વિદ્યા આપવી તે “કંઠણુ જમીનમાં અને કવખતે કણુ વાવવાની ખરાખર છે.”

૧૦ વળી પોતાની પ્રજાના રક્ષણુ સાફ રાજ્યોએ પોતાના ગામ, નગર વા શહેરમાં સર્વદા રાત્રિ દિવસ ચોટાદારો રાખી દુષ્ટ માણસના ત્રાસથી પોતાની પ્રજાને મુક્ત કરવી જોઈએ.

૧૧. છેલ્લે યાદ રાખજો કે:-રાજાઓએ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સુંદર લક્ષણોવાળી અને જોનાથી પોતાનાં નેત્ર અને મનને આનંદ થાય તેવી રાજકન્યાઓ પરણવી અને પોતાનું રાજકુળ વધારવા તથા સુધારવા સારું સર્વદા તેઓનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું જોઈએ કેમકે “ રાણીજયો રાજ્ય કરે અને દાસીજયો કામ કરે ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧૨. રાજાઓએ પોતાના રાજ્યગૃહની અંદર રાજકુંવરીઓને સુંદર લક્ષણવાળા સેવકોના સમાગમે રાખી સર્વદા કેળવણી આપવી જોઈએ.

૧૩ રાજાઓએ પોતાના રાજપુત્રોને પણ સારા ગુણવાળા સેવકોના સમાગમે રાખી સર્વદા સારાં આચરણોવાળા ખતાવના કે જેથી ભવિષ્યમાં તેઓ પોતાની પ્રજાનું સર્વદા સારી રીતે રક્ષણ કરી શકે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ સંગત તેવી બુદ્ધિ.”

રાજાઓનું સૈન્યબળ.

૧૪ યાદ રાખજો કે, ધનબળ, સૈન્યબળ અને રાજબળ વિનાનો રાજા એક બાળક જેવો ગણાય છે; માટે રાજાઓએ સૈન્યબળ રાખવું જોઈએ. તેમાં વળી પોતાની પ્રજાના કલ્યાણાર્થે દેશની સરહદ અને જળમાર્ગે શત્રુઓના સંહારને અર્થે અતિ સામગ્રી સહિત ક્વાયતવાળું, શૂરવીર અને યુદ્ધકળામાં પ્રવિણ એવું સૈન્ય રાખવું, અને તેની નાની મોટી જુદી જુદી અને સ્થળે સ્થળે ટુકડીઓ રાખવી. તેમજ તેના પોશાકો વિચિત્ર પ્રકારના રાખવા. ધ્યાનમાં રાખજો કે, દુર્બુદ્ધિનું બળ, દુરાચરણ, દરિદ્રીનું બળ.

દીનતા, સારા માણસનું બળ સચ્ચાઈ અને રાજનું બળ સેના છે, માટે સૈન્ય રાખવું. કહ્યું છે કે:—

દેહલેશે.

વ્યાપારે ધન સાંપડે, ખેતી થકી અનાજ;
અવ્યાસે વિદ્યા મળે, ખાંડાંબળેજ રાજ.

(મળેલું.)

એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે “ રાજા રાખે દળ અને વેદ રાખે મળ ” તોજ છતે.

૩૫ પ્રત્યેક શહેર વા ગામમાં સર્વ કાર્યની તપાસ માટે કુલિન, ગુણવાન, અને બુદ્ધિમાન યોદ્ધાઓને રાખવા. તેમાં દરેક ગામનો એકક મુખ્ય આવકદારી ઠરાવવો; તેનો ઉપરી દસ ગામનો, તેનો ઉપરી સો ગામનો અને સો ગામનો ઉપરી હજાર ગામનો એમ એક બીબનના ઉપરી ઠરાવવા એટલે હજાર ગામના ઉપરીએ સો ગામવાળાની, સો ગામવાળાએ દસ ગામવાળાની અને દસ ગામના ઉપરીએ એક ગામવાળાની સર્વદા સંભાળ રાખવી

૩૬ રાજ્યોએ બુદ્ધિમાન, શૂરવીર, કુલિન અને પોતાના પ્યારા પ્રાણની પણ દરકાર કરે નહિ તેવા સામંતો રાખવા જોઈએ. વળી તેઓનો દરમાથો પુરતો અને તુરત આપવો એટલુંજ નહિ પરંતુ જે સેવક રણસંગ્રામમાં રાજના સાર પ્રાણત્યાગ કરે તેના કુટુંબની સર્વદા સંભાળ લેવી, અને તેના કુટુંબને ક્વાયતવાળું કરી મરનારની જગ્યાએ ગોઠવવું જોઈએ કે, જૂથી બીબનઓ પણ તેવાનો દાખલો લેઈ પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરવાને યજાત રહે નહિ. માટે રાજ્યોએ પોતાના લશ્કરને પોતાના

પ્રાણુની માફક પાળવું જોઈએ; કેમકે “ દરેક રાજ્યએ પોતાની સત્તા લશ્કરથીજ મેળવેલી હોય છે.”

૧૭ વળી પોતાના રાજ્યમાં જન્મેલા, બુદ્ધિવાળા, યુદ્ધકળામાં પ્રવિણ, હિંમતવાન, રણસંગ્રામમાં અતિ ઉત્સાહથી આગળ ચાલનાર એવા સામંતો ન્યાંસુધી મળી આવે ત્યાંસુધી અન્ય દેશના સામંતો દાખલ કરવા નહિ; કેમકે સ્વદેશના સામંતો કરતાં પરદેશના યોદ્ધાઓ પ્રાણુ આપવામાં પછાત હોય છે. “ સામળભટ ” કહે છે કે:

છપો.

તાતી બાંધી તરવાર, વળે વારેથી વેલો;
તાતી બાંધી તરવાર, પછી નાસે સૌ પેલો;
તાતી બાંધી તરવાર, ગુણુ પોતાના ગાયે,
પડે ઉગમણી બૂમ, આપ આથમણો ધાયે;
વળી વાંકાં મેલી પાવડાં, ચંચળ થઈ પરધમ ચડે;
સામળ કહે નાશી જય નર, પ્રૌઢ ધાવ શીરપર પડે.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે શૂરવીર અને હિંમતવાન સામંતો રાખવા. રાજ્યએ પોતાનું સૈન્ય ક્વાયતવાળું, દુશ્મનોને હઠાવનારું, શૌર્યરસવાળું તથા શત્રુઓના દેશમાં જઈ તેનો પરાજય કરી શકે એવું. રાખવું જોઈએ. કહેવત છે કે “ સ્ત્રી પ્રતિપ્રતા શોભે, ઘોડા દાડવાળો શોભે અને લશ્કર શૂરવીર શોભે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. લશ્કરમાં એક જ શૂરો હોય તોપણ આખા લશ્કરને હિંમતમાં આણે છે; પણ એક નાહિંમતવાન અને હિંચકારો માણસ પાસે રહીને નાશ કરાવે છે. માટે રણસંગ્રામમાં હિંમતવાનનો જરૂર છે, કેમકે વગર હથિયારનો હિંમતવાન હથિયારવાળા હજાર

રાને પહેંચી શકે છે. કહેવાય છે કે “હિંમત એજ હથિ-
યાર” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે જે શાણી પ્રવૃત્તિવાળો રાજ
શૌચશક્તિને નહિ દેખાડતાં હિંમત હારી ખેસી રહે છે, તેના
શત્રુઓ તેના વિનાશરણુ પરાજય કરે છે. કહ્યું છે કે “સંત,
સદી અને શૂરવીર એ ત્રણે પોતાના આરંભેલા કામમાં
જે બેઠરકારપણું રાખે તે વેહેલો બ્રહ્મ થાય છે ” એ
કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજ્યોએ તો અવશ્ય કરીને પોતાની
શૌચશક્તિને ગુપ્ત રાખવી જોઈએ નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે
“ દરેક રાજ્યનો પાયો રાજ્યોની મોટાઈ અને હિંમતમાં
જ હોય છે. ”

૧૮ પણ એક નાહિંમતવાન અને ખીકણો રાજ સૈન્યથી ભરપૂર વિંટા-
યલો હોય, પર્વતની ગુફાઓમાં પેટેલો હોય અને છેલ્લે સમુદ્રને ઓ-
ળંગી ગયેલો હોય તોપણ ખીકને છોડતો નથી, માટે શત્રુ
અળવાન હોય તો ગુપ્ત સેવકોવડે કરીને તેના સૈન્યમાં ફૂટ
પાડવી એજ વધારે સાફ છે. નહિતો પછી ધ્યાનમાં રાખજો કે
“ લશ્કરકા ભેદ પાયા કે આગુસે ગઢા આયા ” એ કહે-
વત જેવું થયે.

૧૯ વળી મોટા સાથે વૈર થયું હોય તે દેશાંતરે પણ નહે છે માટે
લગાઇ કરવી એ જ વધારે સાફ છે. ક્ષત્રિયો લગાઇના મેદા-
નમાં જે મરણ પામે છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે એમ તેઓ માને
છે, અને વળી મરનારની ક્ષતિ પણ તેમાં જ વધે છે. કહે છે કે
“ તપસ્યા કરનાર અને દાન દેનારની જે ગતિ થાય છે,
તે કરતાં પણ સારી ગતિ એક યુદ્ધમાં અપનારની થાય
છે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે શત્રુના દેશમાં જતાં શી શી

અડચણો નડે છે, અન્ન પાણી કેવી રીતે મેળવી શકાશે અને શત્રુના લશ્કરને કેવી યુક્તિઓથી હઠાવી શકાશે વગેરે વગેરે બાબતોનો પ્રથમથી જ તપાસ કરી રાખવો જોઈએ; કેમકે “ યાવત્ સમયઃ તાવત્ વિધિઃ । ”

૨૦ છેલ્લે રણસંગ્રામમાં રાજાઓનું કામ તલવાર કહાડવાનું નથી પણ આગેવાની ધરાવવાનું છે; અને સમાધાનીની વખતે લડાઈ કરવાનું નથી પણ ન્યાય કરવાનું છે એ કાંઈ ખોટું નથી. હજારો મંત્રીઓ અને કરોડો સેનાઓ હોય તથાપિ રાજા પોતે તો એકલો જ હોય છે. માટે તેણે તો પોતેજ પોતાનું હિત ધૃઢવું જોઈએ. “ લડે સિપાઈ પણ નામ સરદારકા ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

એવડના પરિશ્રમ વિના, કદી સરે, નહિ કાજ;
લશ્કર લડે સિપાઈ પણ, થાય વડાનું રાજ.

(મળેલું.)

૨૧ માટે જેઓ બહાલી બહાલી વાતો કરનારા અને જેણે જન્મા-રામાં પણ તલવાર હલાવી ન હોય તેવા નોકરોને જે રાજા રાજે છે તે રાજાની લક્ષ્મી તેના વૈરીઓના હાથમાં જતાં વાર લાગતી નથી. કહ્યું છે કે:—“ આશીર્વાદનો એકે નહિ, ભેણુજ્યાંના બે, ધબ્બ મારે ગોદો તો જે જોઈએ તે લે ” એવું છે, માટે શૂરવીર લડવૈયા રાખવા.

રાજગોત્રનું ધનખળ.

૨૨ દરેક રાજ્યમાં તેના પ્રમાણમાં ધન સંગ્રહ હોવો જોઈએ, કેમકે રાજલક્ષ્મી વિનાનું રાજ્ય એક દુર્બળ રાજ્ય ગણાય છે. માટે રાજગોત્રે પ્રજા પાસેથી તેઓને દુઃખ દીધા વગર રસાયણની પેઠે યુક્તિવડે કરીને ધન મેળવવું, અને તેનો સંચય કરવો. ધ્યાનમાં રાખજો કે, આવી લક્ષ્મીનેજ રાજલક્ષ્મી કહેવાય છે. માટે અન્યાય, અધર્મ અને અનીતિથી મેળવેલી લક્ષ્મીને રાજગોત્રે ધૂળ સમાન ગણવી જોઈએ; કારણ કે “પરાક્રમ કયારે વગર મેળવેલી લક્ષ્મીને રાજલક્ષ્મી કહેવાય નહિ.”

૨૩ જેમ સ્ત્રીઓ નપુંસક પુરુષને છોડી દે છે, અને ફળ વિનાના ઝાડને પક્ષીઓ છોડી દે છે. તેમજ જે રાજા ધનહીણ હોય તેને તેના નોકરો પણ છોડી દે છે. માટે રાજગોત્રે તો અવશ્ય કરીને ધનસંગ્રહ કરવો જોઈએ. જે રાજાના રાજ્યમાં રાજલક્ષ્મી ભરપુર હોય અને વળી તે ઉદાર હોય તો પછી તેની પ્રજા તેને અમર ગાહે છે. માટે રાજગોત્રે તો અવશ્ય કરીને ખજાનો વધારવા, દેશને આબાદ કરવા અને પ્રજાને સુખી કરવા હમેશાં ધ્યાન આપવું જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “આદેશાહી લશ્કર વગર, લશ્કર પૈસા વગર, પૈસો પ્રજા વગર અને પ્રજા ઈન્સાફ વગર ” કદી પણ મેળવી શકાતાં નથી.

૨૪ રાજા તે એક વૃક્ષ છે અને પ્રજા તે તેનાં મૂળીઆં છે, માટે વૃક્ષ જેમ મૂળીઆં વાટેથી થોડે થોડે રસ લેખેને ઘટ અને છે, તેમજ અમર પુષ્પમાંથી સુગંધી માત્ર લે છે, અને માળી વૃક્ષને મૂકીને માત્ર

ફૂલજ લે છે તેમ રાજ્યોએ પ્રજા પાસેથી તેમને દુઃખ દીધા વગર રસાયણની પેઠે થોડે થોડે દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. એવી રીતે થોડે થોડે દ્રવ્ય લેનાર રાજા સારી પ્રજાને પામે છે, અને જે રાજા પોતાની પ્રજાને દુઃખી કરીને દ્રવ્ય મેળવે છે તેને જેમ ઝાડનું કાચું ફળ ખાધાથી મીઠાશ મળતી નથી તેમ તે દ્રવ્ય વધતું નથી. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે રાજા પ્રજા ઉપર પેટ ભરે છે, વૈદ્ય રોગી ઉપર, વાણીયો ગ્રાહક ઉપર, વિદ્વાન મૂર્ખ ઉપર, ચોર નભ્ર-વશ ઉપર, સિપાઈ ધરખોર ઉપર, વેશ્યા કુટી ઉપર અને ખીજાઓ જગત ઉપર, એમ એક ખીજા ઉપર પેટ ભરે છે. માટે રાજ્યોએ પ્રજાને દુઃખ દેવું એ પોતાના પેટ ઉપર પગ મૂકીને પોતાનેજ દુઃખ દીધા બરાબર છે, એ કાંઈ જોડું નથી; કેમકે “હાથના કંઈયું હૈયેજ વાગે” માટે પ્રજાને દુઃખ દેવું નહિ.

૨૫ જે રાજા નીતિથી રાજ્ય ચલાવી પોતાની પ્રજાનું સર્વદા સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તે રાજા કીર્તિમાન થઈ ત્રણે લોકનું રાજ્ય કરવા સમર્થ થાય છે, પણ તેથી હિંસરું જે રાજા અન્યાય, અધર્મ અને અનીતિથી પોતાનો ખજાનો તર કરવો ધારે છે, તેનો ખજાનો તર થવાને બદલે ઉલટો ખાલી થતો જાય છે; કેમકે “મુઢાં ચોરે મૂઠે તો અલ્પ ચોરે ઊંટે” એ કહેવત મુજબ દસ કોરથી આવે ત્યાં બાર કોરથી જાય છે. માટે રાજ્યોએ તો અવશ્ય કરીને સ્ત્રીસંગ, જુગાર, મદ્યપાન, કઠોર ભાષણ, શીકાર, અલ્પ અપરાધવાળાને મોટી શિક્ષા અને અન્યાયથી દ્રવ્ય મેળવવું એ સઘળાં વાનાં ત્યજવાં જોઈએ; કેમકે સ્ત્રીસંગથી હલકાઈ વધે છે, મદ્યપાનથી ઉન્મત્તાર્થ, શીકારથી પાપ, જુગારથી ધનહાનિ, કઠોર ભાષણથી ક્રૂરતા, શાસનથી અન્યાય

અને અન્યાયથી દ્રવ્ય મેળવતાં કોઈ વાર એવો અંગાર ઉઠે છે કે તેનો પ્રાણ ધન અને રાજ્યનો સમૂહો નાશ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી માટે કહું છું કે:—

દાહરો.

નાણું ખીનનીતિ તણું, નિશ્ચય નહિ રહેનાર;

મુક્ષાંજ લાવે મુઠીએ, તો અલ્પા ઉંટ હરનાર.

(મળેલું.)

રાજ્યોનું પ્રધાનમળ.

૨૬ યાદ રાખજો કે પ્રધાન વિના રાજ્યનું રાજ્ય ન શાલે, અને રાજ્યકાજ વિના પ્રધાનનું પ્રધાનપદ ન શાલે. ઇશ્વરે તેમના વચ્ચે માહોમાહિ એવું બંધન કર્યું છે કે “સેવક ચતુર તે રાજથી જણાય અને રાજ ચતુર તે સેવકથી જણાય” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજ્યોએ રાજ્ય અને રૈયત વચ્ચે એકસંપી રાખનાર, રાજ્યની તીજેરી તર કરનાર, રાજકાજમાં કુશળ, વિદ્વાન, કુલિન, ધર્માતુ અને દંભ, મોહ, ગવ, પાપકર્મ, રાજ-દ્રોહી, ઘણા સાથે વેર, મઘપી, અને મિથ્યા ભાષણ કરનાર ઇત્યાદી દોષોથી મુક્ત એવા કાર્યભારીઓ રાખવા. રાજ્યકાજનો ભાર મંત્રી ઉપાડે અને રાજ્યનું સુખ રાજ ભોગવે, કારણ કે રાજ ભાર ઉપાડે તો પછી રાજ્યનું સુખ કોણ ભોગવે? માટે એવા ગુણવાળા કાર્યભારીઓનેજ રાજ્યકાર્યભાર સોંપવો જોઈએ; કેમકે “જેના કામ તેજ કરે.” કહેવત છે કે—“જેનાં કામ

તે તેને છાજે, ને ગદ્દા પર નાખત નહિ વાગે ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૭ “કાળીદાસ” કહે છે કે જે રાજા સારા પ્રધાનને આગળ રાખી સર્વ પ્રજાને પોતપોતાના કામમાં પ્રવર્તાવે તે રાજાને તેની પ્રજા ધરણીની પેઠે હૃદયમાં અને કંઠમાં રાખે, મતલબ કે હૃદયમાં નિત્ય તેનું સ્મરણ કરે છે તથા કંઠેવતી તેની કીર્તિ ગાય છે. માટે રાજાઓએ કોઈ પણ કાળે ઉદ્ધત રીતિએ વર્તવું જોઈએ નહિ. યાદ રાખજો કે લાડથી છોકરો બગડે છે, વગર ભણ્યાથી બ્રાહ્મણ બગડે છે, કપૂત છોકરાથી કુળ બગડે છે, દારૂ પીવાથી શરમ બગડે છે. મિત્રાર્થ ગર્વથી બગડે છે અને દુષ્ટ પ્રધાનથી રાજા બગડે છે. માટે રાજાઓએ સારા પ્રધાનને રાખવા જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “નાર ચાર ને ચાકર એ ત્રણ કાચાં ભલાં અને પાન પટેલને પ્રધાન એ ત્રણ પાકાં ભલાં”.

૨૮ વળી રાજા અને પ્રધાનની કિંમત લોકચર્યાથી જણાઈ આવે છે, કેમકે જો તેઓ ન્યાયથી ચાલે તો વખણાય છે અને અન્યાય કરે તો નિંદાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજા અને પ્રધાન બંનેએ મળીને અદલ ઇન્સાફ આપવો જોઈએ; કેમકે તેમાંજ તેમની શાલા વધે છે. જે રાજા એકજ પ્રધાનને સઘળો રાજા-કારભાર સોંપી પોતે મોજ કરે છે, તે પ્રધાન પછી મગર બની રાજાનું વચન સ્હેતો નથી. માટે રાજા અને પ્રધાને મળીને રાજ્ય કારભાર ચલાવવો જોઈએ; કેમકે “ચાકર કમાય ને શેઠ ખાય, એવી આશા નહિ રખાય” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૨૯ યાદ રાખજો કે, રાજની કીર્તિ, ધર્મ, પૃથ્વી, લક્ષ્મી અને સર્વ રાજ્યસામગ્રી એ સઘળાની વૃદ્ધિ થવાનું કારણ સારા મંત્રીઓજ છે, માટે રાજ્યોએ સારા વિદ્વાન, અનુભવી અને લાયક મંત્રીઓ રાખવા જોઈએ; કેમકે જેમ અત્યુત્તમ મણિને પોતાની પાસે રાખનારે પુરૂષ પ્રકાશ કરી શકે, તેમ મણિ જેવા પ્રધાનને પાસે રાખનાર રાજ્ય પ્રકાશને પામે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે:-મંત્રી, રાજધાની, દેશ, કાશ, અને સેના તથા મિત્ર એ રાજ્યનાં અંગ ગણાય છે, રાજનીતિનો અનુભવી રાજા, તે સર્વ અંગને પોતાના અંગ સાથે જોડી દે છે.

૩૦ જે રાજ્ય મંત્રીઓને વશ હોય કે સ્ત્રીઓને વશ હોય તેવા રાજ્યની સ્વપ્નામાં પણ સેવા ન કરવી, કેમકે રાજ્ય પોતેજ પારકા હાથમાં રહ્યો ત્યારે સેવકોને પોતાના હાથમાં કેમજ રાખી શકે? ધ્યાનમાં રાખજો કે “રાજ્ય વાળું ને વાંદરા એ નચાવીએ તેમ નાએ.” એવો રાજ્ય કરેલા કામનો બદલો આપવાને અસમર્થ છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૩૧ યાદ રાખજો કે રાજ્યના અધર્મથી પ્રજા પીડાય છે. અધર્મી રાજ્ય કરતાં રાજ્ય ન હોય તોજ સાફ એમ પ્રજા માને છે, કેમકે દુષ્ટ રાજ્યથી પ્રજાને સુખ ક્યાંથી? અને દુષ્ટ પ્રધાનથી રાજ્યને સુખ ક્યાંથી? માટે રાજ્ય અને પ્રધાન બંને નીતિવાળા જોઈએ. રાજ્યલક્ષ્મી વધારવી, દેશમાં આબાદની કરવી, સર્વથી સંપ રાખવો, શત્રુનો વિનય, વિદ્વાનોની સોબત, રાજલક્ષ્મી અને પ્રજા-પાળક એવો પ્રધાન હોય તેજ રાજ્ય અને પ્રજા બંનેને પ્યારો લાગે છે. કહેવત છે કે-“નીતિએ નારાયણ વસે અને અનીતિએ કુતરાં ભસે” એ કાંઈ ખોટું નથી.

- ૩૨ રાજા પ્રજાનું પાતક કરવાથી જો તેમનું પાલણ નહિ કરે તો તેનું પાપ રાજાને માથે આવે છે, કેમકે રાજાને પાપ કરતાં અટકાવવો એ પ્રધાનનું કામ છે. માટે તેમ ન કરે તો તે પોતેજ તેના પાપનો ભાગીઓ થાય છે. કહેવાય છે કે “જાળ ખાય તે ચો-કડાં ખમે” એ કાંઈ ખોટું નથી.
- ૩૩ વળી નીચતે મોટો હોદ્દો આપવાથી, રૈયતને દુઃખ દેવાથી અને ન્યાય આપનારાઓના જીલમથી દેશનો નાશ થાય છે. માટે સદ્ગુણી, વિવેકી, અને નીતિવાળા નોકરો રાજાએ રાખવા કારણ કે નીતિવાન નોકરોથી રાજ્યમાં ક્ષયદો અને રૈયતમાં સુલેહ એ બંને જળવાય છે. કુટિલ કાર્યભારીઓના પંજમાં સપડાયેલા રાજા કોઈ વાર ખત્તા ખાઈ બેસે છે. કહેવત છે કે-
“કબજ રાજા ચોર મુલક ટેંદુ.”
- ૩૪ યાદ રાખજો કે—શત્રુઓ, ચાડીઆ અને દુષ્ટા સ્વભાવથીજ અપકાર કરનારા હોય છે, માટે તેઓનો જો રાજા તરફથી જલદીથી નાશ કરવામાં ન આવે તો પગલે પગલે બળવાન થઈ અતિ હાનિ કરનારાં થઈ પડે છે. જે રાજ્યની અંદર એવા ખરાબ માણસો ભરાયેલા હોય છે ત્યાં અનીતિ અને કુછંદ વિશેષ વપરાય છે, કેમકે એવા માણસો રાજાને અવળું સવળું સમજાવી અનીતિની પાવડી ઉપર પગ મુકાવે છે, માટે દરેક કાર્યભારીઓ ખાનદાન અને મોટા મનવાળા જોઈએ, કેમકે હલકા અને નાદાન નોકરો એક ખીબાનું ચઢવું ઉતરવું જોઈ શકતા નથી.
- ૫ યાદ રાખજો કે સેવક ઉપર પ્રસન્ન થયો થકો રાજા માત્ર વિત્ત (પૈસો) જ આપે છે, પણ જો સેવકનું સન્માન કર્યું હોય તો તેઓ

પોતાનો પ્યારો પ્રાણુ આપવાને પણ ચૂકતા નથી. માટે જે રાજા પોતાના સેવકો ઉપર મેહેરબાની રાખી તેઓને પોતાની દોલતમાં ભાગીઆ ગણે છે તે રાજા ત્રણે લોકનું રાજ્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. દરેક રાજાનું માન અને મોટાઈ સખાવત કરવાથી અને નમ્રતા રાખવાથી વધતાં જાય છે. માટે રાજાઓએ પોતાનું મન સાગર જેવું રાખવું જોઈએ, કેમકે જે પ્રમાણે દરિયામાં ઓછી વધતી કિંમતનાં મોતી હોય છે તેજ પ્રમાણે રાજાના તાબામાં પણ ચડતી ઉતરતી અકલ્પવાળાં માણસો હોય છે. માટે રાજાઓએ બધાને સરખાંજ રાખવાં જોઈએ.

૩૬ રાજાઓએ સેવકોનાં વચન ઉપરથીજ ખંડે જાણી કોઈ સાહસ કામ કરવું નહિ, પણ પુરતી સંભાળ લેઈ ચોગ્ય કરવું; કેમકે પશુઓ સુંઘવાથી જાણે છે, બ્રાહ્મણો વેદથી જાણે છે. અને મનુષ્યો ચક્ષુઓથી જાણે છે તેમ રાજા સેવકોથી જાણે છે, માટે જે તમે વધારે સલામતીભરેલી રીતે રાજ્ય ચલાવવાને ચાહતા હો તો તમારો સધજો વખત વ્યાજખી ધનસાફ આપવામાં રોકો. ધ્યાનમાં રાખજો કે—“ સેવકનો આંખોથી જોનાર રાજા વ્યાજખી ન્યાય આપી શકે નહિ ” માટે રાજાઓએ પ્રજાની અરજો શ્રવણ કરી ચોતરફ તપાસ કરી યથાન્યાય આપવો જોઈએ, કેમકે રાજાના હુકો જેવા પ્રજા ઉપર છે. તેવાજ પ્રજાના પણ વ્યાજખી ધનસાફ મેળવવાના હુકો રાજાઓ ઉપર છે. “ રાજા તે માખાપ છે, અને રૈયત તે તેમનાં ખાળકો છે. ”

૩૭ યાદ રાખજો કે દુર્જન માણસો ઘણા ઘાતકી હોય છે; માટે રાજાઓએ સારા ગુણવાળા સેવકોનો સંગ્રહ કરવો; કેમકે સારા ગુણવાળા કાર્યભારીઓ સંકટસમયે સર્વદા રક્ષણ કરનારા હોય

છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ બારીક સમયે પાસે રહી પ્રાણ આપવાને પણ ચૂકતા નથી; પણ એક નીચ અને દુષ્ટ સેવક સુખ સંપત્તિનો નાશ કરનારો થઈ પડે છે. માટે રાજાઓએ જ્યાંસુધી પોતાના નોકરોની વિદ્યા, આચાર, વિચાર, ચાલચલગત, કુળ, અને કામ ન જાણ્યાં હોય ત્યાંસુધી તેઓનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. “ ઉપરથી ધોળા પણ માંહેથી મોળા ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૩૮ યાદ રાખજો કે જે રાજાને સારા નરસા નોકરોની પરીક્ષા નથી તે રાજાની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સારી હોતી નથી; કેમકે જ્યાં મહિરતનની ઓળખાણ કે પરીક્ષા નથી ત્યાં ઝવેરી શું કરે? કહેવાય છે કે “ જોગી શું જાણે મજાકનો ભાવ ” માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે જેમ સનેપાત જેવા મોટા રોગની વખતે વૈદ્યની પરીક્ષા થાય છે તેમ રાજા અને રૈયત વચ્ચે એકસંપી કરવામાં પ્રધાનની પરીક્ષા થાય છે.

૩૯ જે પ્રધાન વિશ્વાસઘાત કરી રાજાની મસ્લત ફેાડે તેણે એ રાજાની ગરદન તોડી એમ સમજવું. માટે રાજાઓએ મુરખ, ટાઢો, આળસુ, ખુશામતખોર, અને ચાડીઓ એટલા જોડે કદી પણ મસલત કરવી નહિ. તેમજ અદેખો, કંજુસ, કપડી, નિર્લજ, નિમક-હરામ, મકરખાજ (ઠગ) અને નીચ કુળનાની દોરતી કદી કરવી નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે એવા લોકો નામ ખુદાનું લે અને કામ સેતાનનાં કરે. ”

૪૦ વળી જે રાજા સેવકો ઉપર પ્રસન્ન થયો થકો ધનામ આપતો નથી અને કોપાયમાન થયો થકો શાસન કરતો નથી, તે રાજાના

નોકરો રાજના કામમાં દગલબાજી કર્યા વગર રહેતા નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ નારાજ નોકરો દુશ્મનની ગરજ સારે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. નારાજ નોકર દુશ્મન નથી પણ દુશ્મન કરતાં વધારે હાનિકારક છે. માટે “ નારાજ નોકરોથી કામ લેવા કરતાં દુશ્મનોથી કામ લેવું ” એ વધારે બહેતર છે, માટે નોકરોને નારાજ કરવા નહિ; કેમકે “ નીચ પુરૂષોના સ્નેહની પેઠે સત્ય પુરૂષોનો ક્રોધ પ્રથમ તો હોતો જ નથી અને હોય છે તો લાંબા વખત સુધી રહેતો નથી, અને કદાચ રહે છે તો ફળમાં વાંધાભરેલો નિવડતો નથી. ” માટે રાજાઓએ એવા સ્વભાવવાળા થવું જોઈએ.

૪૧. જે સખ્સ એક જીવમગાર રાજની મદદે આખર મેળવે છે તે સખ્સ પેલી દુનિયામાં તે રાજનો લાગીઆ થાય છે; કેમકે “ જેવી કરે સેવા તેવા મળે મેવા ” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી જેને જેને રાજ વધારે માને છે તેને તેને રાજના અગરક્ષકો કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માટે રાજના અંગરક્ષકોને પણ માન આપવું જોઈએ. યાદ રાખજો કે “ રાજને કાન હોય પણ સાન નહિ. ” માટે:—

સવૈયો.

નમ્ર થવું અધિકાર મળે રહી, ભોળપમાં કદિ ના ભરમાવું,
સાદ કરો ધનસાદ સદાય, કદાચ ન કોઈ થકી શરમાવું;
રેવું હુળીમળીને સહુ સાથ, અનાથની વા'ર પરે નિત ધાવું,
લલ્લુ કહે છે ત્રિભુવનને, અધિકાર મળે ઉન્મત્ત ન થાવું.

૪૨. વળી જે સેવક રાજના વચન ઉપર જીવ આપે અને જે કરવું

ગણે છે, તે રાજાને ગમે છે; અને જે સેવક સ્ત્રાવને ખુશી કરી ધન મેળવે, મેળવીને સારે ઠેકાણે વાપરે, રાજાએ આપેલાં વસ્ત્રાદિ ભૂષણ ધારણ કરે, અને રાજાનો હું માનીતો છું એવો ગર્વ રાખે નહિ, રાજાના વેરી સાથે વેર અને રત્નેલીઓ સાથે રત્નેહ રાખે તેમજ રાજાના કામને માટે રણને ધર અને ધરને રણ સમજી રાજાની સેવા બજાવે તેને રાજા વધારે આદરે છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “લડાઈમાં, નગરમાં, અને દરબારમાં જે રાજાની પાસે રહે તેનું કે’ણુ રાજાં કરે” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે “માં ખાય ને આંખ લજવાય.”

૪૩. વળી રાજાનો જે સેવક જુગારને જમદુત સમાન ગણે, દારૂને વિષ સમાન, પારકી સ્ત્રીને પોતાની માતા સમાન ગણે, અને રાજાના જનાનખાનાના માણસો સાથે વાર્તા કરતો નથી તે રાજાનો વધારે માનીતો થાય છે. જન્મના જન્મ સુધી પણ રાજાની સેવા કરી હોય; તથાપિ એકાદ વખત જો યુદ્ધ થઈ તો સઘળું જુલ્મી જાતને પ્રાણ લેનાર થઈ પડે છે. માટે રાજાનું સેવન હમેશાં યતની કરવું. કહેવત છે કે:-

રજપુતાં ને રેવતાં, હાથ વધુટ્યાં બાય;

હજાર વરસો સેવીએ, પણ પોતાના નવ થાય.

૪૪. વળી જે રાજા પોતાના ગુણવાન મંત્રીઓની સારી વાતો સાંભળતાં આંડું અવળું જોતો હોય, અને વળી જ્યાં ખળ લોકો પ્રબળ હોય, ત્યાં સારા માણસોની જુજ કયાંથી થાય? માટે રાજાઓએ વિવેકી થવું જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “સરદની ગીરદ સારી પણ નામરદની છાયા જુરી.”

૪૫. જે રાજા ચાકરોનું લેણું એટલે ચડેલો પગાર આપે નહિ તે રાજાના સેવકો રાજાના કામમાં સત્યપણે ચાલતા નથી, અને જે રાજા દુરત આપે છે, તે રાજા ભલેને રીસ કરે તથાપિ તેના નોકરો તેને છોડતા નથી. “દામ તેવું કામ” અથવા “દામ કરે કામ લુંડી કરે સલામ” એ કહેવતો કાંઈ ખોટી નથી. માટે ઉત્તમ કુળનો અને ભલો રાજા હોય તોપણ જો તેની પાસેથી કાંઈ પ્રાપ્ત થાય નહિ તો પછી કુળ વિનાના ઝાડને પક્ષીઓ જેમ છોડી દે છે તેમ તેના નોકરો તેને છોડી દે છે. માટે “આવો જાઓ આર ઘર તુમેરા અને ગાંઠડી ખીચડી આર મિજાયાન હુમેરા.” એમ બને નહિ.

રાજાના નિયમો.

૪૬. પ્રથમ તો રાજાઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ નિયમમાં રાખવી જોઈએ, કારણકે જે રાજાની પ્રવૃત્તિઓ નિયમમાં આવી નથી એવા શરીરની અંદર નિવાસ કરનારા મોટા અનર્થોના પરંપરાના મુળ કારણ બળાત્કારથી ખેંચી લઈ કાઢ કાળે મોટા ખાડામાં નાંખી દેનાર ઇન્દ્રિયરૂપ ધોડાઓને પણ વશ કરી શકે નહિ, તો પછી તે રાજા શરીરની બહાર અને વળી દુર રહેનાર જોરાવર શત્રુઓને કેમ છતી શકે ? અને ત્યારે ઇન્દ્રિય કે વિદ્યારોને વશ રાખી શકે નહિ ત્યારે અત્યંત પરવશ પડેલાઓને પોતાનું પાલન પણ કેમજ કરી શકે ? માટે રાજાઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ નિયમમાં રાખી પોતાની પ્રજાનું સર્વદા સારી રીતે રક્ષણ કરવું. જોઈએ.

“ રાજા વડે રૈયત અને રૈયત વડે રાજા ” આ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૪૭. જે રાજા હંમેશાં વહેલો ઉડી વિચારે છે કે, અમુક દેશમાં કાણુ અમુક રાજા છે, અને તે કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવે છે, મારા શત્રુ કાણુ છે, મારી ઉપજ અને ખર્ચ શું છે, મારી સરહદ કેટલી છે, મારા હિતસ્વી કાણુ છે, મારા નોકરો કેવા છે, મારી પ્રજાને કેવી રીતે રાખવાથી સુખ થશે, અને માફ સૈન્યબળ કેટલું છે, તે રાજાની રાજનીતિ ઘણીજ વખણાય છે.

૪૮. વળી પોતાના રાજ્યની અંદર વસનારા લોકોને સારૂ કાયદા કહાડવા પણ તે સૌ ઉપર સરખા ચલાવવા જોઈએ. બાદશાહના માણસો અને ખેશીઓ ખચી જાય તો પછી કાયદા શાના ? તે તો “ રાજા બોલે તે ન્યાય અને પાસો પડે તે દાવ ” એ કહેવત જેવું થાય, એ વિષે એક રાજ્યમાં તેલીનો ન્યાય થયો હતો, તે ઉપરથી કહેવાય છે કે:—

લાલ કિતાબમેં લિખા હે શું, તેલી બેલ લડાવે કયું ?
બોળ ખિલાયકે કિયા મસ્તાન, દેવે બેલ બોર દેવે દામ.
એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજાઓએ પોતાની મરજી એજ કા-
યદો ગણી તે પ્રમાણે ચાલવું એ ઘણું અનીતિભરેલું ગણાય છે.
જેથી સારા વિદ્વાન અને અનુભવીઓની મંડળીઓ કરી તેમાંના
ઘણા માણસોના બ્યાજખી મત પ્રમાણે કાયદો કરવો અને તે પ્રમાણે
વર્તવું જોઈએ.

૪૯. વળી પોતાનાં ગમે તેવા સગા સ્નેહી કે દોસ્તોની શરમને લીધે:
રાજાઓએ ગેરબ્યાજખી કામ કરવામાં કદી પણ લુપ્થ થવું જોઈએ.

નહિ, કેમકે તેથી જે ખોટું કરે તેને જ પાપ અને પસ્તાવો થાય છે અને તેનીજ આખરને ઝાંખ લાગે છે. કહેવત છે કે “જે કરે તે ભરે અને વાઢે તે વહે” એ કાંઈ ખોટું નથી માટે પિતા, માતા, મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, આચાર્ય, અને પુરોહિત એ સઘળાં સ્વધર્મમાં ન રહે તો રાજ્યોએ તેઓને પણ દંડવા જોઈએ, એમ “મનુસ્મૃતિ” માં કહેલું છે. 31048

૫૦. “નીતિશાસ્ત્ર” માં કહ્યું છે કે રાજનીતિના અનુભવી, શાસ્ત્ર, કાયદા અને કાનૂનોના જાણનાર, કુશીન, ધર્માતુ, ધારેલું નિશાન પાડનાર, શૂરવીર છતેન્દ્રિય, અને કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, મદ, મત્યાદિ દોષોથી મુક્ત એવા ગુણવાળા રાજનેજ રાજ્ય સોંપવું જોઈએ. કહેવત છે કે “રાણીજાયા રાજ્ય કરે અને દાસીજાયા કાજ કરે.” માટે રાજ્યોએ ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર અવશ્ય કરીને જાણવાં જોઈએ; કેમકે દરેક રાજ્યનો પાયો એ ત્રણે શાસ્ત્ર ઉપરજ ટકી રહેલો હોય છે.

૫૧. વર્ણ જે રાજ્ય પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂરવીર, છતેન્દ્રિય, પ્રરાટ્ક્રમી, તથા દુષ્ટોને દંડવાના સ્વભાવવાળો હોય, અને રતેહીઓ સાથે પ્રમાણિકપણે ચાલનાર રાત્રીઓનો સંહાર કરનાર તથા અસ્પ અપરાધ કરનાર, વિદ્વાનોને ક્ષમા કરનાર, અસ્પ આહાર, અસ્પ નિદ્રા, અદલ ન્યાય, સત્ય અસત્યનો જાણનાર, આશ્રિતોની ખચર અંતર પુછનાર, અને પોતાની પ્રજાને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક ગણનાર, મત્યાદિ ગુણોવાળો રાજ્ય હોય તેજ ખરો રાજ્ય કહેવાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે હથિયાર શૂરા પાસે શોભે, સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય તો શોભે, થોડો દોડવાળો શોભે, ધનવાન ડહોલો હોય તો શોભે અને રાજ્ય ધન્સાદવાળો હોય તો શોભે એ કાંઈ ખોટું નથી

કેમકે જેમ રાજાનો ધનસાફ અને ભલામ વધતાં જાય છે, તેમ તેના દેશની આબાદાની પણ વધતી જાય છે, અને વળી ન્યાયી રાજા ઉપર પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર પણ પ્રસન્ન રહે છે. કહેવત છે કે “ધનસાફદારને ઇશ્વર માન” એ કાંઈ ખોટું નથી.

પર. વળી હુમેશાં વ્યાજબીપણા કરતાં દયા ઇશ્વરી ગુણ હોવાને લીધે આપણને વધારે સારી અને પ્યારી લાગે છે. માટે રાજાઓએ કોઈ કામમાં ગુન્હેગાર સાબીત થાય તો કાયદાની સંપૂર્ણ સખાઈ ન વાપરતાં સામા પક્ષને નુકસાન ન થાય તેમ ગુન્હેગારને ઉત્તેજન ન મળે અને ન્યાયનું ઉલ્લંઘન ન થાય એવી રીતે દયા વાપરી શિક્ષા કરવી જોઈએ. પ્યાનમાં રાખજો કે “ધનસાફની માતા દયા છે.” માટે જે રાજા ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરી તેઓના ઉપર મહેરબાની રાખે છે તે રાજા એક દયાળુ ડાકતર જેવો ગણાય છે, ડાકરણુકે ડાકતર પ્રથમ શરીરનો એક ભાગ ચીરે છે અને પછી તેને રૂઝવે છે “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે રાજાઓએ ખાલણ, ખાળક, તપસ્વી, સ્ત્રી, અને યોગી એટલાંને મારવાં નહિ; પરંતુ તેઓએ ગુન્હે કર્યો હોય તો એકાદું અંગ કાપી. કહાડી મૂકવા જોઈએ.

પર. વળી જે રાજા અન્યાય કરવાથી ખેદ પામતો નથી, ખૂરાં કામોથી લજવાતો નથી, અને પારકા ધનથી ધરાતો નથી તે રાજા રાજ્ય કરવાને અયોગ્ય ગણાય છે. માટે રાજાઓએ સત્ય બોલવું અને સત્ય ચાલવું, પોતાની રૈયતને કશી રીતે ખાવા પીવા કે પહેરવા ઓઢવાથી અટકાયત કરવી નહિ. પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓને ખરીદ કરી વધતી અન્ય દેશમાં મોકલવી અને પ્રજાને સર્વદા ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. “ઉમંગી રાજકર્તાની પ્રજા ઉઘોગી હોય છે” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૫૪. રાજઓએ પોતાના કૃત્યથી રૈયતને કાંઈ નુકસાન થાય તેવી રીતે કદી વર્તવું જોઈએ નહિ, કેમકે “ રૈયત વડે રાજ અને રાજ વડે રૈયત ” અથવા તો “ માર પીંછે રળીયામણ ” એ કહેવતો મુજબ રૈયતને રંજડનાર રાજ પોતેજ પસ્તાય છે અને પોતાનેજ નુકસાન થાય છે. માટે “ રૈયતને દાદ તો રાજ્ય આપ્યાદ ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખી ગુ-હેગારને શિક્ષા કરવા કરતાં માણી બક્ષવાનો સ્વભાવ વધારે રાખવો જોઈએ. તેમાં વળી ગુસ્સાની વખતે શિક્ષા નહિ કરમાવવી તે પણ માણી બક્ષવાની બરાબર છે; કેમકે ઉતાવળે અને વગર વિચાર્યે કરમાવેલી શિક્ષા ભોગવાઈ રહ્યા પછી માફ થઈ શકતી નથી. માટે પ્રથમથીજ તપાસ કરવો જોઈએ. કહું છે કે:—

દોહરો.

દાદીને જે દાદ દે, એવો રૂડો રાય;
શુદ્ધ થાય શુભ કામથી, પાપ બધાં ધોવાય.

દાં એં તારાપેાર.

૫૫. “ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે રાજઓની રાજવટ રૈયતની રહેમ હોય ત્યાંસુધીજ ટકી રહે છે એ કાંઈ ખોટું નથી. ત્યારે રૈયતને રંજડનાર રાજ પાછળથી પસ્તાય તેમાં રૈયતનો શું વાંક ? “ જે રાજ રૈયતને નડે તે પોતાની દિવાલ ખણે ” એ કહેવત ખરી છે, કારણકે દુઃખી રૈયત દુસ્મનને કાવતા ભુલે છે. માટે જે રાજની પ્રજા ઉપર મીઠી દષ્ટિ હોય છે તેની પ્રજા ઘણી સુખી હોય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે એવા રાજનેજ ચાહે છે. પણ એક ભુંડો રાજ એજ કહેવાય કે જેનાથી બેગુન્દા તથા ભક્ષાં

કામ કરનારા બહીતા રહે, અને ધુરાં કામ કરનારા નિર્ભય રહી તેની મહેરબાનીથી મોટાઈ મેળવે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

ન્યાયી રાજ્યમાં તો ડરે, કાં બાળક કાં ચોર;
શાહુકાર તો ત્યાં ડરે, જ્યાંહાં જીલમનું જોર.

ક૦ ૬૦ ૬૧૦

૫૬. વળી જે રાજા પ્રજાનો પ્રતિપાળ છે, તે રાજા પ્રજાના પુણ્યમાંથી જોડો ભાગ પામે છે, અને જે પ્રજાપાળક નથી હોતો તે પ્રજાના પાપનો ભાગીઓ થાય છે, એમ “ મનુસ્મૃતિ ”માં કહેલું છે. માટે રૈયતને રંજડનાર રાજા ઉપર કોઈ વાર એવો અંગાર ઉઠે છે કે તેનું રાજ્ય, સંપત્તિ, કુળ, અને પ્રાણ, એ સઘળું ભ્રષ્ટ કરવા છતાં પણ ઠંડો પડતો નથી. માટે રાજાઓએ પોતાની પ્રજાને પોતાના પ્રાણ બરાબર ગણવી જોઈએ.

૫૭. જે રાજા પોતાનો વખત આળસાઇ, બેદરકારી અને નયિંતાઇમાં ગુજારે છે તે રાજાના રાજ્યને કોઈ વાર મોટો ધોડો પહોંચી ધુરી અવસ્થા થાય છે, માટે રાજાઓએ આળસ થવું નહિ. કહેવાય છે કે “ જનાનખાનામાં પડી રહેનાર એક રાજા થોડીજ વારમાં વધારે દુશ્મનો પેદા કરી શકે છે ” એ કાંઇ બોલું નથી.

૫૮. વળી મશ્કરી એ એક મોટી આફત છે. જુઠું તે સાચનો એક શત્રુ છે, અને જીલમ તે ન્યાયનો એક નાશ કરનાર છે, માટે રાજાઓએ તો એ ત્રણે અવશ્ય ત્યજવાં જોઈએ; કારણકે જો તે મશ્કરી કરે તો તેની ખીક લોકમાંથી જાય છે, જુઠું બોલે તો

હલકા દેખાય છે અને જીલમ કરે તો તેનો દેશ હાથમાંથી જાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૫૯. વળી પિતા પોતાનાં બાળ બચ્ચાં સાથે જેમ વર્તે છે તેમ રાજાઓએ રૈયત સાથે વર્તવું જોઈએ, કેમકે રાજા તે એક માળાપ છે અને પ્રજા તે તેમનાં બાળકા છે. માટે અધર્મી પાસેથી પીડા પામેલ પ્રજા રાજા પાસે પિતા સરખો વિશ્વાસ રાખી પોતાનું દુઃખ જાહેર કરવા આવે છતાં તે સાંભળે નહિ, તે રાજાનું કલ્યાણ કદી પણ થતું નથી; કેમકે જે માણસ સત્ય ધર્મથી ચાલે છે, તથા અપંગ અને અશક્ત છે, તેઓને ભાર્ષ ન હોય તો રાજા તેનો ભાર્ષ ગણાય છે, પિતા ન હોય તો રાજા તેનો પિતા ગણાય છે, અને આંખ ન હોય તો રાજા તેની આંખ ગણાય છે. માટે રાજાઓએ પ્રજાની વાત તુરત શ્રવણ કરવી જોઈએ. પિતાને પુત્ર જેમ વાત કરે તેમ રૈયત પોતાના રાજાને પિતાતુલ્ય મણી ખાનગી વાત કરે અને રાજાનું હિત ચાહે છે. કહ્યું છે કે:—

“ખટપટને ખટપટ વાદે, તું અળગો આવી પ્રીછી લે;
જંગી ઢાલ ઘણા ગડગડે, ત્યાં ઝીણી વાત કાને નવ પડે.”

નર્મદ.

૬૦. માટે રાજાઓએ નીતિથી ચાલવું, રાજ્યની સંભાળ રાખવી અને ગુપ્તપણે પોતા વિષે નગરચર્યા શ્રવણ કરવી જોઈએ, કારણકે જ્યતમાં સઘળા માણસો પોતાના ઘરમાં નિઃશંક રીતિએ સાચી વાત કહે એ સ્વાભાવિક છે. કહેવત છે કે “પુંડ પાદશાહની” એટલે “પુંડે તો પાદશાહનું પણ ખોલાય” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૬૧. વળી જે રાજા પોતાની પ્રજાને દુઃખી થતી જોવા છતાં પોતે મોજમજામાં મગર રહે છે તે રાજા આ લોકમાં નિંદાય છે અને

વળી પરલોકમાં દુઃખી થાય છે. તેમજ જે રાજા પોતાની પ્રજાને પુત્ર પુત્રી સમાન નહિ ગણતાં બળાત્કારે પરસ્ત્રીનો પ્રસંગ રાખે છે તે જરૂર જનાનખાનામાં અનેક પ્રકારના અર્ધર્થ ઉત્પન્ન કરાવે છે, અને તેથી વખતે વંશનો પણ વિનાશ થાય છે. માટે સારાં કૃત્યથી સારાંજ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે; એટલે રાજાનાં કૃત્યો સારાં હોય તો તેની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સારી હોય છે, અને ખુરાં હોય તો ખુરી હોય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજા ભલેને કર્તુરી કે અંખર વાપરે પણ તેમાં મોટાઇ અને સુગંધ આવતી નથી પણ તે તો અદલ ઇનસાફીજ ઇજત આખર અને તેક-નામીને પહોંચે છે.

૬૨. વળી રાજા અને પંડિતોએ જે બોલવું તે પરિપૂર્ણ વિચાર કરી-નેજ બોલવું જોઇએ, કેમકે રાજા મિથ્યા ભાષણ કરે તો અન્ય મિથ્યા ભાષણ કરનારનો પછી ઇન્સાફ કાણ કરે? માટે રાજાઓ-એ તો અવશ્ય કરીને સર્વદા સત્ય બોલવું જોઇએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “રાજાનું બોલવું” અને કન્યાનું લગ્ન એ બધું કરીને ફરતાં નથી અને ફરે છે તો ફળદાયક નીવડતાં નથી ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૬૩. “મનુસ્મૃતિ”માં કહ્યું છે કે એક દુષ્ટ રાજાનું રાજ્ય હાથીઓના સમૂહથી (વ્યાશ) ભરપુર હોય, સકળ સ્ત્રીયાથી યુક્ત હોય, અને રત્નો આદિ દ્રવ્યથી ભરપુર હોય તથાપિ તેમનામાં વિવેક ન હોય તો તે શોભાને પામતું નથી. સર્વ રાજ્ય સામગ્રી, ફોજ, ધન, અને ખજાનાઓના રાજા પણ અવિનયથી નાશ પામ્યા છે, અને વિનય-વાન વનમાં વસનારા પણ રાજ્ય પામ્યા છે. માટે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને રાજાઓએ વ્યવહાર જેવા અને તે પ્રમાણે ચાલવું.

૬૪. વળી ન્યારે પ્રજા પ્રમાણિકપણે ચાલવા નય છે ત્યારે તેની પ્રજા તેને તાબે રહેવાને વધારે ખુશી થાય છે, કેમકે રાજા ધર્માત્મા હોય તો તેની પ્રજા પણ સર્વદા ધર્મવાળી થાય છે, અને પાપી હોય તો તેની પ્રજા પણ પાપી થાય છે. મતલબ કે પ્રજા એ રાજાને અનુસરતીજ હોય છે. કહેવત છે કે “અથા રાજા તથા પ્રજા” અથવા “જેવા રાજા તેવી પ્રજા” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૬૫. આ તો ખરું છે કે એક નીતીમાન રાજાની ગમે તો નિંદા કરે વા સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાઓ વા જતી રહે; મરણ તરત જ આવે કે કાળાંતરે આવે, એવા અનેક ચળ માર્ગ દેખે તથાતિ ન્યાય માર્ગથી દિવિત માત્ર પાછો પગ ભરતા નથી, કહેવત છે કે “ખાડા ખસે પાણુ *હાડા ન ખસે.”

૬૬. વળી જે રાજા કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળતો નથી, ઇંદિયોને વશ રાખતો નથી, નિર્મળ ન્યાય આપતો નથી, તેના રાજ્યમાં ગમે તેવી ઈંચી પદવી મળે તોપણ ત્યાં ક્ષણ વાર રહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રસન્ન થયો થકા રાજા શિરપાવ આપે નહિ અને દોષાયમાન થયો થકા શાસન કરે નહિ તે રાજાને તેની પ્રજા ઇચ્છતી નથી; પણ જે રાજા પોતાની પ્રજાને પોતાના પ્રાણ બચાવે ગણે છે તેની પ્રજા રાજાને અમ્મર ચાહે છે અને ઇચ્છે છે કે:—

ઈંદિવિજય ઇંદ.

વાંસ વળી સળી નય ભડે પાણુ, મોલ તણો કદી ક્ષોભ ન થાશે;
ડાળખી પાન ખવાય ભડે ઘડમુળ, ખચીત કદી ન ખવાશે.

* હાડા એ એક રજપુતની જાત છે.

કાષ્ટકે અંગ કપાય કદી પણ, મરતક એક કદી ન કપાશે;
સોય જન્મે દલપત કહે પણ, સો જણનો સરદાર ન જાસો.

૬૭. આ તો ખરૂં છે કે રાજાઓ દેવતા જેવા છે, કેમકે જો કાંઈ તેમની
પાસે જાય તો તેને તેઓ પોતાના તાપથી બાળા નાંખે છે (મત-
લબ કે તેની પાસે જનાર તેઓના તાપથી અંજલિ જાય છે.)
પણ જેઓ તેમના સાથે દૂરથી કામ પાડે છે તેને તેઓ ફળ-
દાયક નિવડે છે. માટે રાજા સાથે હુમેશાં દૂરથી કામ પાડવું.

૬૮. વળી કવિતામાં આવ્યા વિના રાજાઓનું નામ કદી પણ જાણવામાં
આવતું નથી, તેમજ કવિતા કીધા વિના કવિની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ
થતી નથી; પણ એક કીર્તિ વિનાનો કંજુસ રાજા કવિની કવિતા
સાંભળતોજ નથી. “કાળીદાસ” કહે છે કે જેમ નપુંસક પુરુષ
પાસે સ્ત્રીનું શું પ્રયોજન! તેમ લોભી રાજા પાસે કવિનું શું પ્રયો-
જન! એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે રાજાઓએ લોભ ત્યજવો જોઈએ.
જેઓ કાવ્યમાં વર્ણવાયા હોય છે, અને જેઓએ કાવ્યો કર્યા છે
તેઓજ ભાગ્યશાળી ગણાય છે, કેમકે તેથીજ તેઓની કીર્તિ અમ્મર
રહી જાય છે, પણ આતો ખરું છે કે:—

દેવું મરવું મારવું, બાલવી ખગરી ઝટ;

કલો કહે કે ઠાકરો, વસમી ખગરીયા વટ.

૬૯. “કાળીદાસ” કહે છે કે ગુણી લોકોમાં એકાદ દોષ દેખવામાં
આવે તોપણ તેઓના ગુણપરજ પ્રેમ ધરાવનાર લોકો તેથી
ખેદ પામતા નથી, કેમકે જેમ ચંદ્રમાં રહેલા કલંકને લોકો પ્રેમથી
જુવે છે તેમ એક ગુણવાન રાજા ભલેને કિંચિત્ દોષિત હોય
તથાપિ તેની પ્રજા તેનાથી ખેદ પામતી નથી, કારણકે તે તો જાણે

છે કે નીચ પુરૂષોના સ્નેહની પેડે સત્ય પુરૂષોનો કોપ પ્રથમ તો હોતોજ નથી અને કદાપી હોય છે તો લાંબો વખત રહેતો નથી, અને કદાચ રહે છે તો ક્ષણમાં વાંધા ભરેલો નિવડતો નથી, માટે રાજ્યોએ એવા સ્વભાવવાળા થવું જોઈએ.

૬૦. વળી આ પણ ખરું છે કે રાજ્યો ઘણું કરીને નીચના કહેવા પ્રમાણે ચાલે છે, કેમકે તેઓની પાસે રહેનારા ખવાસ કે ગોલાજ હોય છે, તેથી તેઓના સહવાસને લીધે રાજ્યોની શુદ્ધિ કમતર થઈ જાય છે. વળી તેઓ ઠંડાપાજ અને હલકાપણું વિશેષ ચલાવે છે છતાં હમેશના સહવાસને લીધે તેઓ રાજ્યથી ખીંટા નથી. કહેવાય છે કે “ ગોલાને દરબાર ડાંચણ સમે ” આમ માનીને તેઓ અનેક પ્રકારના જીલ્લો ચલાવે છે. માટે કહ્યું છે કે—

ગોલા હોલા ને કાગદા, કપુત ને કપાસ;

એ તો કુટ્યા ગુણુ દિયે, વણુ કુટે વિનાશ.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે જે રાજ પોતાના એવા નીચ હલુ-રીયાને તાંબે થયેલ હોય તેના રાજ્યમાં અનાયાર વિશેષ વર્તાય છે. કહ્યું છે કે—

હાહરો.

સોખત ગોલાની સદા, ઠંડાપાજ થાય;

પરનારીની એખની, વાતો મુણે સદાય.

કં ૬૦ ૬૧૦

માટે આખી સોખતવાળો રાજ સારા નરસાનો. બિચાર નહિ કરતાં પોતાની શુદ્ધિએ ચાલવા જાય છે તો કોઈવાર મેદા સંકટમાં આવી પડે છે.

૭૧. વળી રાજાઓએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે રાજકર્તા પાસે સાફ સાફ અને મીઠું મીઠું બોલનાર ધણા મળશે પણ કડવું બોલી સત્ય બોલનારા ધણા થોડાજ મળશે. તેમાં એવું સાંભળનારા તો તેથી પણ ધણા થોડાજ મળશે; માટે ભલેને રાજાને કડવું યા મીઠું લાગે તોપણ તેનું હિત ચાહીને જે ખરું બોલે તેનેજ સત્ય બોલનાર જાણવો; પેટભરા, સ્વાર્થી અને લાલચુ લેણા કપટભરેલું બોલે તેથી રાજ્યને શું ફળ ? વળી જે રાજા મૂર્ખ હોય છે તેની પાસે અન્યાય કરવાવાળા અને મશ્કરા વધારે પ્રબળ હોય છે. કહેવત છે કે—“અંધેરી નગરી ને ગંડુ રાજા, ટકે શેર ભાણ ટકે શેર ખાણ.” મતલબ કે સારા અને નરસા એક ભાવમાં ખપે છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરે.

શોભે સદૈવ મશ્કરા, મૂર્ખ પ્રજાપતિ પાસ;

નિર્જળ પર્વતપર સદા, હોય પથર કે ધાસ.

કં ૬૦ ડા ૦

૭૨. વળી રાજાઓએ જે કામો પોતાની રૈયત અને કુટુંબને પ્યારાં ન હોય તે કદી કરવાં નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી પોતાની હલકાઇ જાહેર થાય છે અને પછી તેઓ નિંદાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે “રાજા છાડી નગરી મન માને ત્યાં જાય” એવું રાખવું નહિ.

૭૩. વળી રાજાઓએ દુસ્મનો પણ વધારવા નહિ, કેમકે રાજકાળના કામમાં સેજસાજમાં દુસ્મનો વધી જાય છે, કારણ કે “રાજકાળ મેલાં હોય છે” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે રાજાઓએ તો અવસ્થા કરીને બધા ઉપર પ્રીતિ રાખવી, કોઈનું અપમાન કરવું નહીં.

માટે “ રાજ દાને તો પ્રજા અરનાને ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૭૪. “ શુકેનીતિ ” માં કહ્યું છે કે બુદ્ધિમાન રાજ્યએ એકલા અને વળી એકાંતમાં વાદી વા પ્રતિવાદીનું વૃત્તાંત કદી પણ સાંભળવું નહિ, તેમજ તેમનું કાર્ય પણ તપાસવું નહિ, અને સાંભળેલી વાત સેવકોને પ્રસિદ્ધપણે કરવી નહિ, કેમકે રાજકાજનું કામ ગમે તેવું નાનું કે જુજ હોય તોપણ ગુપ્તપણે શ્રવણ કરવું જોઈએ પરંતુ પ્રસિદ્ધપણે કરવાથી માહોમાહે કુસંપ તથા કુટ થઈ રાજ્ય હકને ધોક્કા પહોંચે છે.

૭૫. વળી રાજ્યોએ જે હુકમો કાઢવા તે પ્રથમ તો પરિપૂર્ણ વિચાર કરીનેજ કહાડવા જોઈએ, કેમકે રાજનાં ફરમાનો અને હુકમોનો કશી રીતે અટકાવ થઈ શકતો નથી. તેથી એકવાર કહાડેલો હુકમ વારંવાર ફેરવવાથી હાંસી થાય છે; માટે વગર ચોકસાઈએ અને વગર વિચારે કાંઈ પણ હુકમ કદી કહાડવો નહિ.

૭૬. રાજ્યોએ અશીશુ, દારૂ કે બીજી કેશી ચીજોનો સંગ કદી કરવો નહિ, કેમકે વ્યસની રાજના નોકરો સુતેલા માણસના ધનને જેમ ચોર લઈ જાય છે તેમ તેના ધનને લેઈ જાય છે, કારણ કે મદ્યપાન ઇત્યાદિને વશ થયેલો રાજ પોતાના શરીર કે સંપત્તિ ઉપર સત્તા ચલાવી શકતો નથી; તો પછી પોતાના દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાનું કામ તેનાથી કેમ ખની શકે ? કહ્યું છે કે:-

દાહરો.

અશીશુ અતિશય ખાઈને, દેવું કરે અંપાર;
માંડી આપે મહિ બધી, ખાતે થાય ચુવાર.

દંડવિનય છંદ.

આખર ઓછી થઇ અવની મહિં કેક પકિરીટ ધર્યો શિર આળે;
ભારી ઉપાડવી પ્યારી ગણી ભૂમી તો પડી મેલી અશીશુજ કાળે;
કેક કરી કૃત્ય જીવ ખરાખ કીધાં તદપિ તનમાં નવ લાળે,
મૂછ ધરી મુખ ઉપર તે પ્રભુ ભુલ દિસે તમને પુંછ છાળે.

લલ્લુભાઈ,

એ કાંઈ જોતું નથી, માટે રાજ્યોએ કે તેમના નોકરોએ કદી
પણ વ્યસની થવું જોઈએ નહિ; કેમકે કેકની ઝુમમાં અન્યાય બની
જાય, અન્યાયથી અધર્મ વર્તાય અને અધર્મથી વખતે રાજ્યનો
પણ નાશ થાય. માટે:-

અમલ મદ્યો ઠાકરો, માતા થાશે મલ;
જાણુજીહારા જાણુશે, જખ મારે જેમલ.

પ્રકરણ ૬ હું.

અમલ-અધિકાર.

દાહરો.

રૈયત સખ રાજી રહે. થટે ન રાવત માન;
ઉપજ બધે જયું રાજડી, સો પરધાન સમાન.

(મળેલું.)

૧. જે પ્રધાન કેવળ રાજનુંજ હિત કરે તેને પ્રજા જુડો કહે છે, અને પ્રજાનું સાફ કરે તો રાજા તેને સ્થાતો નથી. માટે ખરો પ્રધાન તો એજ કહેવાય કે, જે રાજા તથા પ્રજા એ જીનેને રાજી રાખી જાણે. આવો પ્રધાન હોય તેજ પ્રધાનપદ ભોગવી શકે છે, કેમકે વૈદ્યની શુદ્ધિ ત્યારેજ જણાય કે રોગીને થયેલો મોટો સન્નિપાતનો રોગ મટાડે, અને પ્રધાનની. શુદ્ધિ ત્યારેજ જણાય કે શત્રુ સાથે મિત્રાઇ કરાવે, અને રાજાની શુદ્ધિ ત્યારેજ જણાય કે રૈયતને સુખી રાખે.

૨. વળી રાજ્યકારભાર કરવો કિંવા અધિકાર ચલાવવો એ વાત કાંઈ નાની સુતી, કે રહેલી નથી, પરંતુ પૂરતી હુશિયારીની છે. માટે વિદ્યા, નીતિ, પ્રમાણિકપણું, ન્યાય, પ્રપંચ, કદર, હિંમત, રોક, સમયસૂચકતા, સંપ, શાંતિ, ચાતુર્ય, તર્કબાજપણું, અને સત્યતા, વિગેરે તમામ ગુણો ગ્રહણ કરવાની અધિકારીઓની તો ખાસ કરીને ફરજ રહેલી છે.

૩. વળી પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા હોય ત્યારેજ મોટા દરજ્જે મળે છે, માટે દરેક મનુષ્યોમાંના જેને હજારો મનુષ્યો ઉપર હકુમત બોગવવાનો સમય આવે તેણે તો અવશ્ય ગંભીરતા, નિર્માનીપણું, દયા, પરાપકાર, અને અદલ ન્યાય ઈત્યાદિથી સર્વતું હિત ચહાવું અને દયા રાખવી જોઈએ. તેમજ રાજ્ય પ્રજા ઉલ્લસ્યને સંતોષ પમાડવો જોઈએ; કેમકે જેના હાથમાં રાજસત્તા અને જેના તરફથી હજારો મનુષ્યને મદદ મળવાની આશા હોય અને જે ન્યાયકર્તાની પુરશીએ ખેંસીને ધનસાફ કરે, તેજ ન્યારે અન્યાય, અધર્મ; અને અનીતિ કરે, ત્યારે હજારો લોકોને નુકસાન થાય તેમાં શી નવાઈ? કહેવત છે કે “વાડ કાકડી ખાય” અથવા “જેની વાર તેનીજ વાડ થાય” ત્યારે ગરીબ પ્રજાએ ક્યાં જવું? કહું છે કે:—

દાહરો.

જોરાવરના જીલમનો, કાણુ કરે દરિયાફ;
વાઘે માર્યું માનવી, એનો શો ઈનસાફ!

૬૦ ૬૦.૩૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી. “રાજા ઉઠીને લૂંટી લે તો પ્રજા

કેને કહે ? ” માટે તમે અધિકારી હો તો કાંઈ પ્રકારનો જીલમ કરશો નહિ. “નરહર” કવિ કહે છે કે:—

કુંડળીગો.

નરહર બિનતી ક્યા કરે, જનુનિ રસુતા ઝબિષ દેત,
વાડ ખેતકું ને રયુગે, સાધુ પરધન લેત;
સાધુ પરધન લેત, નાવ વેર ત્રીયા ને ખેરે;
ને પેરા સો ચેર, પ્રીત પ્રીતમઝી તોરે;
નૃપતિ પ્રબલકું દુઃખ દેત, કહા સમસેર કરધર;
સુણુહો અકબરશાહ, કહા બિનતી કરે નરહર.

માટે હરકાંઈ જાતનો અધિકાર મળવો એ મુશ્કેલ નથી, પણ મળ્યા પછી તેને સાચવી રાખવો તથા શોભાવવો એમાંજ ખરી પરીક્ષા રહેલી છે.

૪. પણ આ તો ખરું છે કે અમલ તે એક ખરેખરો અમલજ છે. ધન, દોલત, અને માલને જીરવી ચકાવ છે, પણ અમલને જીરવી રાખવો એ મુશ્કેલ છે; કેમકે અમલ પ્રાપ્ત થયો કે તુરત બે આંખોને બદલે ચાર આંખો થઈ જાય છે અને તેની સાથે છાતીમાં એક જાતનો ચોળો બગે છે કે હવે આ અધિકાર આપણી પાસે સદાય રહેવાનો છે. પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે અમલ આખો લવ ખેસી રહેવાનો નથી, કેમકે “અમલ એ એક પેરોણાજ છે;” તે તો “આજે છે અને કાલે નથી,” કારણ કે તેને જતાં વાર લાગતી નથી. માટે અમલ મળ્યા

પછી નમ્રતા રાખે તેજ ખરો કહેવાય. જેમ જેમ જેની નમ્રતા વધતી જાય છે તેમ તેમ તેના દરજ્જામાં વધારો થતો જાય છે. એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે “અમલ મળે એટલે ઉંચી નજરે અને ધન મળે એટલે નીચી નજરે ચાલવું નહિ.”

ખ. યાદ રાખજો કે દૈવ ઇચ્છાથી કાંઈ જાતનો અધિકાર મળ્યો અને કાંઈ માણસ ઉપર કાંઈ જાતનો ઉપકાર ન થયો તો પછી ધ્યાનમાં રાખજો કે અધિકાર શબ્દમાંથી ‘અ’ જતો રહે છે અને પાછળ ધિક્કાર દુનિયામાં રહી જાય છે. માટે હે શાણા વાંચનાર ! ચાર દિવસની ચટકી છે, કાલ કાણે દીડી છે ? અને એક જગોએ અમર કાણુ રહ્યો છે ? કહેવત છે કે “અમલ આજે છે અને કાલે નથી.” માટે શાણાઓ ! અપજશ કદી લેવો નહિ. કહ્યું છે કે:—

સવૈયો.

જો અધિકારી બની બહુ અંધ, મદોન્મત થૈ જન માહિરે છેઃ
નીચ ગણે જન નાત તણા, નગણો બનીને જન દુઃખી કરે છેઃ
દાન દયા તણી વાત કરે નહિ, ઘાટ કુડા ઘટમાંહિ ધડે છેઃ
લહેલુ કહે છે ત્રિભૂવનને ઉડી જાય, ‘અ’ કાર ધિક્કાર રહે છે.
દ. વળી જો તમે અધિકારી હો તો સભ્યતા એ એક મોટામાં મોટું દરેક માણસનું કિંમતીમાં કિંમતી આભૂષણ છે. તેમાં વળી અધિકારીને તો તે મોટી ઝાથ આપનારું બંદર છે, કેમકે મીઠી જીભ રાખવાથી સંબંધમાં આવનાર લોકોમાંનો મોટો ભાગ દુશ્મની રાખવાથી દૂર રહે છે. કહેવત છે કે “મીઠા બોલાને મિત્ર ઘણા” અથવા તો “જીભમાં અમૃત અને

જીભમાં ઝેર” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે અમલ મળ્યા પછી સહ્યતા રાખવી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “જીભ હોય ઝેરી ને મુલક હોય વેરી.” માટે:—

દોહરો.

તુલસી મીઠા બચનસે, સુખ ઉપજત કષ્ટ ઓર;
બસીકરન બિદા એહી, તજી દો બચન કોર.

૬૭. માટે હકુમત ચલાવવાની સૌથી સરસ રીત તો એ છે કે પહેલાં તો પોતે પ્રિય થવાનો દાખલો બેસાડવો, અને પછી જો ઉપર એકસરખો અને કઠણ દસ્ત રાખવો; કેમકે જો બહુ નરમીશ રાખે તેને પછી કાંઈ ગાંઠતું નથી, માટે દસ્ત સારો. કહેવાય છે કે “બેસતો રાજા અને આવતી વહુ, જો સાર પડ્યો તો પડ્યો” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૮. વળી હકુમત ચલાવવામાં મુખ્યત્વે કરીને રોડ રાખવાની ધણી જરૂર છે, કેમકે હજારો મનુષ્યોને આધિનમાં રાખવા એ રોડ વગર બની શકતું નથી. “જેના દિઠા ન મરે તેના માર્યા તે શું મરે?” એ કહેવત મુજબ રોડ ન હોય તો કાંઈ કાંઈના હકુમમાં રહે નહિ; તેથી બેદરકારપણું વધી અન્યાય થાય છે. વળી રોડ રાખવા જવાથી રહેતો નથી, પરંતુ તે તો અમલદારની વિદ્વતા, સદ્ગુણ અને હુશિયારીથીજ રહે છે. કેમકે નીતિ, પ્રમાણિકપણું, ગંભીરતા, વિદ્વતા અને એક વચન વિગેરે સદ્ગુણો જો અમલદારમાં હોય તો તાબાના માણસો અનીતિ અન્યાય વિગેરે કરતાં ડરે છે; કેમકે તેઓને દેહેશત રહે છે કે અપ્રમાણિકપણું થશે તો આપણો ઉપરી ન્યાયવંત છે તો જરૂર ન્યાય

કરશેજ; અને એથી કોઇવાર આપણને મોટી હાનિ પહોંચશે. આવી દેહેશત રહે છે, માટે રૂઆબ રાખવો.

૯. વળી જેના કાન કાચા હોય તેને હુકુમત ચલાવવાને નાલાયક ગણવો, કેમકે કાચા કાનવાળો માણસ ઘડી ઘડીમાં પોતાના વિચારો બદલે છે, માટે દરેક બાબતમાં કાચા કાન રાખવા નહિ, અને પુરતી ચોકસી રાખવી; કેમકે વખતે નજરે જોયેલી વાત પણ ખોટી પડે છે તો પછી સાંભળેલી વાત સાચી છે એમ કેમ કહેવાય ? માટે તપાસી જોવાની ટેવ રાખવી.

૧૦. દરેક અમલદારે ઈન્સાફ કરતી વખતે વ્યાજબી અને નિષ્પક્ષ-પાતપણે વિચાર કરવો કે, જે કાર્ય હું બીજા ઉપર કરું છું તેથી મને ફાયદો કે ખુશી છે, પણ જો હું તેજ માણસને ઠેકાણે તેવીજ સ્થિતિમાં હોઉં ને એ કાર્ય તે મારી સાથે કરે તો ફટહું દુઃખ લાગે ? આવો વિચાર કરીને તમે કોઇપણ માણસને તેની જુદી શ્રદ્ધા, પંથ, ધર્મ, જાત, દેશ, ચામડી, કે સ્થિતિને લાઘે, ગમે તેટલી ઉંચી પદવીએ ચડો તોપણ પક્ષપાત, જુલમ, અનીતિ કે દુસ્મનાઈ કદી કરશો નહિ, કેમકે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે “રાજાની રહેમ, રૈયતનું માન અને અમલની આખર વધારનાર ભલકો ઈન્સાફજ છે.”

૧૧. વળી ન્યાય રસ્તે ચાલનારને ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે, મનુષ્યોમાં માન મળે છે, અને પશુ ઇત્યાદિ પણ સહાય થાય છે અને અન્યાય કરનારનો સગો ભાઈ હોય તોપણ તે દુસ્મન થઇ દૂર ખસે છે એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે દંડ આપવાને પાત્ર હોય તેને દંડ નહિ કરનાર, અને દંડ આપવાને અપાત્ર હોય

તેના દંડ કરનાર મોટી અપકીર્તિ પામી નફમાં જાય છે. “ ઇન-સાક્ષારને ઇશ્વર માન ” એ પણ કાંઈ ખોટું નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ સૌ ગુનહેગાર બચી જાય ” તેની ચિંતા નથી પણ એક બિનગુનહેગાર માર્યો જાય તેની વધારે ફીકર રાખજો. ”

૧૨. માટે મોટાઈ મળ્યા પછી ડહાપણથી અને મોટાઈથી ચાલવું, ગરીબને હરકત કરવી નહિ; કેમકે ગરીબની હાય બહુ ખૂરી હોય છે. માટે કદી તમારા મ્હોડે તમારા દુશ્મનની ટ્રાઈ ફરીયાદ આવે તો પણ તેણે કરેલા તુકશાન ઉપર નજર ન કરતાં ફરિયાદની ટ્રિયન ઉપર ત્રિયાર કરજો; કારણ કે “ ઇનસાફ છે તે સરદારીને વધારે છે અને બક્ષિસ છે તે નામદારીને વધારે છે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે કહ્યું છે કે:-

દાહરો.

તુલસી હાય ગરિબડી, કયૂ ન ખાલી જાય,
મુવે દેરકે આમસે, લોહા લરમ હો જાય.

૧૩. વળી એક નીચ માણસ મોટે દરજ્જે પહોંચે તે કરતાં હળવગણે હલકે દરજ્જે યુનિયાદ માણસ. નીચે ઉતરે તે વધારે બહેતર છે, કેમકે નીચ માણસ જ્યારે મોટા મરતબાને પહોંચે છે ત્યારે તે આગ્રવાળાને વધારે સતાવે છે એ કાંઈ ખોટું નથી. કેમકે “ નીચ તે નીચ ” કહેવાય છે:-

ઝોછું પાત્ર ને અદકું લાણ્યો, વઢકણી વહુએ નીકરો જણ્યો;
મારકણો સાંઠ ને ચોમાસું માણ્યો, કરકણા ફૂતરાને હડકવા હાણ્યો.
મરકટ ને વળી મદિરા પીયે, અખખા એથી સોફા ખીયે.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે નીચેને મોટા હોદ્દા આપવાથી અને ઉંચું અપમાન કરવાથી પરિણામ કદી સાફ આવતું નથી.

૧૪. આ તો ખરૂં છે કે કેટલાક મોટા અમલદારો અમલની વખતે જુના દોસ્તદારોને વિસરી જાય છે, કેમકે અમલના અધિકારમાં તેઓને જુના દોસ્તો ગમતા નથી. પણ જ્યારે તેઓ અમલ ખોઈ બેસે છે અર્થાત્ તાંગ હાલતમાં કે હોદ્દાથી બરતરફ થઈ જાય છે, ત્યારેજ તેઓ પોતાનું દુઃખ વિસરેલા દોસ્તદારો આગળ બહેર કરવા જાય છે, માટે જુવાની, રૂપ, જીવંત, હકુમત અને સર્ગાવહાલાનો સમાગમ એ સૌ હમેશાં સ્થિર રહેવાનાં નથી, માટે જો તમે ડાહ્યા હો તો તેથી મોહ પામી જશો નહિ.

૧૫. જુઓ કે તમે સાવચેત રહી દરેક કામ પાર ઉતારો, બલાઈ અને હિંમત રાખો, અદલ ન્યાય આપો, તાબાના નોકરો ઉપર રહેમ રાખી તેની ખોડ ખુલ્લી ન કરો, આપેલું વચન પાળો, રાજ અને પ્રજાપર વ્યાજખી ચાલો, અને પછી એકદમ વજરી કેમ નહિ મેળવે ? તમે તમારા ઉપરીનો હુકમ બળવશો તો પછી તમારા તાબેદારો તમારો હુકમ બળવ્યા વગર કદી પણ રહેશે નહિ.

૧૬. વળી તમે તમારા ઉપરી અમલદાર સાથે તકરાર કરીને જીત મેળવવાની આશા કદી રાખતાં નહિ, કેમકે ગરીબ પૈસાવાળા સાથે અને પૈસાવાળાએ સત્તાવાળા સાથે લડીને જીત મેળવી શકાય નહિ. માટે “ દરિયામાં રહેલું અને મગર સાથે દુશ્મનાઈ ” પાલવે નહિ. વળી પોતાના ઉપરી સામે થવામાં કોઈ વાર મોટી હાનિ પહોંચે છે. “ બિશપ હોલ ” કહેતો કે બીજાને એક દુઃખ દેવા કરતાં હું પોતે હજાર દુઃખો સહન કરીશ; કેમકે મને હમેશાં

જણાતું કે ઉપરી સાથે કજીઓ કરતાં બહુ હાનિ પહોંચે છે. ખરા-ખરીયાથી શક પડતું, અને ઉતરતા સાથે અધમ, એમ દરેક જણ સાથે કજીઓ કરતાં દુઃખ છે માટે ટંટાથી દૂર રહેવું. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

સાગરમાં રહી મગરથી, ઝાઝું કરતાં ઝેર;

સુખ સિધી નવ સાંપડે. નીપજે કાળો દેર.

(મળેલું.)

એ કાંઈ ખોટું નથી માટે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે “જીસકે તાળે રીજીએ, ઉસ્કા કહ્યા કીજીએ; જો કહ્યા ન કીજીએ તો નવ પર દો લીજીએ” મતલબ કે અગીઆરા ગણી જવા એટલે નોકરી છોડી દેવી. કેમકે “ચાકર તેરા પણ કહ્યા ન કહું” એ તે કેમ બને?

૧૭. જે માણસ અમુક શુભ દોષ વગર એક બીજાને વધતા ઓછા ગણી વિના અપરાધે શાસન કરે છે, તે ખચિત ધર્મથી નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી પાપિષ્ઠ થાય છે. માટે ગુન્હેગારોને પકડી પાડવાની રીત એ છે કે તેના એહેરો ફિક્કો થઈ જાય, પગ વાંકા ચુંકા પડે, કપાળપર પસીનો આવે, અટકતો અટકતો બોલે, કંપે, ભોંયપર નજર કરે, અને દરેક વાત જોડીને બેસતી કરીને બોલે, ત્યારે જણવું કે ગુન્હેગાર છે; પણ તેથી ચોકસી કરવાને ચુકશે નહિ. દરેક કેસમાં ઉંડા ઉતર્યા વિના તેની ખરી ખુખી જણાઈ આવતી નથી. માટે બેહેતર તો એજ છે કે તેની કસુર અને પાપ ઉપર નજર રાખીને શિક્ષા કરાવવી.

૧૮. વળી તમે કામને મોતની શિક્ષા દેરમાવવા અગાઉ સારી પેઠે વિચાર

કરજો, કારણકે રખેને તે બિનગુન્હેગાર હોય; કેમકે મુવા પછી બેગુન્હેગાર માલમ પડે તો પછી તેને કોઈ પ્રકારે સાળે કરી શકાતો નથી. માટે “પાણી પીને ઘર પુછવાની ટેવ રાખવી નહિ.”

૧૯. જે લાંચીઆ લોકોમાં રહેવા છતાં પણ લાંચીઓ થતો નથી તેજ ખરેખરો હુશિયાર ગણાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “લાંચ” લેનાર અને દેનાર બંને જણા એક સરખાજ ગુન્હેગાર ગણાય છે. પણ તેમાં વળી જોરજુલમથી જે માણસ અન્ય પાસેથી ગ્રહણ કરે છે તે આ જગતમાં આખરુ ગુમાવે છે અને પરલોકમાં પણ દુઃખી થાય છે. માટે સમજીને ઇસારોજ માત્ર બસ છે. કેમકે “સમજીને સાન અને મુરખને ટોકણી. યાદ રાખજો કે:—

દોહરો.

લાંચે લોકો લૂંટવા, હક તજી ખાવું હરામ;

લાયક જન લાયક નહિ, કોણી બીલનું કામ.

કં ૬૦ ૩૧૦

માટે તમે ભલેને ગમે તેટલી નીચામાં નીચી પાયરીમાં હશે તથાપિ લાંચ રૂસ્વત જેવાં ખરાબ કૃત્યોથી દૂર રહી તમારા કામમાં સાવધ રહેશો તો પછી ખચિત તેનો બદલો તમોને સારી રીતે કદી પણ મળ્યા વગર રહેનાર નથી. કેમકે:—

દોહરો.

નિત્ય રહે દરબારમાં, ધક્કા ધણીના ખાય;

કાય દિન લહેર સમુદ્રકી, દુઃખ દાણીદર જાય.

(મળેલું.)

૨૦. વળી તમે અમલદાર હો તો તમારે માન મેળવવાના મુખ્ય બે રસ્તા છે. તેમાં એક તો એક તમારો સગો ભાઈ ગુન્હામાં આવે તોપણ અદલ ન્યાય આપવો, અને બીજો એક હરામના માલથી હજાર ગાઉ દૂર રહી બધા ઉપર પ્રીતિ અને નમ્રતા રાખવી. માટે અમલના અધિકારમાં જઈ દુષ્ટ માણસોની સોબત કરશે નહિ, કેમકે એવા નીચ માણસો પોતાના સ્વાર્થ સાથે કપટશી વખાણ કરી આસમાનમાં ચડાવી અન્યાયની પાવડી ઉપર પગ મુકાવે છે અને પોતાની મતલબ સાધી અમલ ગયા પછી પોતેજ ખુર્ર ખોલે છે. માટે એવા માણસોથી ચેતીને ચાલજો. કેમકે એવા લોકો “આવતેકા બોલ બાલા ને જાતેકા મુંહ કાલા” એ કહેવત મુજબ પાછળથી ખુર્ર ખોલ્યા વિના રહેશે નહિ.

૨૧. પણ આ તો ખરું છે કે માણસ જેમ જેમ અધિકાર અને દ્રવ્યમાં વધતો જાય છે, તેમ તેમ સ્તુતિ અને લોભ તેનામાં વધતાં જાય છે, એટલે સ્તુતિ સાંભળે ત્યારેજ તેના જીવને ચેન પડે છે, પણ તેથી તો તે સારાં કામો કરવામાં રોકાતો નથી; અને પછી જ્યારે અસલ સ્થિતિમાં ગોથાં ખાયા કરે છે ત્યારેજ તેને ખોટી સ્તુતિ જણાઈ આવે છે. માટે ખોટાં વખાણથી ખુશી નહિ થતાં દર કલાકે અને દર પળે જે સારાં કામો છે તેજ કરવાં કે જેથી એની મેળેજ સ્તુતિ જાહેર થશે. પણ જમાનાના ફેરફારને લીધે આજે ખુશામતનું એટલું બધું માન છે કે જ્યારે ઇમાનદારીને ધરતી બહાર ફેંકાડવામાં આવે છે ત્યારે ખુશામતને છેક દિવાનખાનાના અંદરના ભાગમાં આસન અપાય છે, કેમકે આપણી સઘળી બાલુને ખુશામત ધણી વહાલી છે. કહેવત છે કે “કલ્-ગી વગરનો કુકડો નહિ અને ખુશામત વગરનો દરખાશી”

નહિ” એ કાંઈ જોડું નથી. કેમકે જીવો કે એક મૂર્ખને કહો કહો અથવા એક લુચ્ચાને પ્રમાણિક કહો અને પછી તે તુરત તમને પોતાની છાતીની ગોદમાં ચાંપશે. પણ જો તમે સાચું કહેશો તો તે તમારાથી દૂર ખસી જશે. કહેવાય છે કે “સાચું સગી” માને પણ ન ગમે” માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે જ ધન અને અમલની વડાઇ કરે. તેને કાંઈ ઠેકાણે સુખી જાણવો નહિ.
—ફીલ્ડીંગ.

૨૨. “જોન્સન” કહે છે કે “જ્યારે આપણી ખુશામત થઇ હોય ત્યારે આપણે તો આભારી રહેવું જોઈએ, કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે જેઓ સ્તુતિ કરે છે, તેઓ પોતેજ તે ખરી માનતા નથી; તોપણ તે આપણી આગળ સાખીત કરે છે અને આપણી મહેરબાનીની કિંમત વાળી આપે છે; કેમકે જીહાના નીચપણાથી તેને ખરીદવામાં આવે છે, એ કાંઈ જોડું નથી.

૨૩. “એસ્ટરફિલ્ડ” કહે છે કે “ખુશામત જો કે જોડો સિક્કો છે, તથાપિ તે દરબારીઓને મન તો એક ખિસ્મખરચી છે, અને દરબારની રસમથી તથા રાજી રજવંદીથી એ સિક્કાનું ચલણ એટલું તો ચાલે છે કે, એ સિક્કામાં નાણું પગાર કરવું તે તર્કટ નહિ પણ હક વ્યાજબી ગણાય છે,” એ પણ કાંઈ જોડું નથી.

૨૪. “બર્ક” કહે છે કે “ખુશામત આપનાર અને લેનાર એ બંને ખરાબી કરે છે, કેમકે જોડી તારીફ જેટલી પ્રજાને નકામી છે તે કરતાં હકિમને કાંઈ વધારે કામની નથી માટે તમે ખુશામતખોરાથી દૂર રહેજો. એક માણસનાં જોડાં વખાણ કરવાં અથવા તેને ઘટે તે કરતાં વિશેષ કરીને સાંતમા આસમાનમાં ચડાવવો એ સૌથી

હલકામાં હલકું છે. માટે જે કોઈ સઘળાનો બેદરકાર હોય તેના થોડો વિશ્વાસ કરજો, જે સઘળાની ખોટ કહાડે તેનો તેથી પણ થોડો વિશ્વાસ કરજો, પણ જે સઘળાની ખુશામત કરે તેનો તો ખીલકુલ વિશ્વાસ કરશો નહિ. અને આટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે “જે માણસ ખુશામત કરવામાં ફાવ્યો તેણે સામાને મૂર્ખ અને પોતાને ઠગ માની લેવો.”

૨૫. જીલમ કરનાર કરતાં જીલમ ખમનારને “ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે” એ કહેવત મુજબ વધારે કપકા દેવાય છે, કારણકે જીલમ કરનાર કોઈનું સાંભળતો નથી અને ખમનાર પોતાની એખો પ્રસિદ્ધ કરે છે એ કાંઈ ખોટું નથી.

૨૬. લોર્ડ બ્રાહ્મે ” કહે છે કે વકિલો આપણા શત્રુઓના હાથમાંથી આપણી મિલકત બચાવે છે ખરા પણ પાછળથી પોતે તેના માલિક થઈ બેસે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૨૭. કોઈ પણ રાજ્યદરબારમાં તોફારી કરનાર માણસોએ યાદ રાખવું કે પોતાને કરવાનું કામ નીતિ અને સાવચેતીથી કરવું, અને બની શકે ત્યાંસુધી તો રાજની દોસ્તી કરવી નહિ; કેમકે રાજની દોસ્તી ખાંડાની ધાર ઉપર નાચવા જેવી છે માટે તેમનાથી દૂર રહી કામ કરવું, કારણ કે દૂર કર્યાથી તેઓ ફળદાયક નિવડે છે, પણ પાસે રહેવાથી તેઓ પોતાના તાપ વડે કરીને બાળી દે છે. માટે “મોટાંની અદ્દશા રાખવી સારી પણ આસંગે (પ્રસંગ) નહિ સારો.” માટે રાજની દોસ્તી ચક્રતાં પહેલાં બહુ વિચાર કરજો કેમકે “રાજ, વાળાં ને વાંદરાં કેમનાં નહિ,” કવિ શામળભટ્ટ કહે છે કે:—

છપ્યો.

રાજાનો વિશ્વાસ કરે, વણ મોતે મરશે;
 રાજાનો વિશ્વાસ કરે, ધન ધીરજ હરશે;
 રાજાનો વિશ્વાસ કરે, તો રામજ રૂઠ્યો;
 રાજાનો વિશ્વાસ કરે, તો કાળજ ખુટ્યો;
 રાજાને મિત્રજ માનશે, કહું કહાપણ તો શું કથી;
 કવિ શામળ કહે છે જાઈનો, મહિપતિ મિત્ર સુણ્યો નથી.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉદ્યોગ.

કામધંધો.

દોહરો.

ઉપજો સુખ ઉદ્યોગથી, સુધરે વળી સ્વદેશ;
એ માટે ઉદ્યોગની, હિમ્મત ધરો હમેશ.

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

જી. યાદ રાખજો કે આપ કમાણી ઉત્તમ છે, આપ કમાણી મધ્યમ છે, મોસાળનો પૈસો કનિષ્ઠ છે અને સસરાનો પૈસો અધમ છે. માટે તન મહેનતથી પૈસો પેદા કરવો, કેમકે પોતાની મહેનતથી મેળવેલી રોટલી સિવાય બીજી મીઠી લાગતી નથી. કહેવત છે કે “રંજ ખેંચીને રોટલી રંજે, તો ખાતી વેળાએ મીઠાશ મળે” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે આજસુઓના બાદશાહોએ વિચારવું કે, મહેનત કરવાથી માણસ પોતાની જગતી હાલતમાંથી સુધરીને હાલતી અવસ્થામાં પહોંચ્યું છે, મહેનતથી ઉજ્જડ જગાએ

જગાર માણસોની ટોળા જીલમગાર લોકોની એક ટોળા કરતાં ઉતરતી ગણાય નહિ. કહેવત છે કે “નવરો નખોદ વાળે” માટે જે માણસ લાગ્ય ઉપર લારોસો રાખી કાંઈ પણ ઉદ્યોગ કર્યાં સિવાય ઘરમાં સુખે સુધ રહે છે તે પાણીથી લારેલા કાચા ધડાની પેઠે નાશ પામે છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ખાય પીયે ખુશીથી પછી, સવારથી સૂઈ જાય;

તે જનના ધન માલનો, પાયો નખજો થાય.

(મળેલું.)

૭. માટે જે માણસ કુટુંબના પોષણાર્થે ઉદ્યોગ નથી કરતો તેનામાં બીજા ગમે તેટલા ગુણ હોય તોપણ શું? કેમકે “નિર્ઘની માણસ જીવતો હોય તોપણ તે મુવા બરાબર ગણાય છે.” માણસમાં જ્યાં સુધી ધન મેળવવાની શક્તિ હોય છે ત્યાં સુધી સ્ત્રી, માતા, મિત્ર, પુત્ર અને સગાં વહાલાં સર્વ તેને આધિન થઈ રહે છે, પણ જ્યારે તે શક્તિ જતી રહે છે, ત્યારે તેઓ અજગા થઈ જઈ વાત પણ પુછતાં નથી, કેમકે “મા જીવે આવતો અને સ્ત્રી જીવે લાવતો” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી, માટે ઉદ્યોગ કરવો.

૮. વળી ઉદ્યોગી માણસ કદી લુખે મરતો નથી. ઉદ્યોગીના ઘર સામું લુખ ડોકીયાં કરીને જીવે છે ખરી, પણ અંદર પેસવાની તેની હિંમત ચાલતી નથી. માટે હાથ અટકાવીએ તો મોઢું ચાલે કેમ? અને ચાકરી અટકાવીએ તો લાંબરી પામે કેમ? માટે ઉદ્યોગ કરવો. વળી મહેનતનો ધરતો બદલો ઉદ્યોગ આપે છેજ, કહેવત છે

“ ઉદ્યોગથી ધન નહિ તો પણ ધાન્ય તો મળેજ ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ઉદ્યોગ કરવો.

૮. ઉદ્યોગી માણસોનો હાથ ગરીબાઈને હડાવે છે કેમકે આખાદાની અને ફત્તેહ એ ઉદ્યોગી માણસોના અંગભૂતો છે. જે માણસ દોલતવાળો થયો છે, માન પામે છે, વખણાય છે, અને ખીનખોને પ્રિય લાગે છે તે કોણ છે? તે તો એ છે કે જેણે આજસને પોતાના ઘરમાંથી હાંકી કહાડયો છે અને ઉદ્યોગનો દોસ્ત છે, તેજ છે. માટે “ ઉદ્યોગનો હાથ તંગીને નસાડે છે ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૯. વળી પડી રહેલું લોહું જેમ કટાઈ જાય છે, તેમ નવરા એસી રહેવાથી શરીર યગડી જાય છે, માટે ઉદ્યોગી થવું, કારણ કે ઉદ્યોગ છે તે સારા નસીબની મા અને આખી દુનિયાનો અચળ પાયો છે. ગમે તેવો જોરાવર માણસ પણ નવરા એસી રહે તો તે કમજોર થઈ જશે, માટે ઉદ્યોગી થવું કેમકે કામધંધો છે એ એક ધર્મશ્રી હકિમ છે, અને માણસોના સુખનો સ્તંભ છે. કહેવાય છે કે કામાર્થ આદમીને ખરેખરી અને યોગ્ય શિક્ષા કરવી હોય તો તેને નવરા એસાડી મૂકે એ કાંઈ ખોટું નથી, કારણ કે ઉદ્યોગ કરવાથી જેટલી શક્તિઓ વસાતી નથી તેટલી નવરા એસી રહેવાથી વસાય છે. માટે નવરા એસી રહેવું નહિ. કહ્યું છે કે:—

નવરા નર નિંદા વિના, કહો કરે શું કામ ?

નિંદાનો ધંધો કરી, પામે સંકટ દામ.

(મળેલું,)

૧૦. માટે વાંચનાર ! જે તમારે જ્ઞાન જોઈએ તો મહેનત કરો, ખોરાક

જોઈએ તો મહેનત કરો, પૈસા જોઈએ તો મહેનત કરો અને મોજમજાહ જોઈએ તો પણ મહેનત કરો; કેમકે મહેનત કરવાથી એ સધળું તમે મેળવી શકશો. ઉદ્યોગ કરવાથી એક ગરિબમાં ગરિબ માણસ કદાપિ જો કીર્તિ મેળવતો નથી તો પણ આખર ઈજત તો મેળવે છેજ. “ વિદીયમ પૈન ” કહે છે કે—“ હુન્નરની, વિદ્યાની, અને સાસ્ત્રોની તવારિખોમાં ઘણાંખરાં નામો ઉદ્યોગી માણસોનાંજ આપણે વાંચીએ છીએ, ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ઉદ્યોગ કરવો.

૧૨. વળી તમે ગમે તેટલી વિદ્યા ભણેલા હશે, તથાપિ ઉદ્યોગ રહિત હશે તો પછી તમારામાં ખીજા ગમે તેટલા ગુણો હશે તોપણ તમે મૂર્ખમાં ખપશો, કેમકે ઉદ્યોગી માણસ અલણ છતાં પણ ડાહ્યો ગણાય છે; કારણ કે ઉદ્યોગ કરવાથીજ માણસ તવંગર, તંદુરસ્ત અને ડાહ્યું ગણાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે “ ધંધા વિનાના નર ને ભાંતે ભટકાઈ મર ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૩. ઉદ્યમે ચકવાનું મૂળ પગથિયું વિદ્યા છે. વિદ્યાર્થી વિનય મળે છે અને વિનયથી સુપાત્ર થઈ સારા ગૃહસ્થોની પંક્તિમાં અવાય છે, અને તેથી પછી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે; કેમકે જે સદા હુન્નર અને યુક્તિઓ રચતો જાય છે તેનું કામ સિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી. ભાગ્ય ઉપર ભરોસો રાખનાર મૂર્ખ ગણાય છે. યુક્તિઓ કર્યા છતાં કદી કામ ન બની આવે તો પછી આપણા પર દોષ નહિ, ખરું છે કે ભાગ્ય ઉપર ભરોસો રાખનાર મનુષ્ય ભુખ્યો હોય અને પાસે પડેલું ભોજન હાથ હલાવી ઉદ્યમ નહિ કરે તો

ક્યાંથી જન્મે? માટે દરેક આજ્ઞાતમાં ઉદ્યમ કરવો, કે પછી તર્ક-
દિરની માલમ પડે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

કરી ભરોંસો કર્મનો, કહે થશેજ થનાર;
આપ તજે ઉદ્યોગને, એ પણ એક ગમાર.

કં ૦ દં ૦ કા ૦

૩૪. ધંધાનું જ્ઞાન બે પ્રકારથી થાય છે. એક અનુભવથી અને બીજું
અભ્યાસથી. સારો ધંધો ચલાવવામાં એ બંને જ્ઞાનની જરૂર છે.
કારણ કે તે બંને જ્ઞાન ન હોય તો પછી “ ધંધાની ધૂળ
અને અવદશાનું મૂળ ” એ કહેવત જેવું થાય છે.

૩૫. વળી ધંધાનાં મૂળતરત્તો ત્રણ પ્રકારથી સમજી શકાય છે. તેમાં
પહેલું નિરીક્ષા, બીજું વાતચિત, અને ત્રીજું વાંચન; કેમકે પેહ-
લાથી બનાવો માલમ પડે છે, બીજીથી વાંદગારી, અને ત્રીજી
આને છેલ્લાથી બનાવો સાથે મૂળ બંધારણ સમજાય છે. જેઓ
ઉદ્યમ કરવામાં દત્તહ પામ્યા હોય તેઓને એક દત્તહમંદ પ્રધાન
જેવા જાણવા.

૩૬. વળી મહેનત કરવાથી શરીરમાં સ્ફૂર્તિ, કામ કરવાનું સામર્થ્ય
અવયવોનું છૂટા થવું, દ્રઢતા, વાતાદિ દોષોનો ક્ષય, અને જઠરાગ્નિની
વૃદ્ધિ થાય છે; અને મહેનતથી દંઢ કરેલા શરીરવાળાને ઘણું કરીને
રોગ થતો નથી. એમ ઉદ્યોગી માણસ આજસુ કરતાં દમસ્કા
નિરોગી રહે છે, કેમકે ઉદ્યોગમાં તેનું મન અને તન રોકાયેલું
હોવાથી વ્યાધિ તેમાં વસી શકતી નથી, વળી તેની સ્ત્રી પણ કા-
માયુ બને છે, અને તેનાં છોકરાં ચંચળ નિવડે છે. કહેવત છે કે

“જેવાં માખાપ તેવાં છોકરાં” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૭. માટે તમે ધનની અને તનની આળસને લોહનાં કાટ જેવી ગણજો, કેમકે ઉદ્યોગ કરવાથી જેટલી શક્તિઓ ધસાતી નથી તે કરતાં આળસ રાખવાથી વધારે ધસાય છે; માટે આળસ તછ ઉદ્યોગ કરવો. “આળસથી કટાઈ મરવા કરતાં ઉ ગથી ઘસાઈ મરવું એ વધારે બેહુતર છે.”

૧૮. વળી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરનારને જેમ પાપ પ્રાપ્ત થતું નથી, મૌન-પદ ધારણ કરનારને જેમ ક્રોધ પ્રાપ્ત થતો નથી, અને સત્ય બોલનારને જેમ ભય પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ ઉદ્યોગ કરવાથી માણસને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે એક ઘડી પણ નવરા બેસી રહેવું નહિ. “ધંધાને જો એક ઘડી મૂક્યો, તો ધંધો આપણને ચાર ઘડી મૂકે.” આ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧૯. વળી ઉદ્યોગ કરવો તે પણ એક દેવ પૂજવા બરાબર છે, કેમકે આળસને દેવ પણ પ્રસન્ન થતો નથી. આળસુ માણસને ઉદ્યોગ કરવો એ પહેલાં તો ઘણો શત્રુ સમાન લાગે છે પણ પાછળથી તેનાં ફળો ભોગવતી વખતે ઘણાજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ધંધો કર્યે” થાન મળે અને વિદ્યા ભણ્યે માન મળે.”

૨૦. યાદ રાખજો કે મગજને અક્કલ હોતી નથી, અને ઈચ્છાનુસાર મનને કાંઈ વાત અશક્ય નથી; કેમકે “કાળા સાથાતું માનવી વાહુ તે કરો શકે છે” એ કાંઈ ખોટું નથી. એક ઉદ્યોગી માણસ મનમાં ચિંતવેલા ગમે તેવા પણ વિંકટ કામમાં જો મચ્યો રહે તો તે પાર ઉતરી શકે છે. માણસની અક્કલ અપાર

છે પણ મન અપાર નથી; તોપણ મનમાં ધારેલું કામ પાર ઉતારવામાં ઉદાગી મનુષ્યો હંમેશાં ક્ષતેહ પામે છે. કહેવાય છે કે ઉદાગ કરનારને કોઈ પણ વસ્તુ દૂર નથી. હિંમતવાનને કોઈ પણ કામ અશક્ય નથી, વિદ્વાન માણસને કોઈ પણ દેશ પારકો નથી, અને સાચું બોલનાર માણસને કોઈ પણ શત્રુ નથી. માટે કહ્યું છે કે

દોહરો.

મન પર લેતાં સૌ અને, સૌ કારજ શુભ થાય;

જોડી મનની માત્ર છે, વિદ્વો દૂર ટળાય.

દા० એ० તારાપોર.

૨૧. માટે તમે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખજો કે જેઓ મહેનત કરવાની શક્તિ છતાં આગસ્ટ થઈને લિક્ષા માંગનાર હોય છે, તેઓનો તોલ એક તરણા (તણખલા) કરતાં પણ હલકો થઈ જાય છે. તે માંગવાનો વિચાર મનમાં કરે છે ત્યાં તો પવન વિશે જેમ તરણું ઉડી જાય છે, તેમ તેની આખર નાશ પામે છે. એ વિષે એક કહેવત છે કે “દિવાનની પદ્મીએ ચડેલા પાક્ષણે હાથીની અંખારીએ બેઠા છતાં મુળા જેવી હલકી બક્ષિસમાં હાથ ધર્યો” ત્યારે તેની સ્ત્રી બોલી કે:—

કંથડો તો કુંજર ચડ્યો, કનકે કડાં દો હથ્થ,

માખ્યાં મુકતાફળ મળે, પણ લીખને માથે લકાય.

એ કાંઈ જોડું નથી. માટે નીચામાં નીચો ધંધો ભીખ છે. ઘાસ હલકું છે તે કરતાં ૩ વધારે હલકું છે. અને એ સૌથી પણ ચાચક વધારે હલકો છે. કોઈએ પવનને પૂછ્યું કે તું ઘાસ અને રૂને લેઈ જાય છે ત્યારે તેથી હલકા ચાચકને કેમ છોડી દે છે ?

ત્યારે પવન બોલ્યો કે હું પણ ડર ખાઉં છું કે રૂબેને તે યાચક મારી પાસે પણ માગે ! માટે સૌથી હલકા ધંધો લીખ છે. “ લીખ માગવા કરતાં હલકામાં હલકી તોફારી કરવી તે વધારે સારી છે.” માટે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે:-

દાહરો.

સૌથી લુંડી ચાકરી, તેથી લુંડો ભાર;
તેથી લુંડું યાચવું જે, સુમ કહેવો દાતાર.

(મળેલું.)

[૨૨. આ તો ખરું છે કે જે અશક્ત એટલે સંસાર માંહેનો કોઈ પણ ઉદ્યોગ કરવાને સમર્થ નથી તે સાધુ થાય છે, નિર્ધન હોય તે વિષય ભોગ છોડી દે છે, જેને વ્યાધી થયો હોય તે ઇશ્વરનો ભક્ત થાય છે, અને વ્યભિચારિણી સ્ત્રી વૃદ્ધાવસ્થામાં પતિવ્રતાનો ધર્મ પાળે છે. એટલે જેનાથી જે કામ નથી બની શકતું તે તેમ કરે છે. શરીર પડવાનો પણ ભય નહિ રાખીને ઉદ્યોગમાં મગ્ન રહેનારા ચતુર અને શુદ્ધિ પહોંચાડીને કામ કરનારા મનુષ્યોથી નહિ બની શકે એવું કાંઈ નથી. માટે:-

દાહરો.

આળસ તજી ઉદ્યમ કરો, ચિત્તમાં કરી વિચાર;
સુખ પામે જન સર્વદા, વળી સુધરે સંસાર.

કે ૦ દે ૦ હા ૦

૨૩. વળી અપ્રદુષ્ટ પણ ખરું છે કે, નીચ લોકો વિધ્નના ભયથી કાંઈ કામ આદરી શક્તા નથી, મધ્યમ લોકો આરંભ કરી વિધ્ન આવવાથી અટકી જાય છે, પણ ખરેખરા ઉદ્યોગી મનુષ્યો તો ગમે

તેવાં વિદ્ય આવે તે છતાં પણ હિંમત રાખી કદી છોડતા નથી. માટે સારાં કામો આદર્યો તો પછી પડતાં મૂકવાં નહિ. જે મનુષ્ય વારંવાર આરંભે છે તેનો ભાગ્યોદય થાય છે જ. કહેવાય છે કે “ જે ખેડો છે તેનું નસીબ ખેતી રહે છે, ઉભો છે તેનું નસીબ ઉભું થાય છે, મુતો છે તેનું ભાગ્ય મુઠું રહે છે, અને જે હીલચાલ કરે છે તેનું ભાગ્ય ચેતનાને પકડીને હીલચાલ કરે છે ” મતલબ કે ધારેલું કામ પાર પડે છે. માણસોએ પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવો. “ધંધો ધંધાને વધારે” એ કહેવત ખોટી નથી. માટે ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવો કે જેથી નસીબની ગતી માલમ પડી આવે.

૨૪. એક ધંધો તોપણ પકડા સિખવો; કારણ કે જે ધંધામાં તમે તન મન અને ધનથી મગ્યા રહેશો તો પછી તેજ ધંધામાં કુશળતા મેળવવાને તમે ભાગ્યશાળી થયા વગર કદી પણ નહિ રહો, માટે નીચ પાસેથી પણ વિદ્યા, હુન્નર કે કળા સિખવી. પૃથ્વીમાં કાયર ન થવું. ઉદ્યોગી માણસોએ દેશાટન, રાજસભામાં જવું, વેપાર વિદ્યાનું ચિંતન કરવું, વેપારીઓની સગત, અને વિદ્વાનોની મિત્રાઈ કરવી. “વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મીઃ” આ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી:—

ટાહરો.

જો નર તું આ જગતમાં, ધનની ઇચ્છા ધાર;
તો વસજે વાસો કરી, વિશેષ વ્યાવૈપાર.

૨૫. ઉદ્યોગી માણસના સાથી સુખ અને વૈભવ અને છે, કેમકે ઉદ્યોગી માણસો આજસને પોતાના ઘરમાં પેસવા દેતા નથી, અને તેને પાકો શત્રુ માની લે છે. માટે આ જગતમાં કોઈ શિખીને જન્મ પામવું નથી. દરેક કામ શિખવાથી આવડે છે. માટે તમે જે ઉદ્યોગ કરવાને મ્હાતા હો તેમાં બરાબર ધ્યાન આપશો તો પછી તે ઉદ્યોગ તમે ઝડપથી કરી શકશો, કેમકે તમારું આદરેલું કામ “કામ કામને શિખવે” એ કહેવત મુજબ પોતાની ખામીઓ પોતાની મેળેજ બતાવી આપશે.

૨૬. વળી જે સ્થળે તમારો ઉદ્યોગ ચાલતો નથી, અને જ્યાં તમે દુઃખી થયા, તે સ્થળમાં પડી રહેશો નહિ. “આપના કુવામાં ટુકડી મરાય નહિ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખી જ્યાં સારો ઉદ્યોગ ચાલતો હોય ત્યાં જઈને વસવાની હિંમત હારશો નહિ. “પુરૂષના કરમ આડું પરગણું” એ વાત કાંઈ ખોટી નથી. કહેવત છે કે “પરદેશ ગયા વિના પૈસો અને પદવી પ્રાપ્ત થાય નહિ.” માટે:—

દાહરો.

કરીએ જઈને વાસ, જ્યાં પૈસાની પેદાશ;
જંગલમાં મંગલ કરે, પૈસો જેની પાસ.

(મળેલું.)

૨૭. પરંતુ આ મારા આપનો કુવો છે એવા ખોટા બ્હેમથી પાસે પડેલું ગંગાજળ મુકી આરું જળ પીનારાઓએ અવશ્ય જાણવું કે ઉગતે સારૂ ગમે તેવો પારકો દેશ પોતાનો ગણી ત્યાં જવામાં પાછા હકવું નહિ. એ વિષે આપણા પૂર્વના વૃદ્ધોની એક કહેવત છે કે

“ જે જાંચ જાવે તે ફરીને ન આવે, અને આવે તો એટલું
ધન લાવે કે તેના પરીયાના પરીયા આવે ” એ કાંઈ
ખોટું નથી. માટે દેશકાળ પ્રમાણે વર્તી જ્યાં સારો ઉદ્યોગ ચાલતો
હોય ત્યાં વસવું.

દાહરો.

સખી ભૂમિ ગોપાલકી, વામેં અટકે કહા ?
છરકે મનમેં અટકે રહી, સો હી અટકે રહા.

કરસનદાસ મુળજી.

૨૮. પણ આ તો ખરું છે કે, વિદ્યાનો ધંધો કાગડાએ બગાડ્યો, રા-
જાની કૃપાનો લરોસો નહિ, ખેતીમાં મહેનત થણી અને લાભ
થોડો, વિદ્યા મેળવવામાં ગુરની સેવાનું દુઃખ, બ્યાજ વટાવના
ધંધામાં પૈસો પારકે હાથ જવાનું દુઃખ, માટે વાણીયા વેપારીનાં
સરખો ધન કમાવાનો બીજો ધંધો નથી, કેમકે વેપારમાં ડાહ્યો
માણસ દેશાંતર જઈ એકના દસ કમાય છે. માટે “ ડાહ્યો હીકરો
દેશાવર જાય, અને ડાહી વહુ રાંધણીયામાં પેસે ” એ કહે-
વત ધ્યાનમાં રાખી ધંધો કરવો. સ્ત્રી પતિવ્રતા ન હોય અને
પુરૂષ ઉદ્યાગી ન હોય તો તે અને ગમે તેવાં બળવાન હોય તથાપિ
વરસાદના કરાની પેટું લય પામે છે.

૨૯. માટે ઉદ્યોગ કરવામાં માનસિક બુદ્ધિવાળો માણસ વધારે હોંશિયાર
ગણાય છે, કેમકે એવો માણસ પોતાની આગળ જે જે બનાવ
અને છે, તેને તે લક્ષપૂર્વક નીહાળે છે, અને એટલાની તેમજ બી-
જાની વર્તણૂક ઉપર બારીકીથી વિચાર કરે છે અને પછીજ પોતાના
વિચારોનું પાલન કરે છે. પંડિત હોય તેનામાંજ આવા ગુણ હોય છે.

એમ નથી. પરંતુ કેટલાક થોડા જ્ઞાનવાળા મનુષ્યોમાં પણ એવા ગુણો જોવામાં આવે છે. માટે જે માણસ શોધક બુદ્ધિવાળો છે તે કાંઈ પણ બાબતમાં ઉંડો ઉતરી પોતાના મનની ચંચળ વૃત્તિઓ વડે કરીને ગમે તેવા ગુપ્ત સ્થળમાં રહેલી ઉદ્યોગની આરિકી-ઓને તે શોધી કઢાડે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે ઉદ્યોગી થવું.

૩૦. યાદ રાખજો કે સંબંધી વા મંત્રીઓ જો ઇર્ષ્યાથી દબાઈને પણ નવા નવા ઉપાયો અને ઉદ્યોગો કરવા લાગે તો કહ્યું છે કે “ સ્વા-મીની સંપત્તિઓને પણ લેઈ શકે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે હુતરો કરવા, કેમકે “ સો બળ અને એક કળ ” એ કહેવત મુજબ સો બળથી જે કામ નથી થતું તે એક કળથી બની આવે છે.

૩૧. માટે તમે જે ધંધો કરતા હો તેમાં પુરી કાળજી રાખી તમારું તન, મન, અને ધન તેમાં બરાબર પરોવજો, પણ બીજા ઉપર ભરોસો રાખી આગસુ થશો નહિ. “ પા કી આશ સદા નિશશ.” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી બની શકે ત્યાં સુધી તો તમારા હાથથીજ કામ લેતા રહેજો; કેમકે “ પારકું ઠાર્યું અને પોતાનું બાળ્યું ” એ બંને બરાબર ગણાય છે. માટે તમારા ઉદ્યોગનું ફળ બીજાની મહેનત કરતાં તમારી જાત મહેનતથી તમે વધારે સારું મેળવી શકશો. કહેવત છે કે “ મેઘ સમાન જળ નહિ અને આપ સમાન બળ નહિ.” માટે તમારા હાથથીજ કામ લેજો. છતાં તમારે બીજાના બળની જરૂર પડે તો તેની કાંઈ ચિંતા નહિ પણ તમારી તબીબીમાં તમે લુલ્લશો નહિ.

૩૨. વળી એકી વખતે ઝાઝાં કામો થઈ શકતાં નથી માટે એક કામ

પુરૂં થઈ રહ્યા બાદ બીજું કરવું; કેમકે “જે ઘોડે સાથે ને ચલાય,” પરંતુ ફેટલાક માણસો એટલી વખતે ધણાં કામો માથે લેઈ તે કરવાનું ધારે છે, પણ તે કામો ન્યારે પોતાથી પૂરાં થઈ શકતાં નથી ત્યારે તેઓ પસ્તાય છે. જેમ જંગલી દેશના લોકો સઘળું કામ પોતાને હાથે કરવા નય છે ખરા પણ તેમાં તેમને સુધરેલી પ્રજા માંહેના ધણા ગરીબ જેટલું પણ સુખ મળતું નથી, માટે એક ધંધો તોપણ પકડે શિખવો. “કાં ઝાઝી ખેતીના અને કાં ઝાઝી ખેતીના ધણી લયડે” એ કહેવત ખુબ ખ્યાનમાં રાખજો.

૩૩. વળી તમે જે કામ માથે લીધું હોય તેમાં ફતેહ મળશેજ એમ ભરોસો રાખી વ્યાજબી કારોશ કરવી ખરી, પણ જો ફતેહ મેળવવાની પ્રથમથીજ આશા છોડી દીધેલી હોય તો પછી તેમાં થયેલી નિષ્ફળતાને માટે પસ્તાવો કરવા કરતાં પહેલેથીજ તેના છેવટ વિષે નક્કી કરી લેવું, એ વધારે બહેતર છે. કહ્યું છે કે:-

સમજ પહોંચ્યા વિના કરે, વેપાર ધંધો મોટો,

પહોલો વિચાર સારો પણ, પછી પસ્તાવો મોટો.

૩૪. વળી ફેટલાક કામો એવાં પણ હોય છે કે તે જુદા જુદા માણસોએ વહેંચી લીધાથી જલદી અને સહેલાઈથી બની શકે છે. જેમ એક લોહાની ટાંકણી એકજ માણસ બનાવે તો દહાડામાં દસ લાગ્યેજ બનાવી શકે પણ ધણા માણસો એકઠા થઈ દહાડામાં હજારો તમે બનાવી શકશે. કહેવત છે કે “ઝાઝા હાથ રળીઆમણા અને ઝાઝાં મોં અદીઠ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે દરેક કામ કરતાં પહેલાં તેનો વિચાર કરી રાખનાર એક ઉદ્યોગી માણસ ફતેહ મેળવે છે, કેમકે દરેક કામ કેવી રીતે કરવું તેની તેણે પ્રથમથીજ માહિતી મેળવી રાખેલી હોય છે.

દિંમત સરખી હોય છે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

કરતા હોય સો કીજીએ, અવર ન કીજે કગ;

માથું રહે સેવાળમાં, ને ઉચ્ચા રહે બે પગ.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે તમે જે ધંધાની હરિકાઈ કરી શકવાના નથી તે ધંધો કરશો નહિ. કેમકે:—

દોહરો.

જેને સરજ્યું તે કરે, ધંધો જેનો ખાસ;

દુધનો પીનારો કદી, ગળી શકે નહિ છાશ.

દા૦ એ૦ તારાપોર.

૪૧. વળી જે માણસો બહુ ડહાપણુ રાખીને પગલે પગલે શક રાખ્યા કરે છે અને સારો ઉદ્યોગ છતાં લોકોની નિંદાથી ડરે છે, તેઓની પાસેથી ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થતાં સારાં ફળો અને સંપત્તિઓ વેહેલી દૂર જતી રહે છે. માટે સારો ઉદ્યોગ કરવામાં શરમાવું નહિ. પણ જે માણસ પોતાની પાસે ઉદ્યોગનાં સાધનો નહિ છતાં ખોટી બઝાઈ કરે છે તે મૂર્ખમાં ખપે છે. માટે તમે જે ધંધો કરતા હો તેમાં “પહેલાં પાર પડો અને પછી બહાર પડો.

૪૨. યાદ રાખજો કે:—કેટલાંક માણસો કામોની શરઆતમાં બડો જોશ અને મોટો ડોળ બતાવે છે, પણ લાંબે દહાડે તે કામો પડી ભાગે છે. માટે દરેક કામ કરતાં પહેલાં તેના ચોતરફના ભવિષ્યના વિચારો બાંધીને પછી આદરજો, નહિતો પછી “પટેલની ઘોડી પાધર સુધો” એ કહેવત જેવું થશે.

૪૩. વળી તમે જે ધંધો કરતા હો તેનો હિસાબ પકડો રાખજો, કેમકે હિસાબની ચોખ્ખાઈ એ તમારા વ્યવહાર, વેપાર, અને ધંધા

ધાપાને કામે લાગનારી કુંચી છે, અને વળી તે ઉદ્યોગની ઉપજ બતાવી આપનારો એક અરિસો પણ છે. “હિસાબ થાય નક્કી ત્યારે બાકી થાય પક્કી” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી હિસાબ ચોખ્ખો રાખજો, કહેવાય છે કે—“બકાસ લાખોની પણ હિસાબ કોહીનો” એ કાંઈ ખોટું નથી; માટે ભલેને વેપારમાં અનન્યતા થતે પણ વહેવારમાં લાઘવ થતે; કેમકે તમે વહેવાર ચોખ્ખો રાખશો તો પછી આપણુ એકઠી કરવાની તમને જરૂર રહેશે નહિ. “શાખે વાણીઓ રળી ખાય અને શાખે ચોર માર્યો જાય.” વળી ધ્યાનમાં રાખજો કે વહેવાર રાખ્યો રહે અને કહાડ્યો જાય છે. કહેવાય છે કે “વહેવારને હાથ પગ હુતા નથી” એ કાંઈ ખોટું નથી. વહેવાર વડો અને પ્રીત ચોપડી ” એ વાત ધ્યાનમાં રાખજો; એક વળી આટલું પણ યાદ રાખજો કે:—

“કન્યા કરજ ને કારભાર, એ ત્રણ કરગરે મળે નહિ.”

૪૪. જે શખ્સ પોતાનું જ પેટ ભરવાની કોશીશ કરે છે તેની હાલત કદી પણ સારી થવાની નથી; માટે જે પોતાનાં કુટુંબીઓ લાઘવો અને ખેશીઓને ગુજારી શકે તેનું જ હવતર સફળ ગણાય છે.

૪૫. છેલ્લે તમે યાદ રાખજો કે “ઘર” શબ્દ જે બધાને અતિ પ્યારો છે તેનો ખરેખરો ભાવ ઘર વિનાનાં મનુષ્યોને જ જણાય છે; માટે તમે ઘર કરો. (મતલબ કે રજો.)

પ્રકરણ ૮ મું.

આળસ.

દોહરો.

આળસ ભુંડી ભૂતડી, વ્યંતરનો વળગાડ;
 થેસે જેના પંડમાં, બહુધા કરે બગાડ.

કં ૦ ૬૦ ૩૦

૧. “ આળસ તારું સત્યાનાશ ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી; કેમકે આળસથી માણસનાં શરીર, આત્મા અને અંતઃકરણનો નાશ થાય છે. આ દુનીયામાં દુઃખો તેમજ દુઃસ્થિતિનો મોટો ભાગ માત્ર આળસાધમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આળસ ત્યજવી.
૨. આળસને વશ થયેલા માણસનું મન ક્યાંક હોય છે અને શરીર ક્યાંક હોય છે. વળી તે મનમાં કાંઈ કામ કરવાને ઇચ્છતો નથી; અને ખોલતાં પણ તેને આળસ આવે છે. માટે જણાય છે કે કેવળ આળસજ એવાઓના સુખનો નાશ કરે છે એ કાંઈ ખોટું

નથી; કેમકે જેમ કુસંધથી, લક્ષ્મીનો, લડાઇથી જન માલનો, અને જરતો ખોરાક ખાવાથી રોગનો તત્કાળ નાશ થાય છે તેમજ આળસથી વિદ્યાનો, જીવિતો અને હુન્નરનો તત્કાળ નાશ થાય છે. “આળસ એજ દરિદ્રતાનું મૂળ છે” એ કહેવત કાંઇ ખોટી નથી.

૩. વળી સર્વે લિલ્લુકા માંહેનો મોટો લિલ્લુકા અને સર્વે રાંકામાંનો પણ મોટો રાંકા આળસુને કહેલો છે એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે આળસુ છે તે ક્રુધા લાગે તોપણ અન્ન મેળવવાને યત્ન કરતો નથી. કહેવાય છે કે ખોરડી નીચે સુતેલા આળસુને પોતાની છાતી ઉપર પડેલાં ખોર છતાં પણ મ્હોંમાં મૂકવાની આળસ આવી હતી, તેથી પણ જણાય છે કે સ્ત્રીની શુભિતિ જેમ પતિ છે, બાળકની ગતિ જેમ માતા છે અને પુત્રની ગતિ જેમ પવન છે તેમજ આળસુની ગતિ પણ દરિદ્રતા જીજ્ઞાસા કાંઈ નથી. કહેવત છે કે “આળસુનાં ઘર ફોડે જાય” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે:-

દોહરો.

આળસમાં દુઃખ અતિ ઘણું, ભર્યા રહે ભરપૂર;
તે માટે સજ્જન તમે, કરો દેહથી દૂર.

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૪. જે મનુષ્યમાં સૌંદર્ય ન હોય તેને ગંડિનો કાતર કહે છે, જે પ્રાણુ સાદ કાતર હોય તેને બીર (ખિટલુ) કહે છે, અને ધનને સાદ કાતર હોય તેને કૃપણ કહે છે. પણ જે કામનેજ્ઞસાદ કાતર હોય, તેને તો સૌથી ઉતરતો એવો કહેલો છે. માટે “આળસુનું મ્હોં અદીઠ” એ કાંઈ ખોટું નથી. દરિદ્રપણું ત્યાગીને પ્રતિગંધ કરનાર

છે, પાપમાં જોડનાર છે, દુઃખનો લાવનાર છે, ચોરી કરાવનાર છે, શકતા શિખવનાર છે, દીન વચન બોલાવનાર છે, અને ગમે તેવા દુષ્ટ કે દુરાચારીની પ્રાર્થના કરાવનાર છે, એ કાંઈ જોડું નથી. માટે આળસ ત્યજવી. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ભ્રષ્ટ કરે ભણનારને, ઉપજી આળસ અંગ;
ભક્તિ કરતાં ભક્તને, કરે ભજનમાં ભંગ.

ક્રો ૬૦ ૬૧૦

૫. “ભર્તૃહરિ” કહે છે કે આળસ સમાન કોઈ શત્રુ નથી અને ઉદ્યોગ સમાન કોઈ ગંધુ નથી, કેમકે તે કરવાથી મનુષ્ય સુખી થાય છે; એ કાંઈ જોડું નથી. કારણકે આળસ એ તન તથા મનનું વિષ, જેવકુશીની માતખૂ, ખરાબીઓનું મૂળ, અને સાથી મોટા પાપ માહેનું ચેર, છે. આ દુનિયામાંના સઘળા ચમત્કારો જ્યારે ઉદ્યોગમાંથી ઉ થાય છે, ત્યારે સઘળા ખરાબીઓ આળસમાંથીજ આવે છે, માટે આળસુ થશો નહિ. યાદ રાખજો કે “આળસ રૂપી ટંકશાળમાંથી મરતી, ખરાબી અને અનીતિના સિકંકા ઘણા હલકા બહાર પડે છે અને તે મૂર્ખ લોકોમાં જલદી ફેલાઈ જાય છે.”

૬. માટે જેઓ આપખળથી મેહેનત કર્યા કરે છે, તેને પરમેશ્વર પણ સહાય થાય છે, એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. શરીરને કાંઈ પણ મેહેનત ન આપવી એવું ઇચ્છનારને વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી, અને કામ ધંધો ન કરનારને સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; કેમકે સુખની ઇચ્છા કરનારને વિદ્યા ક્યાંથી ? અને આળસને સુખ ક્યાંથી ? માટે તમે

“કષ્ટ વિના કીર્તિની આશા રાખશો નહિ.”

૭. વળી આગસ્ટનું શરીર કસરતની ખામીને લીધે રોગિષ્ટ થઈ જાય છે. તે કસરત કરવાને ઇચ્છે છે ખરો, પણ તે કરવાની તેનામાં તાકાદ હોતી નથી. તેનું મન અંધારામય હોય છે. તેના વિચારો સારા હોતા નથી. તે જ્ઞાન મેળવવાને આહે છે ખરો પણ તે સંપાદન કરવાની તેનામાં ખંત હોતી નથી. કહેવત છે કે:—

ખોળામાં ખાણું, પણ લુખ વિના ભાવે નહિ,
ગળામાં ગાણું, પણ ઉલટ વિના આવે નહિ.

એ કાંઈ ખોટું નથી. ઇશ્વર કૃપા કરશે તો લિખારીને પણ રાજ્ય આપશે અને રાજાને લિખારી કરી નાંખશે. માટે આગસ્ટ થશો નહિ. “કામધંધો ઇશ્વરી હુકિમ છે” એ વાત યાદ રાખજો.

૮. વળી આગસ્ટ માણસ પોતેજ પોતાના બોળરૂપ થઈ પડે છે, કેમકે તેનો વખત કેમે કર્યો જતો નથી અને તેની દરેક થડી, પળ અને દહાડો મોટો વપ જવડો થઈ પડે છે. તેથી તે જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે, અને શું કરવું તેની તેને ખબર પડતી નથી. તે નવરો ખેતી રહી અવળા વિચારો બાધે છે. કહેવત છે કે “નવરો નખોદ વાળે” માટે “આગસ્ટ એટલું જાન અને વ્યસન એટલો વટાળ” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી આગસ્ટ થશો નહિ. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

જન આગસના જખમથી, જે કાઈ જખમી ગાય;
પડે પથારી પાથરી, હવન રહિત જણાય.

૬. વળી જેઓ આળસુ છે તેઓ એક દોર જેટલા પણ ઉપયોગી થઈ પડતા નથી, પણ કિલટા બોજાઈ પડે છે. વળી તેમની હાંદગી ધુળધાણી, નીચ અને ખરાબ હાલતમાં ધણા દ્રિષ્ટકારની સાથે પસાર થાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે આળસુ થશો નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “વિવેક વિનાનો મનુષ્ય ચોરી કરતાં, શૌચ વિનાનો મનુષ્ય બિંકણ થતાં અને હિંસાહુ વિનાનો માણસ આળસુ થતાં જલદી શીખે છે.”

૧૦. આ તો ખરું છે કે જેમ લોભી માણસને માગનારો શત્રુ સમાન લાગે છે, મૂર્ખને હિતનાં વચન કહેનારો શત્રુ સમાન લાગે છે, બ્યહિયાગિણી સ્ત્રીને તેનો પતિ શત્રુ સમાન લાગે છે, અને ચોરને ચંદ્ર શત્રુ સમાન લાગે છે; તેમ એક આળસુને કાંઈ કામ બતાવનારો શત્રુ સમાન લાગે છે એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૧. વળી તમે આળસુ થશો તો કદાચ તમારાં છોકરાં પણ તેવાં જ નિવડશે. વળી તમારી સ્ત્રી પણ તેમજ કરતાં શીખશે. આળસ એ એક એવો તો ચેપી રોગ છે કે તે સૌને વળગી પડે છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ઉદ્યોગ બધાં કામને જીતી શકે છે. “ઉદ્યોગ જેટલા માણસને જીતી શકે છે તેથી અર્ધને પણ આળસ જીતી શકતો નથી.” કહ્યું છે કે—

• દોહરો.

અધધડી પછી જમ્મશ હું, દેતી દીલાસા એમ;
વગર ખસેડી નવ ખસે, જળો જ વળગે જેમ.

..

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે આળસુ થશો નહિ.

૧૨. વળી જે માણસ હમેશાં મોડા ઉઠે છે તે આખો દિવસ દોડદોડી કરે છે તે છતાં પણ તેનું કામ પૂરું થઈ શકતું નથી. હમેશ માત્ર એકજ કલાક મોડા ઉઠવાથી આખા દિવસનું કામ પાછળ પડી જાય છે, અને દરરોજ કરતાં એક કલાક વેહેલા ઉઠવાથી એક મહીના જેટલું કામ આગળ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેનો આખો દહાડો ખુશીમાં જાય છે. માટે આળસ ત્યજી ઉઘોગી થાઓ. “ચાકરી કરે તો ભાખરી પામે” એ કાંઈ ખોટું નથી.

માટે મેહેનત જો કરે, ઘેર રહી પર ઘેર;
ચાકરી કરતાં ભાખરી, પામે ફડી પેર.

કં ૦ ૬૦ ૬૧૦

૧૩. તમે તમારા મિત્રોના ધિક્કારને પાત્ર થવાને સ્હાતા હો, અને તમારા શરીરનો જલદીથી નાશ કરવાની તમારી મરજી હોય તો “આળસુ” થાઓ કે જેથી તમે રહેલાઈથી તેવા થઈ શકશો. વળી તમારો ખજાનો ખાલી કરવો હોય પણ તેમ શી રીતે કરવું તે જાણતા ન હો તો “આળસુ” થાઓ કે તુરત તમારો ખજાનો ખાલી થવા માંડશે, કેમકે “આળસુનું” અંગારે જાય. ”

૧૪. તમે યાદ રાખજો કે એક નીચ માણસને મોટાઈ, મંદા-મિવાળાને ભારે ભોજન, દુર્બુદ્ધિવાળાને ભારે રાત્રી અને આળસુને ભારે કામ એટલાં વાનાં મળે તો પરિણામે તે સવળાં ભારે દુઃખરૂપ થઈ પડે છે એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે આળસુ થશો નહિ.

૧૫. છેલ્લે તમે આટલું તો ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે જે માણસ આળસુ અને નિરર્થકી છે તેને પડતી દશના પડ તથા આવી જતાં વાર લાગતી નથી; ક્રમકે જેમ સરવાણી ન હોય તેવા કુવામાંથી પાણી ખુટી જાય છે, તેમ ક્રમાઇ વગરના ઘરમાંથી વૈભવ ખુટી જાય છે. કહેવત છે કે “ખાધે ખુવાર અને ગદ્દે અસ્વાર” માટે આળસુ થશો નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

ખાય ખરચે ને રાખે માયો, એનું નામ તે પહોલો ડાહ્યા;
વાત ફરે ને નહિ જાય વાહ્યો, એનું નામ તે ખીજો ડાહ્યા;
ઘર ખાંધે ને ન નાંખે પાયો, એનું નામ તે ત્રીજો ડાહ્યા;
ઘાડ પડે ને નહિ જાય વાયો, એનું નામ તે ચોથો ડાહ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ચંડાલી અને પડતી.

દોહરો.

દિવસ ફરે તેવે સમે, સમજણુ સઘળી વ્યર્થ;
ધર્મરાજ જુગદું રમ્યા, એવો કયો અનર્થ.

કં ૦ દં ૦ ડાં ૦

૧. યાદ રાખજો કે “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ” એ કહે-
વત ખરી છે; દ્રમકે જેનો વિનાશકાળ પાસે આવ્યો તેની બુદ્ધિ
બ્રષ્ટ થઈ જાય છે, તેને નકારાં કામો સારાં લાગે છે, ખોટી વાતો
ખરી લાગે છે, અને સાચી શિખામણુ અથવા સત્ય કામો ગમતાં
નથી. માટે ડાહ્યા મનુષ્યોએ આવે વખતે સચ્ચરી પકડવી એ
વધારે સારી છે. “ધીરજ ધર્મ મિત્ર એર નામી, આફત
કાલ પરખીએ ચારી.”

૨. આ તો ઈશ્વરી નિયમ છે કે જેવો બનવા કાળ હોય તે પ્રમાણે
બધાં સાધનો આવી મળે છે. નિશ્ચય પણ તેવો જ મુજે છે અને

તે વળતે શુદ્ધિ પણ તેવી જ થાય છે, જુવો કે પહેલાં તો સોનાનો મૃગ ક્રાઇએ ઉત્પન્ન જ કર્યો નથી, તેમ ક્રાઇએ જોયો પણ નથી, અને ક્રાઇએ સાંભળ્યો પણ નથી; તે છતાં પણ મહાજ્ઞાની “ શ્રી રામચંદ્રજી ” એ (મૃગ) જાણી તેને જાલવાની ઇચ્છા કરી. એમ જ્યારે પડતી દશા આવે છે ત્યારે એવી શુદ્ધિ પણ થઇ જાય છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

હોન પદારથ હોત હે, બિસર જાત સખ સુદ્ધ;
જેસી લખી નસીબમેં, તેસી ઉકલત શુદ્ધ,

(મળેલું)

૩. માટે આપણી જાંઘળી છે, તે ભાગ્ય દેવીનો દહાડો છે; કેમકે સંપત્તિ અને વિપત્તિ વચ્ચે બંધાને તે ખેલાવે છે. કેટલાકને આકાશમાં ફરી ઉછાળવા સારૂ નીચે પૃથ્વી ઉપર નાંખે છે અને કેટલાકને પૃથ્વી ઉપર હડહડી પડવા સારૂ આકાશમાં ઉછાળે છે. માટે સુખ વા દુઃખ, પ્રિય વા અપ્રિય જે જે આવી મળે તે તે હારી ગયા વિના હૃદયવડે અનુભવવું. એ વિષે કવિ “ શેકસપીયર ” કહે છે કે:—

દાહરો.

દૈવ દૈવનો જો કરે, મારી દશા વિપરીત;^૧
પણ તે ચક્રની સીમથી, છે દૂર માંડે ચિત.

૪. માટે સારા વા નકારા ઉભય ભાગ્યની વખતે મહાત્મા પુરૂષો સમાન વર્તિથી ચાલે છે; કેમકે ઉંચે કેમ ચડવું અને નીચે કેમ પડવું તે તેઓ સારી રીતે જાણે છે તેથી તેઓ ક્ષેત્ર પામ્યાથી

રાણ રાણ થઈ જતા નથી તેમ જ નિષ્ક્રમ થઈ જવાથી શોકાતુર થઈ જતા નથી. તેઓ જાણે છે કે “ચડતી પડતી આવી જાય છે.” નરસિંહ મહેતાએ ખરું કહ્યું છે કે:—

રાગ વેરાવળ.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆં:
 ટાળ્યાં તે દોષનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડીઆં. સુખં
 નળ રાજ સરખો નર નહિ, જેની દમયંતી રાણી,
 અર્ધ વચ્ચે વનમાં ભમ્યાં, ન મળે અન્ન ને પાણી. સુખં
 પાંચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેની દ્રૌપદી રાણી;
 બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખં
 સીતા સરખી સતી નહિ, જેના રામજી સ્વામી;
 રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી. સુખં.
 રાવણ સરખો રાજ્યો, જેની મંદોદરી રાણી;
 દશ મસ્તક છેદાઈ ગયાં, બધી લંકા લૂંટાણી. સુખં
 હરિશ્ચંદ્ર રાય સત્યવાદીઓ, તારાલોચની રાણી;
 તેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભયાં નિચ ધર પાણી. સુખં
 એ જિયારી હરિને ભજે, તે સહાય જ કરશે;
 જીવો આગે સહાય થણી કરી, તેથી અર્થ જ સરશે. સુખં
 સર્વ દોષને જ્યારે ભીડ પડી, સમયાં અંતરજામી;
 ભાવટ ભાગી ભૂધરે. મહેતા નરસૈને સ્વામી. સુખં
 ૫. વળી તમે જીવો કે—આ પૃથ્વી ઉપર અને આકાશ તળે જે બધી વસ્તુઓ છે તે શું હમેશાં સ્થિર રહે છે ? શું દરિયામાં ભરતી આવે છે ત્યારે ઓટ નથી થતો ? દિવસ અસ્ત પામે છે ત્યારે શું અંધાઈ થતું નથી ? અને આકાશચક્રને ઓટલે સૂર્યને કેટલીક

તે વખતે બુદ્ધિ પણ તેવી જ થાય છે, જુવો કે પહેલાં તો સો-નાનો મૃગ કાંઈએ ઉત્પન્ન જ કર્યો નથી, તેમ કાંઈએ જોયો પણ નથી, અને કાંઈએ સાંભળ્યો પણ નથી; તે છતાં પણ મહા-જ્ઞાની “શ્રી રામચંદ્રજી” એ (મૃગ) જાણી તેને જાલવાની ઇચ્છા કરી. એમ જ્યારે પડતી દશા આવે છે ત્યારે એવી બુદ્ધિ પણ થઈ જાય છે. કહ્યું છે કે:—

હાહુરો.

હોન પદારથ હોત હે, બિસર જાત સખ સુદ;
જેસી લખી નસીબમેં, તેસી ઉકલત બુદ્ધ,

(મળેલું)

૩. માટે આપણી જીંદગી છે, તે ભાગ્ય દેવીનો દહાડો છે; કેમકે સંપત્તિ અને વિપત્તિ વચ્ચે બધાંને તે ખેલાવે છે. કેટલાકને આ-કાશમાં ફરી ઉછાળવા સાર નીચે પૃથ્વી ઉપર નાંખે છે અને કેટલાકને પૃથ્વી ઉપર હડહડી પડવા સાર આકાશમાં ઉછાળે છે. માટે સુખ વા દુઃખ, પ્રિય વા અપ્રિય જે જે આવી મળે તે તે હારી ગયા વિના હૃદયવડે અનુભવવું. એ વિષે કવિ “શેઠસ-પીયર” કહે છે કે:—

હાહુરો.

દૂષ દૈવનો જો કરે, મારી દશા વિપરીત;^૧
પણ તે ચક્રની સીમથી, છે દૂર માંડ ચિત્ત.

૪. માટે સારા વા નહારા ઉભય ભાગ્યની વખતે મહાત્મા પુરૂષો સમાન વૃત્તિથી ચાલે છે; કેમકે ઉંચે કેમ ચડવું અને નીચે કેમ પડવું તે તેઓ સારી રીતે જાણે છે તેથી તેઓ ક્રોધ પામ્યાથી

રાજી રાજી થઇ જતા નથી તેમ જ નિષ્ક્રાંત થઈ જવાથી શોકાતુર થઇ જતા નથી. તેઓ જાણે છે કે “ચડતી પડતી ચાલી જાય છે.” નરસિંહ મહેતાએ ખરું કહ્યું છે કે:—

રાગ વેરાવળ.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધડીઆં:
 ટાળ્યાં તે કાઠનાં નવ ટળે, રઘુનાથનાં જડીઆં. સુખ૦
 નળ રાજા સરખો નર નહિ, જેની દમયંતી રાણી,
 અર્ધ વસ્ત્રે વનમાં ભૂમ્યાં, ન મળે અન્ન તે પાણી. સુખ૦
 પાંચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેની દ્રૌપદી રાણી;
 બાર વરસ વન ભોગવ્યાં, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ૦
 સીતા સરખી સતી નહિ, જેના રામજી સ્વામી;
 રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી. સુખ૦
 રાવણ સરખો રાજાઓ, જેની મંદોદરી રાણી;
 દશ મસ્તક છેદાઇ ગયાં, બધી લંકા લૂંટાણી. સુખ૦
 હરિશ્ચંદ્ર રાય સત્યવાદીઓ, તારાલોચની રાણી;
 તેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભર્યાં નિય ધર પાણી. સુખ૦
 એ બિચારી હરિને ભજ્ને, તે સહાય જ કરશે;
 જીવો આગે સહાય ઘણી કરી, તેથી અર્થ જ સરશે. સુખ૦
 સર્વ કાઠને જ્યારે બીડ પડી, સમર્યા અંતરજામી;
 ભાવટ ભાગી ભૂધરે, મહેતા નરસૈને સ્વામી. સુખ૦

પ. વળી તમે જીવો કે—આ પૃથ્વી ઉપર અને આકાશ તળે જે બધી વસ્તુઓ છે તે શું હમેશાં સ્થિર રહે છે? શું દરિયામાં ભરતી આવે છે ત્યારે જોટ નથી થતો? દિવસ અસ્ત પામે છે ત્યારે શું અંધારું થતું નથી? અને આકાશચતુરને જોટલે સૂર્યને કેટલીક

વાર અંધકાર કરતાં વાદળાંમાં ઝાંખા થયેલો નથી જોતા ? શું ચંદ્ર હીણ થાય છે અને પાછો વૃદ્ધિ નથી પામતો ? શું ઝાડને કાપ્યું હોય તોપણ તે વૃદ્ધિ નથી પામતું ? મતલબ કે દસા-વિસી છે. ” દસકો ચડતી હોય અને દસકો પડતી પણ હોય માટે આવે વખતે ગભરાવું નહિ. “ ચડતીમાં ડુલાવું નહિ અને પડતીમાં ગભરાવું નહિ ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો. કંલું છે:-

દોહરો.

ચડતી પડતી સર્વની, દશા જગતમાં બાણ;

અસલ નિયમ છે એ ખરો, શાસ્ત્ર પ્રમાણ પુરાણ. (કર્તા)

વળી કંલું છે કે:-

કબલુ ઉંચી અટારીપે બેઠન, કબલુ નીચી સુઝુંપડીમેં રહીએ,
કબલુ ઓરન પર હુકમ ચલાઈએ, કબલુ ઓરનકા હુકમ બી સહીએ,
કહે કવિ ગિરધરરાજ જે બન ઈશ્વર રાખે ઓ બન રહીએ.

૨. મહાજ્ઞાની “ શ્રીમત્ શંકર ભગવાન ” પોતાના આત્મ-અનુભવથી કહે છે કે, જે પુરૂષના હૃદયમાં પૂણ્ડ્ર સત્ય જ્ઞાનનો સૂર્ય પ્રકાશ્યો છે, એવા સદ્ગુણી પુરૂષોને પડતી દશા પ્રાપ્ત જ થતી નથી અને કાળે કરીને કદાપિ થાય છે તો તે વિપરીત થતી નથી. અર્થાત્ તેઓ તે વિષે કશો સંતાપ ધારતા નથી. કંલું છે કે:-

દોહરો.

જ્ઞાની કે અજ્ઞાની જન, સુખ દુઃખ રહિત ન કોઇ,

જ્ઞાની ભોગવે ધૈર્યથી, મૂર્ખ ભોગવે રોષ.

એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે ઘેર્ય રાખવું, સંપત્તિ વખતે ક્ષમા રાખવી, સલા વિષે વાણીની ચતુરાઈ રાખવી, યુદ્ધ વખતે પરાક્રમ દેખાડવું, યશ મેળવવાની રૂચિ રાખવી, અને વિઘ્નાનું વ્યસન રાખવું. એવા ગુણો રાખવાથી તમે ભાગ્યે જ વિપત્તિના ઝપાટામાં આવશો.

૭. વળી પોતાને માટે કાલા મનુષ્યો કાંઈ બાળતમાં સંતાપ ધરતા નથી; કારણકે સંતાપથી રૂપ, બળ અને જ્ઞાન નાશ પામે છે, તથા રોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે જે વિપત્તિ આવી પડી તેના વિષે ગમે તેટલો સંતાપ ધરીએ તોપણ તે છોડતી નથી પણ એવે વખતે સંતાપ રાખવાથી ઉલટા શત્રુઓ આનંદ પામે છે. માણસ મરે છે, જન્મે છે, સુખી થાય છે, દુઃખી થાય છે, લાલ થાય છે, હાનિ થાય છે ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કાળે કરીને અનેક તરેહના ચળ માર્ગ થયા કરે છે; તથાપિ સમગ્ર મનુષ્યો એ સઘળું ધીરજથી જોયાં કરે છે, કેમકે તેઓ જાણે છે કે “કુદરત પાસે કરામત અને તગદીર પાસે તદબ્દીર ચાલતાં નથી.” માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

છરખો.

કાંઈ દિન અમૃત આહાર, કાંઈ દિન લૂખી ભાણ,
કાંઈ દિન પગલું પાય, કાંઈ દિન ચડ્યા વાણ;
કાંઈ દિન સુંદર સે'જર, કાંઈ દિન ભૂપરૂંડ પડવું,
કાંઈ દિન વિવાહ હોય, કાંઈ દિન દુઃખથી રડવું;
કાંઈ દિન રણવું રીઝથી, કાંઈ દિન ખોવા દામને;
સામળ હિંમત ન હારિયે, સંભારી શ્રી રામને.

૮. વળી જ્યારે પડતી દશા આવે છે ત્યારે મિત્રો અળગા થઈ જાય છે અને સગાંવહાલાં શત્રુ થઈ પડે છે. જેમ જ્યાં પાણી હોય છે ત્યાં હંસ રહે છે પણ પાણી સૂકાઈ જાય છે ત્યારે તેઓ પણ ખસી જાય છે, તેમ માણસની સ્થિતિ સારી હોય છે ત્યાં સુધી જ સગાં, રનેહી, મિત્રો અને ખેશીઓ વળગતા આવે છે, પણ જ્યારે પડતી આવે છે ત્યારે તે સઘળાં દૂર ખસી જાય છે અને વાત કરવું પણ ઉભાં રહેતાં નથી. કહેવત છે કે “ચડતીમાં પાસે અને પડતીમાં આંધે” એમ સૌ સારાનું સચું છે. માટે:—

દોહરો.

ગર્વ ન કરશો કાંઈ દી, કદી ન તેનો થાય;

ગરજે ગદ્દાને કદી, કોકો કહેવા જાય. (મજેલું.)

૯. યાદ રાખજો કે “અગાઉ દુઃખ પડશે તેની ચિંતા રાખવી” એ કહેવતને અનુસરીને જે માણસો ઉપાય કરે છે અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું કે તુરત ચાંપતા ઉપાયો યોજે છે તે સુખી થાય છે. પણ નસીબ ઉપર જ આધાર રાખનાર મનુષ્ય આવતા સુખને ગુમાવી દે છે, માટે આકૃત આવે ત્યારે ગભરાવું નહિ, કેમકે સમયસૂચકતા વાપરવાથી માણસ આકૃતમાંથી બચી જાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે “સંકટસંમયે સમયસૂચકતા રાખવી.”

૧૦. વળી કાંઈ જાતનો રોગ થયા પહેલાં, શત્રુનું સૈન્ય આવી પહોંચવા પહેલાં, દુકાળના દિવસો દેખાયા પહેલાં, અને પાણીનું પૂર ચડવા પહેલાં, જે માણસ નાસી જાય છે તે જરૂર બચી જાય છે. માટે સંકટ આવ્યા પહેલાં દૂર રહેવું, કેમકે “અણીનું ચુકું સો વરસ જીવે” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે:—

મૂખ લોકો જાણી જોઈને પાપવડે કરીને પડતી દશામાં આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ ઈશ્વરની કૃપા મેળવવાને ફેગટનાં ફાંફાં મારે છે, અને “હાથનાં કુર્યાં હૈયે વાગે” એ કહેવત ભૂલી જઈ ઉલટા ઈશ્વરને નિંદે છે પણ તેથી તો તેઓ ખેવડા પાપી થઈ મોટી આપત્તિમાં આવી પડે છે, માટે ખેહેતર તો એજ છે કે પાપથી કરીને ચાલવું અને આવી પડેલી આશ્વતથી ગભરાવું નહિ.

૧૪. તોપણ આ તો ખરૂં છે કે જેવી જેની દશા હોય તેવીજ તેની બુદ્ધિ પણ ચાલે છે અને વળી તેને સહાયતા પણ તેવીજ આવી મળે છે, કેમકે “નસીબનો વડીઓ કોઈ નથી.” એ કહેવત મુજબ જેવું કર્મમાં લખ્યું હોય તેવુંજ બની આવે છે. કર્મમાં શું લખ્યું તે તેની માણસને માલમ હોતી નથી. કહેવત છે કે “હાકેમ દંડે તે સૌ જાણે, પણ અહુ દંડે તે કોઈ ન જાણે” એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે પડતી દશા આવે છે, ત્યારે અનેક તરેહનાં અને અણુધાર્યા દુઃખો આવી પડે છે, જેવાં કે:—

દોહરો.

નબળું હોય નસીબ તો,	નબળો આવે રોગ;	
કેશ વધે છે કારમો,	ઉલટો થાય ઉદોગ.	૧
સુખદ સર્વ શીટી જશે,	દુઃખદ દુષ્ટ દેખાય;	
વિવિધ બહેમ વધશે ઘણો,	મિત્ર શત્રુવટ થાય.	૨
પ્રબળ સુખને પત્તરી,	અતિશય અવળું થાય;	
વધે વેર વાલો,	પીડા પ્રોઠ પમાય.	૩
સ્તેહી અને સપા,	જાતે ઉલટા ભેદ;	
સુખદ સહોદર	ખચીત ઉપજે ખેદ.	૪

કાર્ય કરે કીર્તિ તણું, પણ યાશે વિદ્વાર;
 મુખ સ્વપ્નાવશ થઈ જશે, નાનું નસીબ મેલાર. ૫
 મીઠું ખોલે માનથી, ગણુશે તેને આળ;
 અન્ય કરે અવદિત ક્યું, આવે માથે આળ. ૬

(મળેલું)

એવાં એવાં અનેક વિદ્વારજી અને લયંકર રૂપ ધારણ કરી દુઃખના
 કુંગરો નજરો આગળ ખડા થાય તે છતાં પણ જે માણસ તે
 સઘળું સદન કરે છે અને ધીરજથી જોયા કરે છે તે અંતે તેમાંથી
 અચી જાય છે. પણ જે માણસ તેથી નાહિંમત્ થઈ જાય છે તે
 પડતીના પડ તળેથી નીકળવા પામતો નથી. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

લાગ્યહીણુ જળ થળ ભમે, અગર ગગન પાતાળ;
 ધર ઉઠી વનમાં જશે, ત્યાં પણ અગ્નિ આળ.

(મળેલું.)

કહેવત છે કે “ ધરની ઉઠી વનમાં ગઈ તો વનમાં લાગી
 આગ ” એ કાંઈ ખોટું નથી; માટે આવે વખતે સજીરી રાખજો.
 ૧૫. વળી મનને ગમતું મુખ કાંઈ અધાને મળતું નથી, કેમકે મુખ વા
 દુઃખ મળતું તે તો નશીબનાજ હાથમાં છે. માટે ધ્યાનમાં
 રાખજો કે પૈસો, મિત્ર, સ્ત્રી અને મિલકત નાશ પામ્યાં હોય તે
 તો કેઈ કાળે પણ પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ દેહ નાશ પામ્યો હોય તો
 તે ફરીથી કદી પણ મળનાર નથી; કેમકે “ આપ મુખ્યા પીઠિ
 દુખ ગઈ દુનિયા ” એ કહેવત મુજબ દેહ નાશ પામ્યો તો
 પછી કશું મળનાર નથી માટે કાંઈ વેળાએ તમારી કાયાને સંભા-

ળતા રહેજો; કારણ કે “ જીવતો નર ભદ્રા પામે ” અથવા તો
“ પંડ સલામત તો પાઘડીયાં બહોત. ”

૧૬. વળી જે સારો છે તે વધારે ને વધારે સારો થવાની આશા રાખે
છે, અને જે ખરાબ છે તેને ધાસ્તી રહે છે કે રખેને હું વધારે
ખરાબ થાઉં ? કેમકે સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અને સ્થિતિ એ કદી પણ
સરખાં અને સ્થિર હોતાં નથી. વિપત્તિ અને સંપત્તિ તો સદ્ગુણી
અને દુર્ગુણી એ બંનેને આવી મળે છે; પણ સદ્ગુણી માણસ
સમાન વૃત્તિએ ચાલી તેમાંથી બચવાના ઉપાયો હાથ કરી લે છે,
અને એક ભૂખ માણસ ખાલી સંતાપ કરી “ કરોળીઓ જેમ
પોતાનીજ જાળમાં વધારે ફસાઈ જાય છે ” તેમ વિપત્તિના
વમળમાં વધારે ને વધારે ગોથાં ખાયા કરે છે એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૭. માટે ધૈર્યવાન પુરૂષ છે તેને સુખ વા દુઃખ મુંઝાવી શકતાં
નથી, અને સુખ વા દુઃખ જે મનુષ્યને સમાન છે તે મોક્ષને
પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મને તો લાગે છે કે હું સુખ દુઃખ વિષે
મારા મનમાં કાંઈ ન લાવતાં ધૈર્ય રાખી તેના ઉપાયો કામે લગાડી
ફક્ત ઈશ્વરનું સ્મરણ કરું એજ સૌથી વધારે ઉત્તમ છે; કેમકે—

દાહરો.

બની બનાઈ બન રહી, અગ બનનેહી નાહી;
તુલસી. અયસો સમજકે, મગન રહો મન માંહી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સનજનનાં લક્ષણાં.

દોહરો.

સાકર તજે ન સરસપણું, સોમલ તજે ન ઝર,
સનજન તજે ન સહનતા, દુર્જન તજે ન વેર.

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૧. જે પુરૂષ અપ્રીતિથી ક્રોધને હંતતો નથી તે ખીજાને હાથે હત્યો
જતો નથી; જે ખીજા સાથે વૈર કરતો નથી તે ક્રોધને અપ્રિય
લાગતો નથી; જે ક્રોધનું અકલ્યાણ ધચ્છતો નથી, ખુરૂં થતું નોંધને
રાહ થતો નથી, સ્તુતિ ધચ્છતો નથી અને અસત્ય કદી કરતો
નથી એવા પુરૂષનેજ સનજન પુરૂષ કહેલો છે. માટે કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

સનજન સગ્ગ જગ સરસ હે, જહાં તક પડ્યો ને કામ;
હેમ હુતાશન પ્રગટીએ, પીતલ નિકસે શ્યામ. (મળેલું.)

૨. જે પુરુષે આપી લાઇને મિત્રને જીત્યો, યુદ્ધ કરીને શત્રુને જીત્યો, અન્ન વસ્ત્રથી સ્ત્રીને જીતી, અને મીઠાં વચનથી રાગને જીત્યો એજ પુરુષે આખા જ્ઞાનને જીત્યો એવું માનવું યોગ્ય છે; ક્રમકે સજ્જન મનુષ્યોમાં ધર્મ, આગ્રહ, સંતોષ, સત્ય, પવિત્રતા, સહન-શીલતા, સત્યકર્મ, સત્સંગ, દૃઢતા અને પરોપકાર ઇત્યાદિ ઉત્તમ ગુણો સમાયેલા હોય છે કે જે વડે કરીને સજ્જન મનુષ્ય ક્રોધ પ્રાણી માત્રને અપ્રિય લાગતો નથી. આવા ગુણો ક્રોધ વિરલા મનુષ્યોમાંજ હોય છે. કહ્યું છે કે:—

છત્યો.

સજ્જનના ગુણ સરસ, મળે નહિ ખરચે મૂલે,
શિખવ્યાથી ન શિખાય, નથી ફળતા કા ફૂલે;
વિચરે દેશ વિદેશ, લેશ જીવમાં નહિ જ્વમે,
પવિત્ર તીર્થ અવેશ, કીધે પણ ક્રોધ ન પામે;
કદિ પ્રગટે નહિ દલપત કહે, ઘરઘર અથડાએ ધણું,
ઇશ્વર કરુણાથી ઉપજે, પુરૂષ વિષે સજ્જનપણું.

માટે સજ્જનોએ કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, કપટ, લાંચ, વ્યભિચાર, અહંકાર, કુસંપ, અને કુસંગ ઇત્યાદિ દુર્ગુણોનો સર્વદા ત્યાગ કરવો જોઇએ.

૩. યાદ રાખજો કે બ્રાહ્મણ ભોજન મળવાથી સંતોષ પામે છે, મોર મેઘની ગર્જનાથી સંતોષ પામે છે, તેમ સજ્જન મનુષ્યો ખીજનાં વિત્ત, વસ્ત્ર અને સંપત્તિ જોઇને આનંદ પામે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૪. વળી સજ્જનોમાં માનસિક શુદ્ધિ તિવ્ર હોય છે અને આવી શુદ્ધિ-

વાળો એકલા વ્યવહારિક કામમાંજ નહિ પરંતુ પરોપકાર અને મિત્રાઈની વાળતોમાં પણ કુશળ હોય છે. અર્થાત્ આવી બુદ્ધિવાળો સનજન સર્વને સુખ આપે છે, કારણકે તે પોતાનું લહું કરનારનું તો લહું કરે પણ કોઈ એ કંદાપિ બુદ્ધિ કર્યું હોય તોપણ તે મનમાં નહિ લાવતાં “લલો તે લલો” એ કહેવત મુજબ પોતાનું બુદ્ધિ કરનારનું પણ લહું કરે છે, કેમકે તેનો કુદરતી સ્વભાવજીવીનું લહું કરવાનો હોય છે અને તેથી એવા મનુષ્યોનેજ સનજનની પદવી આપેલી છે, અને તેનુંજ હવિત અમૂલ્ય ગણાય છે. કહ્યું છે કે:—

છાંધો.

જગમાં છાંધો તેહ, જેણે પરદુઃખ જઈ કાપ્યાં,
જગમાં છાંધો તેહ, જેણે અભય પદ આપ્યાં;
જગમાં છાંધો તેહ, ખ્યાત ચાલી દસ દિશે,
જગમાં છાંધો તેહ, કુલ તાર્યું લઘુ વેળે;
જગમાં તો તેનર છાંધો, જશે વિમળગુણ બાળીયો,
સામળ કહે છાંધો તેહ નર, પરકાળે દે પ્રાણીઓ.

પ. વળી સનજન મનુષ્યોને પોતાના માથા ઉપરથી કોઈએ તણખહું સરખું ખસેડ્યું હોય તો તેટલા ઉપકારને પણ કરોડ સોના મોહોર આપ્યા જેટલો તેઓ ગણે છે, અને એક દુષ્ટ માણસને માન આપી ગમે તેટલા ઉપકાર કર્યા છતાં પણ તેઓની સાથે વૈરભાવ રાખે છે, કારણકે તેનો કુદરતી સ્વભાવજીવો હોય છે. માટે કહ્યું છે કે:—

નથી. આમ ધારોનેજ તેઓ પરોપકારી કામો કરે છે, કેમકે એવા ઉદાર મનુષ્યોને માટે કહેવાય છે કે:—

દોહરો.

ઉદાર મનના મનુષ્યથી, યાચક પાછો જાય;
તો તેના દિલને વિષે, અતિશય ક્ષોભજ થાય.

(મળેલું.)

૧૨. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે એજ વૃક્ષને ધન્ય છે કે જેની છાયામાં હંજરો પક્ષીઓ આરામ પામે છે, જેને પાત્રે પક્ષી વસે છે, પોલાણમાં કીડીઓ વાસો કરે છે, જેનાં ફુલનું મધ ભમરાઓ ચુસે છે: તેવીજ રીતે એક સજ્જન મનુષ્યથી બીજાઓ સુખ અને આનંદ પામે છે. માટે જે પુરૂષ પરોપકાર કરતો નથી તેણે જન્મ લેધને માતાની કુખ લગવી એમ કહેવું યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

જનુની જણજે ભક્ત જન, કાં દાતા કાં શર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત સુમાવીશ નૂર.

(મળેલું.)

૧૩. “કાળીદાસ” કહે છે કે ગણિકાઓ જેમ કામી જનોને ધનની ઇચ્છાથી પોતાનો ગુણ બતાવીને કૃતાર્થ થાય છે, તેમજ ગુણી જનો તેવીજ ઇચ્છાથી બીજાઓને પોતાનો ગુણ બતાવીને કૃતાર્થ થાય છે એ કાંઈ બોટું નથી. માટે જે માણસ પાપથી ત્રાસ પામે છે તેજ ઉત્તમ છે, અને પાપી છતાં અપયશથી હરે છે તે મધ્યમ છે; જેને પાપથી ત્રાસ નથી, નિંદાથી લજ્જા નથી, તે

પુરૂષ અધર્મી અને સર્વ ઠેકાણે નિંદાને પાત્ર થાય છે. માટે પાપથી ડરજો.

૧૪. વળી ઇશ્વરના ફરેલા નિયમોમાં તલ માત્ર પણ ફેર પડવાનો નથી, માટે તેના નિયમોને તાબે રહી સદાચરણથી ચાલવું એજ સન્નિવર્તન મનુષ્યોનું કામ છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

કર્તાએ સરજ્યું કદી, જનથી નહિ ટળાય;
દાંત દુઃખે તે કારણે, ભોજન નહિ તળાય.

દા૦ એ૦ તારાપોર.

૧૫. આ તો ખરું છે કે સિંહ અને સત્ય પુરૂષો પોતાના અભિમાન ઉપરજી જીવે છે, અને બાળક, બિકણા અને સ્ત્રી કેવળ પારકાના આશ્રય ઉપરજી જીવે છે. કારણકે ઉત્તમ મનુષ્યો છે તે પ્રથમ તો ધણું ધણું બોલતા નથી અને બોલે છે તો બોલેલો બોલ પાળવાને જીવ જાય તોપણ ચૂકતા નથી. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

વા ફેરે વાદળ ફેરે, ફેરે નદીનાં પુર;
ઉત્તમ બોલ્યા નવ ફેરે, (જો) પશ્ચિમ ઉગે સૂર્ય.

(મળેલું.)

૧૬. વળી જે કામ કરવાથી કુટુંબમાં, જ્ઞાતિમાં, જાતિમાં, ગામમાં કે દેશમાં પ્રખ્યાત થવાય છે તેનું નામજય યશ અને કીર્તિ ૩ વાય છે. માટે દરેક મનુષ્યોએ વિવેક, વિચાર, દેશકાળ, અને ચમત્કારી બિનાઓ તરફ અવશ્ય લક્ષ આપવું જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો

૨૦. વળી દુષ્ટ માણસને યુરૂં બોલતાં અટકાવવાનો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે આપણે તેનું સાંરૂં બોલતાં રહેવું, કેમકે તેથી તે યુરૂં બોલતો અટકીને ઉલટો સાંરૂં બોલશે.

૨૧. યાદેં રાખજો કે સજ્જનોની સોખત કરવામાં આનંદ મળે તે તો જાણીતી વાત છે, પરંતુ તેની સાથે કદાપિ શત્રુતાઇ થઇ હોય તોપણ આનંદ મળે છે; સજ્જનો છે તે પોતાના દુસ્મનનું પણ યુરૂં નહિ કરતાં ઉલટું સાંરૂં જ કરે છે, કેમકે તેઓનો જાતી સ્વભાવજ પારકા કામમાં પોતાનું તન, મન, અને ધન અર્પણ કરતાં પણ પાછું વાળીને ન જોવું એવો હોય છે. માટે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દોહરો.

દુર્જનની કૃપા યુરી, ભલો સજ્જનો ત્રાસ;
જળ સૂરજ ગરમી કરે, તળ ખરસનકી આશ.

(મળેલું.)

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દુર્જનનાં લક્ષણો.

દુર્જન મુખમાં દુર્વચન, સજ્જન મુખ મિઠાશ;
હોય સુગંધી બાગમાં, ગંધાતો સંઘાસ.

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

૧. યાદ રાખજો કે પાપથી જે ત્રાસ પામે છે તેજ મનુષ્ય જગ-
તમાં ઉત્તમ છે, પાપ છતાં અપયશથી હરે છે તે મધ્યમ છે, અને
જેને પાપથી ત્રાસ નથી, નિંદાથી લજ્જન નથી તે મનુષ્ય અધમ.
અને સર્વ દેકાણે નિંદાને યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

કરતુરી ને કપુરના, દગલા કરી ઢંકાય;

પણ દુર્ગંધી હુંગળી, તણી ન ગંધ દરાય.

૨. વળી દુર્જન મોલવામાં પ્રિય હોય છે પણ તેથી ઠગાઇને તેનો
વિશ્વાસ કદી કરતા નહિ, કારણકે તેવા માણસોના છલના અગ્ર
લાગમાં જરા મધ, પણ હૃદયમાં હળાહળ - વિષ - હોય છે. માટે:-

એવા માણસના બહારના દેખાવ ઉપરથી ઠગાતું નહિ, કેમકે દુષ્ટ સ્વભાવવાળો બહારથી ભલા સ્વભાવવાળો દેખાય છે, અને ભલા સ્વભાવવાળો કદાપિ હલકો દેખાશે માટે ‘ઉપર ટાપટીપ માંહે કુવા, પરદેશી આવ્યા ને કુખી નુવા’ એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી ઉપરના ગુણોથી નહિ ઠગાતાં તેના અંદરના ગુણોનો તપાસ કરજો. કેમકે:—

(ખાખરનાં ઝાડનું દર્શાત.)

દંદ્રવિજય છંદ.

જો ભરપુર ભલાઈ દિસે પણ ફૂર થઈ પછી કાળજ કાપે,
ખૂબ ખિલ્યો દરસે પતરખાખર, આખર તો કડવાં ફળ આપે,
તેમજ દુષ્ટ તમામ તણી ગતિ, મિત્ર થઈ મન આપણું માપે,
મિત્ર મહી દલપત્ત કહે પછી, શત્રુ સમાન સદૈવ સંતાપે.

૩. વળી જો દુષ્ટ છે તે સજ્જનની પેટે નરમાશ તો કરે છે, આવ્યો તને જોઈને ઉભો થાય છે, પ્રીતિ દેખાડે છે, મીઠું બોલે છે અને વખાણ કરે છે; એ સઘળું કરીને પણ પોતાનું કુકર્મ કરવાને ચુકતો નથી. મતલબ કે તે ઘાત કરે છે. કહેવત છે કે “મહાંડે વાત પણ મનમાં ઘાત” માટે એવાથી ચેતતા રહેજો. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

દુર્જન પ્રિય વાણી વદે, નહિ વિશ્વાસનું મીપ:
મધુ વસે છે છલમાં, હૃદય હળાદળ વિપ.

કં ૦ દં ૦ ડા ૦

૪. વળી દુર્જન અને હીયકારા માણસોની ટેવ એવીજ હોય છે કે

૧ ખાખર-પિત્તપાપડો ધણો દડવો છે તે.

નળજાને વગર ધારણે નડતું પણ સખજાથી સો કદમ દૂર નાસતું.
કહેવત છે કે “પહોંચે તેને હાડે જાય અને લાગે ત્યાંથી
ભાગે” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

સખજાથી સૌકા ખીએ, નળજાનેજ નડાય;

વાઘ તણો માગે નહિ, ભોગ ભવાની માય.

કં ૯૦ ૬૧૦

સૌ કાંઈ સહાયક સખજાના, નહિ કાંઈ નિર્જન સહાય;
(જયું) પવન જગાવે આગકુ, દિપક દિયે યુગ્મય.
એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે દુર્જનની ગમે તેટલી સેવા કરે તો પણ
તે પોતાની દુષ્ટતા છોડતો નથી, કેમકે તેનો કુદરતી સ્વભાવજ
એવો હોય છે કે પોતાનું ભયું કરનારનું ધુરું કરવું. કહેવત છે કે:-
“કુતરાની પુંછડી છ માસ ભોંયમાં દાટીએ તોપણ વાંકીની
વાંકીજ.” માટે દુર્જનની સોખત કરવી નહિ. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

ઓસડ છે સૌ રોગનાં, ઉપાય સૌના હોય,

પણ સ્વભાવનું ઓસડ કદી, કરી શકે નહિ કોય.

(મળેલું.)

૫. વળી જે દુર્જન છે તે ખીજનું અગાડવામાં સમર્થ છે પણ સાદું
કરવા સમર્થ નથી; જેમ બિંદર બાંદાઈ પાડવા સમર્થ છે પણ તે
પાછું સાલું કરી શકતો નથી, તેમ દુર્જનને ગમે તેટલો ગુણ
કરીએ તથાપિ તે ગુણ કરનારનેજ નડે છે માટે દુર્જનથી દૂર
રહેવું. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

દુર્જનને ગુણ દીજીએ, કરે આપ અપકાર,
પ્રથમ હણે દેનારને, મરંદ કર તરવાર.

કં ૬૦ ૬૧૦

૬. વળી કહ્યું છે કે જેમ સિંહ મૃગનો ભક્ષ કરે છે, ગરૂડ નાગનો ભક્ષ કરે છે અને શિકારીઓ બીજા પક્ષીઓનો ભક્ષ કરે છે તેમ એક દુર્જન માણસ સજ્જનનો જ ભક્ષ કરે છે. માટે સજ્જનોએ સ્વપ્નમાં પણ દુર્જનની સોખત કરવી નહિ, કેમકે દુર્જનની સોખત કરનાર સજ્જનને સર્વદા દુઃખી થાય છે. કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

શઠની સંગતથી સહે, લલા જનો દુઃખ ભાર;
માંકડનાં મેળાપથી, ખાય ખાટલો માર.

કં ૬૦ ૬૧૦

૭. દુષ્ટ મનુષ્યો જેનું નિમક ખાય છે તેની સાથેજ ખાય તેનું ખોદે ” એ કહેવત મુજબ નિમકહરામીપણું કરે છે, પણ તેવા નીચ મનુષ્યોએ યાદ રાખવું કે નિમકહરામીના ગુન્હાના પાપ જેવું બીજું એકે પાપ નથી.

૮. વળી જે દુષ્ટ મનુષ્યો છે તે આપવાથી વારંવાર લેવાની લાલચ કરે છે, પ્રીતિ રાખવાથી કાંઈ વાર રાજી થતો નથી, સહન કરવાથી નખળો ગણી વારંવાર નડ્યા કરે છે, માટે દુર્જન પ્રત્યે સર્વથી સરસ રસ્તો એ છે કે તેનો અપકાર કરવો, કેમકે “ શઠં પ્રતિ શાઠ્યં કુર્યાત્ ” મતલબ કે શઠની જોડે શઠ થવું.

૯. વળી દુષ્ટ માણસો ગાયને આંચળે વળગેલી જળો જેમ દુધને મૂકી

લોહીને પીએ છે તેમ આપેલા બોધને ગ્રહણ ન કરતાં ઉલટા દોષ માત્રને જ ગ્રહણ કરે છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરે.

દુષ્ટ ન છોટે દુષ્ટતા, અડી દોરહુ પાય;
તેસે તજત ન ક્યામતા, બિપ શિવકંક અચાય. (મળેલું.)

ભાવાર્થ—જેમ મહાદેવજીએ ઝેરને પોતાના કંઠમાં રાખ્યું તોપણ કાળું મરુથું નહિ, તેમ અનેક યત્ન કરીએ તથાપિ એક દુષ્ટ માણસ પોતાની દુષ્ટતા છોડતો નથી. કહેવત છે કે:—

દસ કોપી ભાપા બદલે, તરૂવર બદલે શાખા;
જાતે દહાડે વાળ બદલે, પણ લક્ષણ ન બદલે લાખા.

૧૦. વળી દુર્જન મનુષ્ય પ્રથમ પગમાં પડે છે, અને પછી માંસ ખાય છે અને છેલ્લે જ્ઞાનમાં કાંઈ ન સમજાય તેવું હળવે હળવે વિચિત્ર પ્રદારનું બોલે છે અને પછી ધીમે ધીમે લાગ જોઈને બીક વગર એકદમ હુમલો કરે છે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “ રાત્ત, સ્ત્રી, સર્પ, ચાડિયા, અને દુર્જન એટલાનો વિશ્વાસ કદી કરતા નહિ; ” કેમકે તેઓ ઉપર ઉપરનો આદરભાવ બતાવે છે પણ અચાનક મારી નાંખે છે.

૧૧. વળી દુર્જન અને સર્પ એ બેમાંથી પણ સર્પ સારો, કેમકે સર્પ કોઈક વાર જ કંબ માટે છે પણ દુર્જન તો વારંવાર કંબ માટે છે. માટે દુર્જનની સોજત દરશો નહિ. દુષ્ટ મનુષ્યની પ્રીતી દેખાતી ચણાડીના જેવી લાગે છે પણ પરિણામમાં તે બહુ વિપરીત હોય છે. તે તો માત્ર ઉપરથીજ સારી દેખાય છે, માટે દુર્જનનો સંગ કરવો નહિ. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

કુળહીણાની ચાકરી, દુર્જન કેરો સંગ;
પરનારીની પ્રીતડી, જાણુ ગણીતો રંગ.

(મળેલું.)

વળી કહ્યું છે કે:—

दुर्जनस्य सर्पस्य वरं सर्पों न दुर्जनः ।
सर्पों दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥

અર્થાત્—દુર્જન અને સર્પ એ બેમાં સર્પ સારો છે પણ દુર્જન નથી કારણકે સર્પ તો કોઈ વાર ડસે છે, પરંતુ દુર્જન પગલે પગલે દંશ દે છે.

૧૨. પણ આટલું તો યાદ રાખજો કે ઉપકારીનો દ્વેષ કરનાર, નિર્દોષીનો અપરાધ કરનાર અને સાપરાધવાળો છતાં પણ નિર્લજ્જ એવો પિશુન જગતમાં અપ્રિય થઈ પડે છે. જોકે ધણા રોગથી ભરેલું પોતાનું શરીર જેમ પોતાને જ પ્રિય લાગે છે તેમ ધણા અપલક્ષણવાળા દુર્જન દુર્જનને જ પ્રિય લાગે છે, કમકે તેઓ અને સરખા સ્વભાવવાળા જ હોય છે. કહેવત છે કે “આવો ભાઈ હુરખા ને આપણુ બેઉ સરખા.”

૧૩. યાદ રાખજો કે પોતાના જ મનના દોષથી જગત આખાને દોષિત ગણનાર જે ખળ મનુષ્યો છે તેઓને પારકાની પ્રીતિ જોઈને માયામાં એક જાતની વ્યથા ઉત્પન્ન થાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ખળને મન સમ વિપમ નહિ. ગુણી અવગુણી સમાન;
સારો નરસો નવ બુઝે, ભસે સર્વને જ્ઞાન.

કં ૦ ૬૧ ૩૧૦

૧૪. છેલ્લે યાદ રાખજો કે જે પુરુષ નીચ કુળમાં જન્મેલો હોય છે તે કુબુદ્ધિ અને ખીકણો થાય છે અને ઉપકાર કરનાર પ્રત્યે જ અપકાર કરે છે; ત્યારે જનર પિતાથી પ્રાપ્ત થયેલો હોય તો પછી શી બાકી રહે? કહેવાય છે કે નીચતોય બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મેલો, વણિકના અનથી મોટો થયેલો અને કાયરત પાસેથી વિદ્યા ભણેલો એવો પુરુષ કુદ્ર બુદ્ધિવાળો થાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે “જેવો અન્ન તેવો ઓહકાર અને શુદ્ધ તેવી બુદ્ધિ” એટલે “જાત તેવી ભાત” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહું છે કે:—

દોહરો.

મરતાં સુધી મટે નહિ, પડી ટેવ પ્રખ્યાત;
કાંટે પણ શીટે નહિ, પડી પટોળે ભાત.

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

વળી કહું છે કે:—

જેવા જેના રંગ, તેવા તેના ઢંગ;
ચંદન ઘોષ માંછડી, તોય ન શીટે રંગ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મિત્ર પરીક્ષા.

ઈદ્રાવજય છંદ.

ન આગ વિના પ્રકાશ કરેજ, ભરેલ રહું ભલે પાત્ર દિવેલે,
 ઈંછિન જોર કરી ન શકેજ, વરાળ વિના કદી આપની મળે;
 બહાણુ ખરાખર ચાલી શકે નહિ, વાયુ વિના જળની જયમ રેલે,
 તેમ સુમિત્ર વિના જગમાં, સુખશાંતિ સદાય મળે નહિ રહેલે,
 પ્રતાપરાય શીવલાલ માંકડ, જામનગર.

૧. એક ઝવેર પારખવામાં જોટલી અછલ વાપરવાની જરૂર પડે
 છે તે કરતાં પણ એક લાયક મિત્ર શોધવામાં વધારે અછલ
 વાપરવાની જરૂર પડે છે. માટે દરેક માણસે લાયક મિત્રો
 કરી રાખવા, કેમકે લાયક મિત્ર છે તે દુઃખમાં દિલાસો
 અને વિપત્તિમાં ધીરજ આપનાર છે; તોપણ લાયક
 મિત્ર પારખવામાં ઘણાખરા લોકો પછાત હોય છે. પણ ઘણાં
 પુણ્ય કર્યાં હોય ત્યારેજ એક નેહીવાળો મિત્ર મળે છે, કેમકે પ-
 વિત્રમાં પવિત્ર ખરી દોસ્તીની ગાંઠ જ પવિત્ર છે અને ખરા રો-

સ્તોતી ખરી દોસ્તીનો ખ્યાલ માત્ર અનુભવીઓના મગજમાં ઉતરી શકે છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

રાજ મિલે પૈસા મિલે, સગ મુખ મિલના રહેલ;

મિત્ર રતન સંસારમેં, મિલના હે મુશ્કેલ.

(મળેલું.)

૨. વળી ખરો દોસ્ત એજ કહેવાય કે જેની સામે આપણી તકસીર થઈ હોય તે છતાં પણ તેનું તે મેળું ન મારે અને ઉલટો દુઃખમાં, દુકાળમાં અને રાજદ્વારે સહાય થાય એજ ખરો દોસ્ત કહેવાય. માટે એવા લાયક દોસ્તો કરજો. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

પ્રીતિ એસી કીછએ, જેસા ટંકણખાર;

આપ જલે પર રીઝવે, ભાંગ્યાં સાંધે હાડ.

(મળેલું.)

એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહ્યું છે કે:—

છાંપો.

કરવો તેનો સંગ, સર્વ સદ્ગુણ છે જેમાં;

કરવો તેનો સંગ, એકે અવગુણ નહિ એમાં,

કરવો તેનો સંગ, કપટને દ્વારે રાખે;

કરવો તેનો સંગ, સત્ય ભલપાણુથી ભ્રષ્ટ્રખે;

વળી કરવો સંગ તે કામનો, દુઃખમાં ભાગ આપી ભજે;

કર કહ્યાણુજી પ્રીત તેહથી, તન મનના તાપો ટળે.

૩. યાદ રાખજો કે પરાયા માણસને એકદમ દીલ આપતા નહિ, પણ અજમાયશ કર્યા પછી દોરતી કરજો. તેમાં વળી જેવી સોખત કરશે તેવા થશે. કાબેલ આદમીની સોખત કરશે તો કાબેલ નિવડશે અને મૂર્ખની કરશે તો તેવા થશે; માટે સારા માણસની દોરતી કરજો. દુ જૈન, નહારે ઠેકાણે વસનાર, અને નહારા કામો કરનારનો સંગ કદી કરવો નહિ; કેમકે તેથી તમે ભલેને સારા હશો તથાપિ નિંદાને પાત્ર કરશો; કારણકે કાળજની કાટડીમાં ગમે તેવો ચતુર માણસ પેસે તોપણ ડાઘ લાગ્યા વગર રહેતો નથી. તેમ કુમિત્રની સંગતથી નહારો ડાઘ લાગ્યા વગર રહેતો નથી. કહ્યું છે કે:—

નારાય છંદ.

ભળે વધાર ભાતમાં, લગાર જો લવીંગનો;
ટળે ન ટાળતાંજ તેમ, હોમ ગંધ હોંગનો.
સફેદ વસ્ત્ર શ્યામ થાય, શ્યામ રંગ સંગમાં;
કુસંગીનો પ્રસંગ દે, કુસંગ રંગ અંગમાં.

ક૦ દ૦ ડા૦

૪. સજ્જનો શ્રીફળની પેઠે માંહેથી કામળ છતાં ઉપરથી કદાચ કઠોર દેખાય છે અને દુર્જનો ખોરની પેઠે અંદરથી કઠણ છતાં ઉપરથી કામળ ભાસે છે. માટે ઉપરના દેખાવથી ઠગાશો નહિ પણ તેના અંદરના ગુણોની તપાસ કર્યા પછી દોરતી કરજો. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

કટક કાચ બિલોરના, સાકર સમ દેખાય;
ભૂલે બોજનમાં ભળે, જમતાં જીવન જાય.

ક૦ દ૦ ડા૦

૫. વળી ખારા પાણીમાં મીઠું જેમ મળી ગયેલ હોય છે તેવીજ રીતે જ્યંને મિત્રનાં મન મળી ગયેલાં હોય તથાપિ ક્રોધરૂપી અગ્નિની આંચથી જેમ વરાળ રૂપે થઈને મીઠું અને પાણી જુદાં થઈ જાય છે, તેમ મન જુદાં પડી જાય છે, માટે મિત્ર ઉપર ક્રોધ કરવો નહિ. કદાચ દોસ્તી કર્યા પછી તમારો મિત્ર નાલાયક માલમ પડે, તોપણ તેની સાથે સહક્રોધથી ચાલજો, કેમકે દુશ્મની પેદા ન થાય, પણ તમારું દિલ આપશે નહિ.

૬. વળી તમારા દોસ્તની મતલબ તમે જાણતા ન હો તો તેના હૃદય ઉપરથી મત જાંધજો, કેમકે ક્રોધ નવું માણસ તમારી દોસ્તી જાંધવા આવે અને તમારાં વખાણ કરે તો તેની સાથે સંબંધ કર્યા પહેલાં લાંબો વિચાર કરજો, પણ એકદમ અંગાધ જશે નહિ, કારણકે સગાઈ અને સગા બાપ કરતાં પણ દોસ્તી વધારે કિંમતી છે. માટે દરેક માણસના પરીક્ષા કર્યા પહેલાં એકદમ દોસ્તી કરવી નહિ, કેમકે અજાણ્યા માણસની પ્રીતિ ક્રોધ વખતે વિપરીત થઈ પડે છે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “ સોનું જોણું કરીને અને માણસ જોણું વરીને.”

૭. જે સ્વાર્થ દાગે દોસ્ત થાય છે, તે આપતકાળે અજાણે ખસી જાય છે, પણ એક ખરેખરો ગુણવાન દોસ્ત એવા ખારીક વખતે છોડતો નથી, પણ ઉલટો સહાય થાય છે. માટે એવા સ્વાર્થી દોસ્તોથી ચેતીને ચાલજો, નહિતો “ અર્થ સર્થો ન વૈદ વેરી ” એ કહેવન જેવું થશે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

કૃતધ્નીને જે આપીયું, ખાય ત્યાં લગી પ્રીત;

ખાતાં સુધી ભસે નહિ. શ્વાન તણી એ રીત. ૬૦ ૬૦ ૬૦

૮. વળી તમારો મિત્ર મધ જેવો મીઠો હોય તો તેને તમે આખો ને આખો ચાટી ખાતા નહિ, કેમકે દોસ્ત તે દિલને આરામ આપનાર છે. માટે જો તમને એવો લાયક મિત્ર મળે તો પછી તેની સાથે જુદાઈ રાખશો નહિ, કારણકે લાયક મિત્ર મળવો બહુ મુશ્કેલ છે, પરંતુ તે તો કોઈ લાગ્યશાળીનેજ મળે છે. કહ્યું છે કે:-

દાહરો.

સળજન મિલાપી ખોત હેં, તાલી મિત્ર અનેક;

જોને દોઢે દીલ ઠરે, સો લાખનમેં એક. (મળેલું.)

૯. વળી જેની સાથે મિત્રાઈ કરી તેની સાથે કશો દગોદટકો રાખવો નહિ, સાચું ખોલવું, કશો અંતરપટ રાખવો; નહિ, એક બીજાનો અવગુણ ગાવો નહિ, અરસપરસ રાજી દીલ રાખવું, તમારા મિત્રની કદાપિ ભુલ આવી ગઈ તોપણ ક્ષમા કરવી. અને દુઃખને વખતે મદદ કરવી. આનું નામજ ખરી મિત્રાઈ કહેવાય અને ધ્યાનમાં રાખજો કે “સગા લાઈ કરતાં પણ દોસ્ત વધારે ડિંમતી છે.” માટે “પ્રીત ત્યાં પડદો કેવો અને પડદો ત્યાં પ્રીત કેવી?” આ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો. કહ્યું છે કે:-

પ્રીત તહાં પડદો નહિ, પડદો ત્યાં નહિ પ્રીત;

પ્રીત કરી પડદો કરે, એ મુરખકી રીત.

દીલ લગા સોઘ સગા, ઓર સગા નહિ કોઈ;

મા બેઠે મેહુળા બળે, પિયુ પદંતર જોઈ.

૧૦. વળી દોસ્તી કરવાને લાયક એ છે કે જે પોતાના મિત્રની કોઈ પણ એબથી જાણીતો થાય કે તુરત તેને તેથી અટકાવે અને ભલાઈ જાહેર થાય તે સહરાવીને દશગણી કરી બતાવે, છતાં તે વિષે કદી

તેના મોઝે આવે નહિ; અને પોતાના મિત્રથી જે લલાઇ પોતે મેળવે તે કદી ભુલે નહિ, તેમજ તેણે કચેલા કાંઈ વાંકપર કરી ગયે રાખે નહિ, એજ દોસ્તી કરવાને લાયક ગણવો. જે માણસ તમારી ખામીઓ યાદ રાખે અને ખુશીઓ ભૂલી ગયે તેની સાથે દોસ્તી કદી કરતા નહિ, કેમકે તે તમારો “હેતુ શત્રુ” એટલે “શત્રુ મિત્ર” છે એમ ગણાવે. કહ્યું છે કે:—

કવિત.

કેત હું કુમિત્ર રીત, પ્રીત રીત કંસી હોય;
ખોલે મુખે એન વેન, ઉરમાંથી કુડછ;
વિત વિદ્યા વનિતાકું, ઉરમે લેનેકી આશ,
તાકું મિત્ર હોત સખ, રહેત હે હજુરછ;
દેખ તક તોકું મુજ, દાઝત સનેહ નેન,
સત્ય વેન મિત્ર મુજ, જાનીયે જરૂરછ;
સુંદરસે નીમ કહે, એસો મિત્ર હોતયુંકી,
હોત યુત ચોર વાદે, છપીતમે ધૂરછ.

૧૧. વળી નાદાનોથી દૂર રહેવું એ દાનાઓની દોસ્તી કરવા બરાબર છે. “નાદાન દોસ્ત કરતાં દાનો દુશ્મન ભલો” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી, કેમકે “નાદાનકી દોસ્તી ઐર છવકા જોખા” મતલબ કે નાદાન માણસની દોસ્તી કરનારનો છવ હમેશાં જોખમમાં રહે છે. કહેવાય છે કે “જેણે નાદાનની દોસ્તી કરી તેણે એક શત્રુ ઉભો કર્યો” એમ સમજવું યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

કરત કુંજ આહત કુશલ, એહી ખડા અફસોસ;
સમુદ્રકો મહિમા ઘટયો, રાવન ભયો પડોશ.

૧૨. વળી દુર્નૈમની સાથે મિત્રાઈ તો શું? પણ સેવકાન પ્રીતિ પણ ન કરી, કારણકે “સગગતો કાયલો હાથ બાળે છે અને ઠરેલો હાથ કાળા કરે છે” તેમ દુષ્ટ માણસની દોસ્તીથી અને વાતનું દુઃખ હોય છે. ક્યું છે કે:—

હાલુરો.

સોખત કીન્ને જ્ઞાનથી, દો આતોંકા દુઃખ;

ખિલ્લા ઘાટે પંડ ને, રિલ્લા ચાટે સુખ. - (મજેલું.)

૧૩. યાદ રાખજો કે કેટલાક હમ અને હુમ્મ્યા દોસ્તો કાંતો સા- માની ખુબસુરત સ્ત્રી દેખીને, કાંતો ધન દેખીને અને કાંતો અમલ દેખીને દોસ્તી કરવા આવે છે, પણ એક લાયક મિત્ર આપતિ સમયેજ ખખર લેવા આવે છે, કેમકે ખરા દોસ્તને દોસ્તના દુઃખની શીકર સિવાય બીજી ઇચ્છા હોતી નથી. કહેવાય છે કે:—

પ્રેમે પ્રાણ ટકી રહે, પ્રેમે પ્રાણ ન જાય;

પ્રેમે પ્રાણ અપાય છે, પ્રેમે પ્રાણ રખાય.

૧૪. એક કુટિલ મિત્ર દિયારો અને સંકટ આપનારો હોય છે, મારે કુટિલથી દૂર રહેવું. વળી તેવા માણસોને પારખવાની રીત એ છે કે તે વખાણ કેમ કરે છે અને પાછળ શું બોલે છે તેમજ શી મતલબે તે દોસ્તી કરવા આવે છે; કારણકે એનાં ખોટાં વખાણ કરનારા આપ મતલબીઆ ધણા હોય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે દુષ્ટ માણસો ખરા મિત્રનો ડોળ રાખી કરકોટી ખાય છે” તથાપિ ભોળા દોલના લગા દોસ્તને લેવું ક્યું લાન હોવું નથી. કેમકે તે તો જાણે કે મારો મિત્ર વડાદાર, મિલનસાર અને નિષ્કપટી છે. પણ જ્યારે તે પોતાને કમાયો જાણે છે ત્યારેજ પરતાય છે, મારે:—

દોહરો.

મળતાં કુટીલ મિત્રને, પળમાં મોત પમાય;
જેમ સુડીથી સોપારીનો, ચોઢ્ય ચુરો થાય.

(મળેલું.)

એ કાંઈ જોઈું નથી. માટે:—

પ્રીત કરીએ અસરાદ્રી, જેસો સીરકો ખાલ;
કંટે કંટાવે ફીર આવે, કબુ ન છોડે ખાલ.

૧૫. તમારો દોસ્ત પ્રમાણુક છે એવી તમારી ખાત્રી થાય તો પછી તેને તમારા ખજાનાના અમૂલ્ય જવાહિર જેટલો કિંમતી ગણી તમારા દીલ સાથે જોડી દેજો, કેમકે જ્યાં પુલ છે ત્યાં વાસ છે, જ્યાં વાસ છે ત્યાં ભ્રમર છે, તેમજ જ્યાં સજ્જન છે ત્યાંજ સુખ છે, ત્યાંજ પ્રીતિ છે અને ત્યાંજ મિત્ર છે, અને જ્યાં મિત્ર છે ત્યાંજ ચિત્ત રહે છે; માટે ખળથી દૂર રહી સજ્જન સાથે વસવું એજ બેઠતર છે. કેમકે:—

પ્રવૃત્તિમાં શું પ્રીત, ને નિવૃત્તિમાં શું વસવું;
કહે અખા એ બે ન જાને, લોટ આવો ને ભસવું.

૧૬. તમારા મિત્રની કાંઈ વખત ગદગત થઈ અથવા તેને શુસ્સો આવ્યો તોપણ તમે એવે વખતે ગમ ખાઈ જાજો પણ વચનખાણુ મારશો નહિ, કેમકે નેથી મન જુદાં પડી જાય છે. કહેવત છે કે:—

અતિ થાણું નહિ તાણીએ, તાણે તૂટી જાય;
તૂટ્યા પછી જો સાંધીએ, વચે ગાંઠ રહી જાય.

૧૭. દોસ્તી પસંદ કરવામાં જેટલા ધીમા થવું તે કરતાં પણ દોસ્તી છોડવામાં વધારે ધીમા થવું, કેમકે નીચ માણસ સાથે કરેલી

દોસ્તી જેટલી દુઃખરૂપ છે, તે કરતાં પણ તે તૂટે તો વધારે દુઃખ-
રૂપ થાય છે, માટે ઉતાવળા થશો નહિ. પણ આ તો ખરું છે કે:-

પ્રેમ નિભાવન કઠન હે, સમજી કીલ્લો કોઈ;
ભાંગ ભખન તો સુગમ હૈ, હૈરે કઠન હી હોઈ.

(મળેલું.)

૧૮. વળી તમારા દુશ્મનનો કાંઈ મિત્ર તેની ગુપ્ત વાત કહી તમારી
દોસ્તી કરવા આવે તો તમે તેની દોસ્તી કદી પણ કરશો નહિ,
કેમકે તેને મિત્રત્રોહી માણસ જાણજો, કારણકે તમારી પાસે બીજાની
વાત ખુલ્લી કરે ત્યારે તમારી વાત બીજા પાસે ખુલ્લી કેમ નહિ
કરે ? માટે એવા માણસથી પણ ચેતીને ચાલજો.

૧૯. મિત્રનો વધ કર્યાંથી મૃત્યુ નીપજે છે, પારકો વધ કર્યાંથી વિત્તનો
નાશ થાય છે, રાજાનો વધ કર્યાંથી ધનનો નાશ થાય છે,
અને વિદ્વાનનો વધ કર્યાંથી કુળનો નાશ થાય છે, માટે એટ-
લાનો વધ કદી કરવો નહિ. ચાહ રાખજો કે “ મિત્રઘાતી
મહાપાપી.”

૨૦. જે કાંઈ તમારી સાથે દોસ્તી રાખી જે ગુણો તમારામાં ન હોય
તે છતાં પણ તેનાં વખાણ કરે ત્યારે નક્કી જાણજો કે તે
શખસ દુશ્મનાઈના વખતમાં પછી તેજ મુજબ તમારું જીવન
વગર કદી પણ રહેશે નહિ. માટે એવા ખોટા ખુશામતખોરાથી
દૂર રહેજો. કેમકે એવા લોકો:-

મહોંએ ફુલ પણ, મનમાં ગદીક;
કહે ખરું પણ, કરે અજીક.

એવા હોય છે, કહેવત છે કે “ મહોંના મીઠો પણ દીલનો કુડા. ”

૨૧. માટે જે તમારે તમારા વિષે લેણામાં સારા વિચાર ખેસાડવાની મરજી હોય તો પ્રથમ જેઓના વિષે લેણામાં સારા વિચારો ખેઠેલા હોય તેવાઓનીજ દોસ્તી કરજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે:-

ભલે સંગે બેઠીએ, ખાતરે નાગરપાન;
ધુરે સંગે બેઠીએ, કટાઈએ નાક ઓર કાન.

૨૨. “વિપ્લુશર્મા” કહે છે કે વિદ્યા વિનાના ગુરૂનો ત્યાગ કરવો, હમેશાં ક્રોધમાં રહેતી ઝાંતિ ત્યાગ કરવો, જે નિર્દય છે તેનો ત્યાગ કરવો, તેવીજ રીતે જે મિત્રનો આપણા ઉપર ખ્યાર નથી તેનો પણ ત્યાગ કરવો. કહેવન છે કે:-

મન મેલા તન ઉજળા, બગલા કપટી અંગ,
તાતે તો કાવા ભલા, તન મન એકલી રંગ.

૨૩. વળી એક માટેલા મૂર્ખની દોસ્તી કરવા કરતાં દુબળા અકલમંદની દોસ્તી સારી, કેમકે માટેલો મૂર્ખ કદમાં મોટો પણ કિંમતમાં ઓટો હોય છે, અને દુબળો અકલમંદ કદમાં નાનો પણ કિંમતમાં મોટો હોય છે. માટે ગદ્યા માણસની દોસ્તી કરવી; કેમકે મૂર્ખની મિત્રાઈ કરવાથી આપણી કીર્તિ અને ધનને ગુમાવી નિંદાને પાત્ર થવાય છે. કહેવત છે કે “મૂર્ખ મિત્ર નહિ અને અગ્નિ પવિત્ર નહિ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે લુચ્ચા, દુશ્મણી, મૂર્ખ અને આપ મતલબીયાની છાયામાં ઉભા રહેવું નહિ. કહ્યું છે કે:-

છરપો.

મૂરખ મિત્રો મળી, ગાળ કષ્ટ ગમ્મત કરશે;
મારી પરસ્પર લાત, વાતમાં મસ્કરી ધરશે;

મિત્રાચારી મૂલ્ય, કેફ પીણે ને પાણે.
 ખેલી આજ ખેલ, લડાલડી કરી ઘેર જાશે;
 મુખ મીઠાં ને મનમાં કપટ, સ્વાર્થ લગણુ સગાઈ છે;
 કદી જોખમકારી જીવને, મૂંઝવણની મિત્રાઈ છે.

શામળ ભટ.

-૨૪. વળી જ્યારે એવી રીતે દુઃમિત્રથી કીર્તિની હાની અને જીવનું જોખમ થાય છે ત્યારે એક દુઃમિત્રથી સોનાના, ધનના, અને ભૂમિના લાભ કરતાં પણ અધિક લાભ થાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. કહે છે કે:-

છરપો.

પંડિત મિત્રો મળી વદે, મુખ મધુર વાણી,
 પ્રથમ કરી પ્રણામ, પાય ગંગાજળ પાણી;
 પછી સોપારી પાન, આપી કુદાળતા પુછે;
 કહે પછી કરજોડી, આગમન કારણ શું છે ?
 કરી જ્ઞાન વાતચીત શાંત થઈ, સ્નેહસહિત જુદા પડે;
 મન મગ્ન રહે મિત્રાઈમાં, પંડિતની પ્રીતિવડે.

શામળ ભટ.

-૨૫. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે પોતાથી હલકા ગુણવાળાની સોખત કરવાથી હલકાપણું આવે છે, સમાન ગુણવાળાથી સમાન રહેવાય છે, અને વિશેષ ગુણવાળાની સોખતથી વિશેષ ગુણવાન થવાય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે “તુખમે તાસીર અને સોખતે અસર” માટે તાળીયા મિત્રથી દૂર રહેજો. કેમકે મૂખ અને મતલબીયા મિત્રોને પારકે ઘેર જમવું પ્યારું લાગે છે પણ પોતાને ઘેર જમવા જમાડવામાં અપાડા કરે છે. કહેવત છે કે:-

દોહરો.

સોધું મોંધું શીઠ ગણે, પરધન ન્યાં વપરાય;
તેલ ગોળ ઘર પારકે, જોડા ઘોડા ખાય.

એ કાંઈ જોઈું નથી. માટે મનલખીયા મિત્રથી દૂર રહેજો.

૨૬. યાદ રાખજો કે અરેખરા મિત્રની ફરજ એ છે કે સામા
મિત્રને સલાહ આપવી; પછી તેને આપણું બોલવું પ્રિય લાગે
યા અપ્રિય લાગે, સલાહ પુછે વા ન પુછે, તોપણ તેનું હિત
આહીને જે અરેખડું હોય તે કહેવું એજ તેની ફરજ છે.
કહ્યું છે કે:—

સકકર ઘોરે જીઠકી, એસે મિત્ર હજાર;
ઝર પીલાવે સાચકો, એ વિરલા સંસાર.

૨૭. વળી જે ઘણા મિત્રોનો મિત્ર તેને જાણતો મિત્ર સમજતા નહિ,
કેમકે ખરી મિત્રાઈ ઘણા સાથે થઈ શકતી નથી, માટે ઘણા મિત્રો
કરવા કરતાં એક નેજી મિત્ર કરવો તે વધારે બેહેતર છે. ધ્યાનમાં
રાખજો કે પવિત્રમાં પવિત્ર ખરી દોસ્તીની ગાંઠજ વધારે પવિત્ર
છે એમ સમજી તમારા મિત્રને આપેલી આશાનો ભંગ કરશો
નહિ અને તમારું વચન કાંતો આપશોજ નહિ અને કદાપિ આપે
તો પછી શિર નય તોપણ તે પાળવાને ચુકશો નહિ. કહ્યું છે કે:—

કવિત.

કાંતો બોલ બોલિયે ના, બોલિયે તો ડાલિયે ના;
બોલ અસો બોલિયે જો, બોલિયે સો કરિયે.

કાંતો કિત^૧ જાયે ના, જાયે દિર આયે ના;
 સુરકા સમીપ મીટ^૨ મારિયે કાં મરિયે,
 કાંતો પ્રીત જોરિયે ના, જોરિયે તો તોરિયે ના;
 જોર ઐસા જોરિયે જો, ખુરી સામે જરિયે.
 કેત કવિ ગંગભાટ, મરદહુકા યહી ઘાટ;
 ખારનીમેં શિશ ડાર, મૂશરે^૩ ન ડરિયે.

૨૮. “ભર્તૃહરિ” કહે છે કે “સારા મનુષ્યોની સંગતથી ભુદ્ધિની
 જડતા હણાય છે, વાણિમાં સત્યને સંયમ કરાવે છે, માન વધારે
 છે, પાપને ટાળે છે, સત્સંગથી વિત્તને વધારે છે, અને દશે દિશામાં
 કીર્તિનો ફેલાવો કરે છે; માટે મનુષ્યને સત્સંગથી શું નથી થતું?”
 કહ્યું છે કે “સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્”
 વળી કહ્યું છે કે:-

છરપો.

તરવરનો નહિ ત્યાગ, ભાગ્યથી સુરતઃ ભેટ,
 હીરા મળે હજાર, કોહીનૂર છેકળ છેટે;
 ખગલા આણું કરોડ, હંસ તો ન મળે હળવો,
 સમળાં સંખ્ય હજાર, ગરૂડ મહિમા ક્યાં મળવો;

જન તો બહુ જડશે જગતમાં, તન તાપ નહિ તેથી ટળે,
 દિલ સત્યપણે દલપત કહે, મહા ભાગ્ય સજ્જન મળે.

૨૯. વળી સરખી સ્થિતિના માણસ મુકી ઉંચ સ્થિતિના માણસ સાથે
 દોસ્તી કરતાથી વખતે આપણો ભાર (વકર) વધે છે ખરો;

પણુ વખતે ઘણોજ ધરી જાય છે માટે બેહેતર તો એજ કે સર... સાથે દોસ્તી કરવી કે જેથી સમતોલ રહેવાય. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

વડીયા સાથ ન કીછએ, વિવાહ ને વિવાહ;

બળીયા સાથ ન બીડીએ, અધિરામથી બાથ.

કહાનજી ધર્મસિંહ.

૩૦. માટે ખરો અને લાયક મિત્ર મળેલો ત્યારેજ ગણાય કે સચાઇથી આપણી ચૂક બેધડક બતાવી આપે અને મોંએ વખાણુ કરે નહિ, તથા ખરી તંગીની વખતમાં મદદ કરે અને વખત આવે પોતાનું શિર આપે. એવો મિત્ર ન મળે તોપછી જાણુને કે તમે મિત્ર વિનાનાજ છો, કારણુ કે ખરો મિત્ર પોતાના મિત્રને હરદ્રાષ કારણથી ઉપજેલા શોકને પ્રિય વાણીથી દોસ્તનું દીલ રંજન કરી ધીરજ, હિંમત અને યુક્તિથી દૂર કરાવે છે. કહેવાય છે કે:— “માથુ” દે તે મિત્ર” ધ્યાનમાં રાખુને કે “દ્રવ્યની નાસ્તિ થષ હોય, કુટુંબનો પ્રાણુ ગણો હોય, સૈન્ય હરાઈ ગયું હોય, આકરો મરણુ પામ્યા હોય. અને મરણુ પાસે આવ્યું હોય તથાપિ આવા વિકટ સમયે કુળવાન અને લાયક મિત્રની સાથે કરેલી મિત્રાઈ કલ્પવૃક્ષની લતા જેવી ફળદાયક થષ પડે છે.” માટે એવા લાયકનીજ દોસ્તી કરજો.

સરખા દુશ્મન દોગ્ત છે, વિના વિપત્તિકાળ;

આક તુલ ને ટેકરા, સમીર વિના સરખાજ.

૩૧. છેલ્લે આ તો ખરું છે કે સુમિત્ર સાથે ચયેલી મિત્રાઈથી હમેશ આનંદ અને સુખ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ સુમિત્ર સાથે બંધાયેલો ગ્રેમ દાઈ કાળે તૂટે છે તોપણુ તે વિપરીત થતો નથી, કેમકે

‘સુમિત્ર છે તે સ્નેહ તૂટવા છતાં છુડે નહિ બોલતાં ઉલટો સાંઠે
બોલે છે. યાદ રાખજો કે:—

માખી મકોડો મૂખ નર, માથું બોશી મરંત;

ભમર ભોરીંગ ને ચતુર નર, ડંશી દૂર ફરંત.

૩૨. છેલ્લે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે “મોટા મનના દોસ્તોથી વધારે
પ્રીતર નથી પણ જો તમારે કૃપણની દોસ્તી થઇ હોય તો હિસાબ
ખરાબર રાખજો, નહિ તો પછીથી પસ્તાવું પડશે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ધનવાનનો ધર્મ.

દોહરો.

ગણે ન કોઈ ગરીબને, ધનપતિને સૌ ધાય;
છિંકે આયજો ધનપતિ, ખમા ખમા કહેવાય.

ક્રો ૬૦ કા ૦

૧. આ જગતમાં એવું કાંઈ નથી કે જે ધનથી ન થાય. ધનવાનને મિત્ર ધણા, ભાઈ ધણા, નોકર ધણા, અને સગા ધણા; વળી ધનવાનજ જગતમાં કાલો ગણાય છે. ધનવાનને પારકા હોય તે પોતીકા થાય છે, માન ન ધટે તે છતાં પણ માન મળે છે, વખાણ ન ધટે તે છતાં પણ વખાણ થાય છે, અને તેની પાસે જવું ન ધટે તે છતાં પણ જાય છે, એ સધળો ધનનો મહિમા જાણવો. કહેવત છે કે “સકર્મીના સાળો થાય, પણ અકર્મીના ખતેવી થતાં બીચે” એ કાંઈ ખોટું નથી, “માટે ધન પેદા કરવું. કહેવાય છે કે, “પેસે આઈ પેસે બાઈ, અને પેસા બિના નહિ સગાઈ.” કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

શેઠ તણા સાળા થવા, નક્કી સૌ હરખાય;
કોઈ ગરીબ જો કહે કદી, જિવડો નિકળી જાય.

દા૦ એ૦ તારાપોર.

૨. વળી ધનવડે અકુલિન કુલિન બને છે, મનુષ્યનાં દુઃખો મટે છે,
એવું જો ધન તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો બાંધવ પૃથ્વી વિષે કાંઈ
નથી. કહેવાય છે કે “પૈસો એજ પરમેશ્વર” એ કાંઈ
ખોટું નથી. કેમકે જેની પાસે પૈસો છે તેજ કુલિન, તેજ માહિતગાર,
તેજ ડાહ્યો, તેજ ગુણુજ્ઞ, અને તેજ મેળાપ કરવાને યોગ્ય છે એ
પણ ખોટું નથી; કેમકે એ સર્વ ગુણો કંચનને આશ્રયે રહેલા
છે. માટે સત્ય ધર્મથી ધન કમાવું, કમાધને જાળવવું જાળવીને
વધારવું અને વધારીને સારે માગ વાપરવું. કહેવત છે કે “થોડું
ગુમાવીએ અને ઘણું રાખીએ.” આપીને ઉધરાણીએ જ-
વાની ટેવ રાખશો નહિ. મતલબ કે:—

દાહરો.

રાખી ઘરેણું રોકડું, આપે નાણું જેહ;
સો મણુ દેરે ગાદલે, સુખે જાંઘશે તેહ.

ક૦ દ૦ ડા૦

૩. માટે ધન એ એક એવી તો ઉમદા વસ્તુ છે કે તે હોય તો
સ્ત્રીઓ પણ આધિન થઈ રહે છે અને ધનવાન હુકમ કરે કે તુરત
એ સઘળાં હાજર રહે છે, એ સઘળો ધનનો મહિમા જાણવો;
કેમકે “મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી પણ ધનનો દાસ
છે” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી જ્યારે માણસ પૈસા વગરનો થઈ

પડે છે ત્યારે મિત્ર, સ્ત્રી, સેવક, તેમજ સગાંવહાલાંઓ ત્યજ દે છે, પણ તેજ પાછો ધનવાન થયો કે એ સદ્ગુણ પાછાં વળગતાં આવે છે; માટે આ લોકમાં ધન છે એજ બી ચીજ છે. કહેવાય છે કે “બી ચીજ પૈસો” એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે:—

દાહરો.

ધન લાવે મન લાવતી, નિર્ધન થયે અભાવ;
સગી પૈસાની પદ્મણી, જાતે નીચ સ્વભાવ.

(મળેલું.)

૪. વળી પૈસાનો મહિમા જગતમાં મોટામાં મોટો છે. પૈસાથી મન ગમતાં મુખો. મળે છે, જળ ત્યાં થળ અને થળ ત્યાં જળ પણ પૈસો દરી શકે છે, જંગલ ત્યાં મંગળ અને મંગળ ત્યાં જંગલ પણ પૈસો દરે છે. એવો જે પૈસો પેદા નથી કરતો તે પણ ગણાય છે. કહેવત છે કે “વસુ વિતા નર પશુ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે પૈસો પેદા કરવો. કલું છે કે:—

દાહરો.

પામર ઉંચકે પાલખી, બેસે ધનીનાં બાળ;
દુકમ ચલાવે હામ ધરિ, પૈસાથી મહિપાળ.

કં ૦ દં ૦ હાં ૦

વળી કલું છે કે:—

દાહરો.

દોલતથી મરવત વધે, આપ ને ભાઈ;
દોલત વિના દુનિયાં હુબે, રહે જણીતા આઈ.

દાં ૦ એં ૦ તારાપોર.

૫. જ્યાં વાઘ અને હાથીઓ રહેતા હોય તે વન પણ સાફ, પહેરવાને ઝાડની છાલ અને પાત્રાં હોય તે ઝાડ પણ સાફ, પણ બંધુઓમાં રહી પૈસા વગરનું જીવવું તે જરા પણ સાફ નહિ; માટે ધન પેદા કરવું. ધ્યાનમાં રાખજો કે “જ્યાં ધરવે ત્યાં સરવે.” કહેવત છે કે “પૈસા વગરનો ઘેલો અને સાખુ વગરનો મેલો” એ કાંઈ ખોટું નથી. “ગરથ વિનાનો ગાંગલો ને ગરથે ગાંગજી શેઠ” કહેવાય છે. માટે ધન પેદા કરવું. કહ્યું છે કે:—

પૈસાવાળાની બકરી મુઠ, તે ગામ બધાએ જાણી;
નિર્ધનીયાની નાર મુઠ, પણ કોઈએ નહિ તાણી.

માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “ગરીબની વહુને સા ભાભી કહે” કારણકે “કણ્ડીયાની ઓરત સૌની ઓશિયાળી” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહેવાય છે કે:—

નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ બાંધે કોઈ આંગણે.

૬. પૈસામાં જેટલા ગુણો રહેલા છે તેટલા અવગુણો પણ રહેલા છે, કેમકે પૈસો રક્ષણ પણ કરે છે અને શિષ પણ કપાવે છે. કહ્યું છે કે:—

છાપો.

તું કર પર ઉપકાર, તુંજ પરપ્રાણ તળવે,
તુંજ ઓલવતો આગ, તુંએ બહુ દેશ દઝાવે;
તુંજ મળાવે માન, તુંજ અપમાન અપાવે,
તું રક્ષણ કરનાર, તુંજ કદિ શિષ કટાવે;

અવગુણ પણ તુજમાં અતિ ઘણા, ચિર ગુણના પણ થોડા,
કહું શું તુજને દલપત કહે, અરે રૂપેયા રોકડા.

મણિ હીરા તુજ માંહિ, મહારસ મીઠા મેવા,
હાથી ઘોડા હેમ, પદારથ તુજમાં તેવા,
પુત્ર પ્રિયા પરિવાર, દેખતાં તુજમાં દીઠા,
ગાન તાન રંગ રાગ, પાનનાં^૧ તુજમાં પીઠાં;
તું સિંહ સમો સંસારમાં, બીજા બિચારા બોકડા,
કહું શું તુજને દલપત કહે, અરે રૂપેયા રોકડા.

૭. વળી પૈસો કેવો દુઃખી છે તે જુવો ! પૈસો મેળવતાં દુઃખ, મેળ-
વીને સાચવતાં દુઃખ, સાચવીને શુભાવતાં દુઃખ, એવો જે પૈસો
તેને મહા જ્ઞાની પુરૂષોએ વિચ્છારી કહાડેલો છે એ કાંઈ બોટું
નથી; કેમકે “ પૈસો આવે તો હાથ કાળા થાય અને જાય
તો મોં કાળું થાય.” કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

ધન મેળવતાં દુઃખ છે, સાચવતાં પણ દુઃખ;
જો આવેલું જાય તો, જાય સમૂળું સુખ.

(મળેલું.)

વળી ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

કુંડળીયો.

જરને વશ સૌ જગત છે, તજે કામ ને ક્રોધ;
લક્ષ્મી મળવા કારણે, બહુ જન કરે વિરોધ;
બહુ જન કરે વિરોધ, બોધ લક્ષ્મીનો જરશે;

લક્ષ્મી મળવા માટે, કામ કુડાં આદરશે;

છગનલાલ જરૂર, લક્ષ્મીને જન આપે જરા;

તજે કામ ને ક્રોધ, જગત છે સૌ જરતે વશ.

૮. માટે પૈસો મેળવવામાં, બચાવવામાં, ખર્ચવામાં, આપવામાં અને લેવામાં જો સરખાપણું રાખ્યું હોય તોજ માણસાઇ કહેવાય, કેમકે પુષ્કળ પૈસો છતાં પરોપકાર ન ચાય તો “કૃપણ” કહેવાય, અને ઉપજ કરતાં વધુ ખર્ચ રાખ્યું હોય તો ઉગાઉ કહેવાય, માટે સમાન વૃત્તિથી ચાલવું. ધ્યાનમાં રાખજો કે જોઓ પોતાની કમાઇ ખાઈ જાય છે તેઓ કશા કામના નથી, કેમકે તે તો હમેશ પાયમાલીના પગથીયા તજે ચગદાયલા રહે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે કમાઇ કરીને ધન બચાવવું. “જીવાનીમાં જાળવેલું વૃદ્ધાવસ્થામાં કામ લાગે” એ કહેવત યુવ ધ્યાનમાં રાખજો, કેમકે “જીવાનીનું રહ્યું અને મળસકારું દળ્યું” એ અંતે ક્રોધ ન પહોંચે.

૯. વળી ઉપજ પ્રમાણે ખર્ચ કરવું; ધનવાન થયા એટલે ક્રોધના આપની શી પરવા છે એવું મનમાં કદી પણ લાવવું નહિ; કેમકે ગરીબ કરતાં ધનવાનને બીજા લોકોની મદદની વધારે જરૂર પડે છે, માટે છતથી છલકાવું નહિ. યાદ રાખજો કે “ડુંગરે ચઢતાં નીચી નજર રાખવી અને પૈસો ટકે ચઢતાં ઉંચી નજર રાખવી.” પરંતુ “જરમાલ જપતા ને પરાયા માલ અપના” એવું કદી રાખવું નહિ.

૧૦. વળી ધનથી બેહેકા જઈને ક્રોધનો તિરસ્કાર પણ કરવો નહિ, ગરીબોને રંજાડવા નહિ, તેમજ ક્રોધ સાથે વૈર બાંધવું નહિ; કેમકે છત તો આજે છે અને કાલે નથી. પૈસો કુતરાની

ચાટ છે ” એ કાંઈ જોતું નથી. માટે કાંઈ સમયે ધન ખસી જાય છે અને નબળા દશા આવી પડે છે, ત્યારે એ સઘળાં શત્રુ થઈને પોતાનો લાગ શોધે છે.

૨૧. ઇશ્વરે પોતાને જે કાંઈ આપ્યું હોય તેમાં સંતોષ માનવો એ મોટું ડહાપણ ગણાય છે; અને જે ધણી વગર વાપર્ય પોતાની દોલત વધાર્યે જાય, તે સાથે લાગી ચિંતા અને જંજળને પણ વધારતો જાય છે. પણ જે માણસ પોતાને મળેલો પૈસો સુમાર્ગે કામે લગાડતો જાય છે, તે પોતાની અનેક આપદઓને ચોતરફ વેરતો, પોતાના દોસ્તોને રાજ કરતો, અને છેલ્લે ક્રાંતિ મેળવતો જાય છે; કેમકે તે જાણે છે કે “આપણું હાથે તો આવશે સાથે ” અને વળી એ પણ ખરું છે કે “હાથ હોય ચોલો તો જંગ ખાધો ગાલો,” એમ સમજી તમે ગમે તેટલા ધનવાન હો તથાપિ એકલા ખાશો નહિ, પણ તમારા સગાં, વહાલાં, દોસ્ત, દાનાઓ અને ખેશીઓને નિભાવજો. તમારો મેળવેલો પૈસો તમારા હાથથી કાઢના ઉપયોગમાં ન આવ્યો તો પછી તમારા ઉપયોગમાં ક્યાંથી આવવાનો ? કેમકે “ધનની ગતિ ત્રણ છે: દાન, ભોગ, અને નાશ.” માટે પહેલી જે ન થઈ તો ત્રીજી તો થવાનીજ. કહે છે કે ધન પાસે રહેવાથી જ માણસમાં હુંશિયારી આવે છે ત્યારે તેનો જે ખર્ચ અને ધનનો ભોગ કરે છે તેની તો શું વાત કહેવી ? કહ્યું છે કે:—

દોલત ખેટી સૂમ ખર્ચી કપ્પુ ન જાય;

પાળી પોપી મોટી કરી, પણ પરઘર ઉઠી ચલી જાય.

૨૨. ભોંયમાં દાટેલા ધનવડે કરીને ભોંયના માલિકને જે ધનવાન કહીએ તો આપણે પણ તેજ ધનવડે કરીને ધનવાન કહેવાઈએ.

પણ તેમ નથી. ધન તો જે ભોગવે અને સુમાર્ગે વાપરે તેનુંજ છે. કવિ દલપતરામ કહે છે કે:--

(કુળજ થું તપ કીધું રે ઓધાજી એવું; એ દેશી.)

તારે હાથે વવરાશે, એટલુંજ તારું થાશે;

બીજું તો બીજાને જાશે, રે પામર પ્રાણી.

માંખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું ન દાન દીધું;

લૂંટનારે લૂંટી લીધું, રે પામર પ્રાણી.

ખંખેરીને હાથ ખાલી, ઓચિંતાનું જવું ચાલી;

કરે માથાકુટ ઠાલી, રે પામર પ્રાણી.

૧૩. વળી તમે જે પૈસા ચોરીથી કે જીલમથી મેળવો તે પૈસાને ધૂળની ખરાબર માનજો, કેમકે હરામી લતથી મેળવેલો પૈસો જેટલો આવે તેની દશગણા બીજા પૈસાને ખેંચી જાય છે. કહેવત છે કે “હરામકા માલ હરામમેં ગયા, ચોર નફેમેં દા જીતીયાં રહ્યાં” માટે સત્ય ધર્મથી ધન કમાજો. નહિતો પછી “મુલાં ચોરે મુઠે, અને અલા ચોરે ઊંટે” એ કહેવત જેવું થશે.

૧૪. માણસે પોતાનું વચન, મોભો, આખર અને ટેક જાળવી રાખવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે હજારો રૂપિયા જોઈતા હોય તો સહેજમાં મેળવી શકે છે; વળી પાસે પૈસા થોડા છતાં હજારોનો વેપાર પણ કરી શકે છે. માટે વેહેવાર ચોખો રાખજો; કેમકે “જેનો વ્યવહાર સારો તેનો વેપાર પણ સારો.”

૧૫. વળી જે ધરમાં મૂર્ખનો સત્કાર થતો નથી, કરકસર સમાન છે, ઉદ્યોગ પ્રબળ છે, કુટુંબ કલેશ કદી દેખાતો નથી, અને અધર્માચરણ અદરાતાં નથી તે ધરમાંજ લક્ષ્મી સ્થિર રહે છે.

૧૬. લોકોને ધનવાન પ્રિય નથી લાગતો પણ દાતાર પ્રિય લાગે છે. જેમ સઘળા લોકો વરસાદ આવવાની રાહ જુએ છે પણ સમુદ્ર આવવાની રાહ કોઈ જોતું નથી, કેમકે સમુદ્ર તો જળનો સંગ્રહ કરવામાં તત્પર હોય છે અને વરસાદ સર્વને આપનારો છે. માટે જે ધન ખવાયું, ખર્ચાયું, અને અપાયું તેજ ધનવાનનું ધન છે. બાકી મરણ પામ્યા પછી તો તેના ધનથી બીજાઓ મોજ કરે છે.

(કલ્યાણી-ગાઝલ.)

ગરીબો આશરો લેવા, પસારે હાથને જમ્હારે;
અનાદર તેહનો થયો, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે? ૧

શરમથી ના શકે બોલી, જનો એવા દીઠ જમ્હારે;
નઝર ખેંચી ગયો આલ્યો, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે! ૨

દુઃખી અબળા નિહાળીને, હૃદય ચીરાતું લાળીને,
નહિ આશ્વાસનો આપ્યાં, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે! ૩

નયનથી અશ્રુની ધારા, વહેતી જોઈ તું રહેતો;
ન લુંછયું એક પણ અશ્રુ, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે! ૪

અવાચક પ્રાણીઓ લાખ્ખો, મનુષ્યો મારતા નિત્યે;
ખત્રાવા દિલ નહિ વાધ્યું, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે! ૫

જગતની ઉન્નતિ અર્થે, કીધો નહિ જ્ઞાન-ફેલાવો;
રહ્યો મત-પંથ કે લોભો, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે! ૬

જગતના સેવકો મરતા, મદદ વિણ કામ અથગતા;
બની ના સ્લાય ત્હારાથી, ત્હને ધિક્કાર છે ત્હારે! ૭

મિત્રારા જીવ ઓ ભોળા ! ખરો તું સ્વાર્થ ના સમજ્યો !

ઉપેક્ષા દાનની કરવે, પ્રભુનો માર્ગ ના જાણ્યો ! ૮

મિત્રારો ને વચનથી બહુ વળી દ્રવ્યે અને દેહે,

દયા કર તું, દયા કર તું ! દયામાં સ્વાર્થ છે ત્હારો ! ૯

મુનિ શ્રી છોટાલાલજી.

૧૭. વળી જેઓ ધનવાન હોવા છતાં દાન કરતા નથી, તેઓ મોટા કંગાળોની પંક્તિમાં ગણાય છે. જેમ સમુદ્ર પાણીથી ભરપૂર છતાં પણ પ્રાણીઓની તૃપાને મટાડતો નથી માટે તેને જળ વગરનોજ દેશ માનવો જોઈએ, તેમ દાન નહિ આપનારો ધનવાન નિર્ધનજ માનવો જોઈએ. કહેવત છે કે, “ ધન તો ઢેડને ઘેર પણ હોય છે. ” માટે દાન આપવું. કહેવાય છે કે:—

દાતારક્ષા મુખ દેખતાં, દુઃખ જનમકા જાય;

જ્યું ગંગાકા નિર દેખતાં, પાપ બધાં ધોવાય.

૧૮. દ્રવ્યરૂપી રસોઈમાં પરોપકારરૂપી મીઠું નાંખવાથી જેમ મિઠવાળી રસોઈ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, અને મીઠા વિના શીઠા લાગે છે, તેમ ધણું દ્રવ્ય હોય તે છતાં પારકાના ઉપયોગમાં ન આવ્યું તો પછી તે પણ શીઠું લાગે છે. ધનવાન ગમે તેટલું ધન સત્ય માર્ગે ખર્ચે જાય તથાપિ તે ખુટવાને બદલે ઉવટું વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. તેમજ કૃપણ ગમે તેટલું સંક્રાંચતો જાય તથાપિ તેનું ધન અનેક પ્રકારે ચાલ્યું જાય છે. કહેવત છે કે સૂમ ને દા-
તારનો એકજ વરો.” વળી કહ્યું છે કે:—

સુમ શિયાળ ને કાચળો, પરંવેર પહોળા થાય;

સામે આવે જો આપ ઘેર, સૌ સંકેલી જાય.

૧૯. માટે જેમ પુત્ર વગરનું ઘર શોભતું નથી, તેમ પુત્ર વિનાહીણુ શોભતો નથી; ભાઈ વિના દિશા શોભતી નથી, તેમ ભાઈ નિર્બળ શોભતો નથી; અને પંડિત દરિદ્રી શોભતો નથી, તેમજ શ્રીમંત કંજુસ શોભતો નથી. માટે પાસે પૈસો હોય તો પોતાનો એકલાનો નથી એમ સમજી દાતાર થવું. જેઓ દાતાર છે તેને મન પૈસો આપવો કે ખર્ચવો કંઠણ નથી. કહ્યું છે કે:—

દાતાને મન ધન નહિ, શૂરાને નહિ શ્વાસ;
પતિવ્રતાને પ્રાણ નહિ, દેહ ન સમજે દાસ.

(મળેલું.)

૨૦. એક ધનવાન મનુષ્ય ઘણું ધન આપીને જે પુન્ય મેળવે છે તે કરતાં પણ વધુ પુન્ય એક ગરીબ માણસ પોતાના એક કાળીયા-માંથી અડધો કાળીયો આપીને મેળવે છે એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ગરીબોએ પણ થોડામાંથી થોડું આપવું. કહ્યું છે કે “આપે તેનુંજ પુન્ય છે.”

૨૧. વળી માણસ કપટ કરીને પૈસો મેળવે, જીવ સરખો રાખે, પોતાના દીલ ઉપર પહેરે, તોપણ બીજાને હાથ જાય એવો જે પૈસો તે જાય, કિંવા આવે તોપણ શાણા માણસો તેનો કશો હર્ષ-શોક કરતા નથી; કેમકે તેઓ તો એમજ સમજે છે કે પૈસો આજે છે અને કાલે નથી. માટે પૈસાનો ગર્વ કદી કરવો નહિ. પણ આ તો ખરું છે કે ઇન્દ્રિયો એની એજ હોય, નામ પણ એકજ હોય, યુદ્ધ પણ એજ હોય, તથાપિ ધનની ગરમીથી મનુષ્ય ક્ષણવારમાં બીજો થઈ જતાં વાર લાગતી નથી એ કેવી વિચિ

તતા છે? પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે “ધન અને અમલનો વડોઈ કરનાર મુખી થતો નથી.” અખખો ભકત કહે છે કે:—

છર્યો.

પણકે રિદ્ધ સિદ્ધ આવે ધણી, જીવ જાણે હું સૌનો ધણી;
જેમ વરધોડે મળ્યા બહુ વના, પણકે રહીને થાય તે ફના;
અખખા માયા કરે ફજેત, ખાતાં ખાંડ ને ચાવતાં રેત.

૨૨. ગરીબાઈ પાછળ તવંગરી આવે તે સારી પણ તવંગરી પાછળ ગરીબાઈ આવે તે બહુજ છુરી લાગે છે. કહેવત છે કે “ન હોય તેને થજો પણ હોય તેનું જશો નહિ” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

ખમનકી ગઈ બછરી, ઓર રાવનકી ગઈ લંક,
દોનું દુઃખ સમાન હે, ઓ રાજા ઓ રંક.

૨૩. વળી અછતને વખતે કામ લાગશે એમ ધારીને ધન રાખવું, ધન ખર્ચાંતે છોડરા રાખવા, અને કદાપિ પોતાનો પ્રાણ જતો હોય તો એ સધળું ખર્ચાંતે પણ પ્રાણ બચાવવો, કેમકે જો પ્રાણ બચશે તો એ સધળાં પાછાં આવી મળશે. કહેવાય છે કે “જીવતા રહેગા નર તો ફીર બસાવે ઘર.” મારે “શિર સલામત તો પધડીયાં બહોત.”

૨૪. પણ આ તો ખરું છે કે માણસ પાસે દ્રવ્ય જેમ જેમ વધતું જાય છે તેમ તેમ તેમનામાં લોભ પણ વધતો જાય છે, પણ સર્પ જેમ પવન ખાઈને સંતોષ માને છે, અને ઋષિ કંદમૂળ ખાઈને સંતોષ માને છે, તેમ પોતાને પરમેશ્વરે જે કાંઈ આપ્યું હોય તે

માન સંતોષ માનવો એ મોટામાં મોટું ધન છે. “સંતોષી સદાય સુખી” એ કાંઈ ખોટું નથી. .
 ૨૫. “બેલગ્ની” કહે છે કે “સંતોષ એ મોટી કિંમતનું મોતી છે અને જે માણસ પોતાની હજારો ઇચ્છાઓનો ભોગ આપીને પણ તે મેળવે છે તે એક અમૂલ્ય ખરીદી મેળવે છે.” માટે સંતોષ રાખવો. સંતોષ સત્તા અને મોજમજહથી પણ વધારે સારો છે. વળી તે કુદરતી દોલત છે, કેમકે “તે દુઃખમાં દીલાસો અને વિપત્તિમાં ધીરજ આપનાર છે.” કહ્યું છે કે:—

ઓપાધ.

સંતોષીને ઝાઝું સુખ, સંતોષીને શેનું દુઃખ;
 સંતોષીને ઝાઝાં માન, સંતોષીને વધુ વૈમાન.

કં ૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૨૬. વળી રાજા પૈસાવાળો જોઈને વગર ગુન્હે ગુન્હો લાવે છે, કેમકે “જરૂર દેખીને મુનિવર ચળે” એ કહેવત મુજબ ધનવાનને જ લય રહે છે. માટે ડાહ્યા માણસોએ મેળવેલો પૈસો આપણા એકલાનો છે એમ કદી માનવું નહિ.

૨૭. છેલ્લે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે ધણી માયાથી દુરાચારી રહેવું તે કરતાં ગરીબાઈથી પ્રમાણિક રહેવું તે વધારે બેહેતર ગણાય છે. માટે પ્રમાણિક થજો, કેમકે દરેક માણસને પોતાના પ્રમાણિકપણના પ્રમાણમાં પૈસો અને પદવી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જીવ જાય તો પણ પ્રમાણિકપણું છોડશો નહિ. યાદ રાખજો કે “કંઠ્યાયા સારા, પણ વંચ્યાયા નહિ સારા.”

પણ જેને નથી મળતું તેને તો એક દાતરડું કરકરાવવાને દાઢીયું સરખું પણ નથી મળતું ” એમ સમજીને તમે પૈસો ખચાવજો. કેમકે, નહિતો પછી:—

પૈસે ખોચો પાવલો, ને પાવલે ખોચા પાંચ;
પાંચે ખોચા પંચાણું, ડાસી બેઠી બેઠી કાંત.

એના જેવું થશે.

પ. પૈસા વધારવાનો દુનિયામાં એકજ ઉપાય છે, અને તે એ કે પેદાશમાંથી ખર્ચ કર્યા બાદ જેટલો ખચાવ થાય તેટલો કરવો. ધ્યાનમાં રાખજો કે એજ રીતથી ગરીબ લોકો તવંગર અને તવંગર વધારે પૈસાદાર થયા છે. પણ જેઓ એક પાછ ગઈ તેથી શું થયું? અને એક કણ ગયો તેથી શું થયું? એમ સમજીને હૃદયી વધારે ખર્ચ કરે છે તેઓ તો હમેશાં કરજદાર રહે છે, માટે કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

તુચ્છ ન કુચ્છ બિશાદનું, એમ ન માન જરાય;

મીંકું દશપર મેલતાં, અંકજ સોનો થાય.

દા૦ એ૦ તારાપોર.

ક. તમે થોડું કમાતા હો તેની ચિંતા નથી પણ તમે જે કમાઓ તે કરતાં ઓછું ખર્ચ કરી ખચાવશો તે જ તમારું છે, અને તેજ તમને તંગીની વખતે મદદ કરશે. માટે “જે માણસ વરસે દહાડે એક પણ પૈસો ખચાવે છે તે પૈસાદાર છે, અને જે માણસ વરસે દહાડે એક પાઈનું પણ કરજ કરે છે તે ગરીબ છે.”

૭. વળી તમે દરેક વેપાર કે ધંધામાં ત્યાં જોશો ત્યાં કરકસરીઆ જ કમાતા હશે, કેમકે કરકસરીઓ છે તે પાછા પાછતો દિસાળ રાખે છે, કારણકે તે જાણે છે કે “ કરકસર એ ખીજો ભાઈ છે ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૮. ગી૦ “ જોન્સન ” કહે છે કે “ દોલતમંદ થવાનું કે સારા થવાનું મુખ્ય સાધન કરકસર છે. વળી કરકસરની સાથે સખાવત રાખી હોય તો તે વધારે નેક ગણાય છે, પણ તેથી ઉલટું જો કરકસર એક કારે મૂકી સખાવત કરી હોય તો ઉડાઉપણું ગણાય છે. ” ધ્યાનમાં રાખજો કે “ કરકસર એ દોલતની દીકરી, મિતાહારની ખહેન, અને સ્વતંત્રતાની માતા છે. ” “ વાણીયાની કસર અને વોરાની સડર ” એ ખંતે સરખાં ગણાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પણ કેવી કરકસર કરે છે તે જુવો !

દોહરો.

કરે જગતમાં કરકસર, જુવો જગતનો ઈશ;
મકાશ ત્રીસ ધડી કરે અધારું ધડી ત્રીસ.
ઇશ્વર પણ કરકસરનો, ગખે રૂડો વિવેક;
ગ્રહો અનેક વચે રચ્યો, દિવો દિવાકરઃ એક.

ક૦ દ૦ ડા૦

૯. “ સમાધિસ ” કહે છે કે “ એક કરકસરીઓ માણસ પરાપકારી ગણાય છે, અને ઉડાઉ માણસ દુનિયાનો દુશ્મન ગણાય છે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. મારે જે માણસ રૂપિયો કમાઇને પાંચ રૂપિયાની સખાવત કરે છે તે કરતાં જે સખસ એઆની કમાઇને

* દિવાકર--સૂર્ય.

દોડીયું વાપરે તેજ ખરો સખાવતીઓ કહેવાય છે. “ એક કસર ને સો સફર ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૦. મી. “ ક્રાંકલીન ” કહે છે કે “ જે ચીજની તમારે જરૂર નથી. તે ચીજ ગમે તેટલી તમને સરતી મળી હોય તોપણ બાણ્યને કે તે મોંઘી જ મળી છે, ” કેમકે વખતે “ દમડીએ પણ ઊંટ વેચાય, ” પણ વગર જરૂરની ચીજ લેનારને જરૂરની ચીજ વેચવી પડે છે. માટે ખપ વગરની ચીજ મફત મળે તોપણ લેશો નહિ.

૧૧. વળી જો તમારે પૈસા સાથે રનેહ રાખવાની જરૂર હોય તો કાંઈની ચાલચલગત ઉપર દ્વેષ રાખશો નહિ, પણ તમારી પોતાની ચાલ સુધારવાની તેમજ કરકસર કરવાની કાશીશ કરતા રહેજો. છતાં તમારાથી ઉઝાડ થઈ જવાતું હોય તો બળ્લરમાં કે એવી જ બીજી પૈસો વપરાઈ બાવ તેવી જગ્યાએ જતાં પહેલાં તમારું ગજવું ખાલી કરીને પછી જાઓ.

૧૨. છેલ્લે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે જેઓ પોતાની કમાઈ ખાઈ બાવ છે તેઓ હમેશાં ગરીબ રહે છે પણ જેઓ કમાઈ કરતાં એક પાઈ પણ બચાવી શકે છે તે બેશક પૈસાદાર છે. “ આપણે પાઈની સંભાળ રાખીએ તો પૈસો આપણી સંભાળ રાખે. ” માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “ કરજ કરીને ઉઠવા કરતાં ભુખ વેઠીને સુવું તે વધારે બેહુતર છે. ” કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

સમજે તેનો ધર્મ છે, રાખે તેની લાજ;

સંઘરે તેનું ધન વધે, ઉદ્યોગીને આજ.

દા. એ. તારાપોર.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

લોભ-કૃપણતા.

હોહરો.

ઉદાર નર ને કૃપણને, સરખો વરો સદાય;

કસર કરે કંજુશનું, લાખ રીતે લૂંટાય.

૧. યાદ રાખજો કે “ તુરે ચમડી પણ છુટે નહિ દમડી ” એ કહેવત કૃપણના કાળજીમાં આપાદ દારાગેલી હોય છે; માટે દી-લની આશા થર ન આવે તે જોડેતર પણ કૃપણ પાસે માગવાનું મન કદી કરતા નહિ, કેમકે સિંદની મૂજ, મોરિંગનો મણિ, કૃપણ પાસેથી ડૂબ અને સતીનું સત્ય જોટલા વાનાંઓ તે જીવતાં હોય ત્યાંમુધી તો કાઢને હાય આવતાં નથી. કહ્યું છે કે:—

હોહરો.

સિંદમૂજ મણિધર મળી, સતિ લન કંજુસ આધ; ૧

ચડે ચાર એ જોટલા, પ્રાણ ગયે થરહાય.

૬૦ ૬૦ ૬૦

૨. પૈસા વિના ગરીબ માણસો પોતાનો નિર્વાહ એવી રીતે ચલાવે છે કે તે જોઈને દયાળુ માણસને કદી પણ દયા આવ્યા વગર રહેતી નથી; તેવીજ રીતે એક કૃપણનો સરદાર છતે પૈસે પોતાનો નિર્વાહ છોક કંગાલ હાલતમાં ચલાવે છે, કેમકે તેનું મન અને તન કેવળ ધન એકઠું કરવામાંજ રોકાયેલાં હોવાથી તે પોતાના શરીરે અત્યંત કષ્ટ વેડે છે, તથાપિ તે ખાવા પામતો નથી, પણ તેનો લાભ તો ખીજઓ લેઈ જાય છે. કહ્યું છે કે:—

મનહર હંદ.

એવી રીતે માયા જોડી, જોડી જનમારો જાય,
તોય તેની માયા, એક દીન નાશ થાય છે;
લોહની પેટીમાં કદી, રાખશે સંતાડી લોભી,
તોય તેની માયા, એક દીન નાશ થાય છે.
ખાધું નહિ પોતે, દીન જનને ન દાન દીધું,
જતન કરેલ તોય, જાતી તે જાણાય છે;
લલ્લુ કહે ઉલ્લાસ ધરી, મુણો ત્રિભૂવનદાસ,
આગ ચોર રાય તણે. હાય માયા જાય છે.

વળી કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

લે લૂંટી ધન કૃપણનું કાં રાજ કાં ચોર;
ખંખેરાયે ખાસડે, જોરડી ફેરાં ખોર.

ક્રો ૬૦ ડા૦

૩. યાદ રાખજો કે લોભી માણસ ગમે તેવી તવંગરી ધરાવતો હોય તથાપિ તે ગરીબ ગરજવાન અને લિખારી જેવોજ છે. અને તેથી ઉલટો એક સંતોષી માણસ ગમે તેટલી ગરીબાઈ

ધરાવતો હોય તથાપિ તે તવંગર જ છે. વ્યારે લોભી માણસ
આ દુનિયાની દોષત એકી કરવામાં રોકાય છે ત્યારે તેની પેલી
દુનિયાને માટે મેળવેલી દોષત આવી ચતી જાય છે; દહેવત છે
કે “વ્યાજ લેતાં મુળગા ગયા” માટે લોભ ત્યજવો. યાદ
રાખજો કે “પાપીનું ધન પ્રલય જાય ને લોભી હાથ
વસતો થાય” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે લોભ ત્યજો, કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

ઉદ્ભવ અગણિત થાય પણ, કર્મ વિના ન પમાય;

કીરી સંચય બાદુ કરે, પણ તેતર તે ખાય.

(મજેલું)

વળી કહ્યું છે કે:-

દોહરો.

લોભી જાયે લોભમાં, જાણે પાડું વાણ;

સાદા સાચું જાણજો, લાગે ઉલટી હાણ.

(મજેલું.)

૪. વળી લોભ એ એવો તો બુદ્ધો છે કે તેથી આજર અને માન
એ બંનેમાં ઘટાડો થાય છે. લોભીને સામો આવતો દેખી માણસો
તેને અપશુદ્ધનીઓ ગણી શુદ્ધ પણ લેતા નથી, અને દટલાક તો
પહેલા પ્રહરમાં કે એવા બીજા કાંઈ શુભ વખતે તેનું મોં પણ જોતા
નથી અને કહે છે કે “કંજુસનું મોં કાળું” એ કાંઈ ખોટું
નથી. કેમકે:-

ત્રીપાઠી.

લોભે દાર ઘણેરો થટે, લોભે માન મરજતલ મટે,

લોભે ન રહે રૂઠી રીત, લોભે ન રહે ગ્રાહી પ્રીત;

લોભે લલો રહે નહિ ભાર, લોભે ચાલે નહિ વહેવાર;
લોભે લક્ષણ સઘળાં જાય, લોભે ભારે હળવો થાય.

કવિ શામળભટ્ટ.

૫. એક લોભી માણસ લોભરૂપી કેદની ઝુમમાં સારા નરસાનો વિચાર નહિ કરતાં માતાને, પિતાને, પુત્રને, મિત્રને, ભાઈને કે સગાંવહાલાંને પણ મારી નાંખે છે; કારણકે લોભથી ઘેરાયેલો માણસ ખરાબીના આડા પાસે ઉભો હોય છે અને તેથી લોભરૂપી કેદ ચડેથી તેમાં ધસી પડે છે. ચાદ રાખજો કે “લોભ અને ખરાબી એ બંને કદી પણ છુટા નહિ પડી શકે એવા દોરતો છે.” મતલબ કે લોભ પેઠો ત્યાં ખરાબી થયા વિના રહેતી નથી. કહેવાય છે કે “સઘળા પાપનું મૂળ લોભજ છે.”

૬. માટે જ્યાં લોભ છે ત્યાં અવશ્યજ, કપટ અને વિદ્ન વિષે શું પૂછવું? કેમકે પાપની જન્મભૂમિ લોભજ છે, અને પાપના નિવાસ રૂપ પણ લોભજ છે. એવો ખૂરો જે લોભ તેને રાખનાર મનુષ્ય દુઃખી થાય તેમાં શી નવાઈ? કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

લોભ ઘટાડે લાજને, લોભે લક્ષણ જાય;
જેણે રાખ્યો લોભ તે, ખાંતે ખત્તા ખાય.
કર્તા.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે લોભ ત્યજવો.

૭. “કાળીદાસ” કહે છે કે “લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી દ્રોહ કરવામાં આવે છે, અને દ્રોહથી શાસ્ત્રમાં જાણનારો વિચિક્ષણ પુરૂષ પણ અનર્થ કરી નરકમાં પડે છે.” માટે લોભ ત્યજવો.

૮. આ તો ખરૂં છે કે જેમ નપુંસક પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર માત્ર હાથજ ફેરવે છે, તેમ એક દોભી માણસ છે તે મેળવેલા ધનને ભોગવી શકતો નથી, તેમ ક્રોધને આપી શકતો નથી, માત્ર હાથજ ફેરવ્યા કરે છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ખાય ન ખરચે સૂમ ધન, ચોર સખલી લે જાય;
પિછે જથું મધુમદિકા, હાથ મિલે પરતાય.

૯. કંલુસ, કપટી, અને કુલદાણા પોતાના અસ્વ સ્વાર્થને માટે જીન-ઓનો મોટો સ્વાર્થ જગાડતાં પાછા હઠતા નથી. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

પોતાનું નહિ જાય ત્યાં, સામાને શું વેર?
ધોળીય. આવી ધાડતો, ભલે ધણીને ઘર!

દાં એં તારાપોર.

૧૦. વળી જેમ પક્ષીઓ દૂર પડેલી વસ્તુ જોઈ શકે છે પણ પાસે પડેલો ફાંસો (જાળ) જોઈ શકતાં નથી તેમ એક કંલુસનો સરદાર દ્રવ્યને જોઈ શકે છે પણ અપકીર્તિને જોઈ શકતો નથી. મતલબ કે કંલુસને સત્કીર્તિ અને અપકીર્તિની કશી ગણતરી હોતી નથી. નેને તો માત્ર પૈસોજ વહાલો હોય છે, કેમકે તે તો જાણે છે કે—

પૈસો મારો પરમેશ્વર, ને ઝેરી મારી શુક્ર;
જેયાં છોકરાં શાલીગ્રામ, તો સેવા કોનીકર?

૧૧. આ પણ ખરૂં છે કે કૃપણના હાથમાં રહેલાં ધનથી ક્રોધનો ઉપકાર થાય નહિ, તેમજ ભોગ પણ ભોગવાય નહિ; પણ તેથી

ઉલટો હૃદયમાં ખેદ કરે, સુખ, સંપત્તિ અને યશનો નાશ કરી
ગ્લાનિ પ્રકટ કરે. માટેજ કૃપણને ધિક્કારેલો છે. શામળભટ્ટ
કહે છે કે:—

છરપો.

દાટ સૂમનું ધન, દાટ નિર્દયતાનું સુખ,
દાટ કૃપણનું કાજ, દાટ સ્ત્રી પાખી જે સુખ;
દાટજે ધરનું છિદ્ર, દાટજે વાતજ છાની,
દાટ આપ કલંક દાટ નરની નાદાની;
વળી દાટ હડાપણુ દીનનું, દાટ ભીખના ભોગને,
શામળ કહે દાટ દેહ દુઃખ, દાટ જોગથી ભોગને.

૧૨. છેલ્લે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે જે કંલુસો છે તે પોતાનો માલ
ખીજતે માટે એકઠો કરતા જાય છે, અને ઉદાર સાથે લેઇ જાય
છે એ કાંઇ ખોટું નથી; કેમકે કંલુસો સર્વેથી સરસ બહાનું એ
કહાડે છે કે તે વસ્તુ આજે નહિ ખાઈએ અને કાલે ખાઈશું,
અને કાલ આવે ત્યારે પણ એમજ કહી એ વસ્તુ ખાધાથી તદ્દન
ખેનસીખ રહી જાય છે. કહ્યું છે કે:—

છરપો.

કૃપણ ન ખાએ અન્ન, કૃપણ નવ પેરે અંગે
કૃપણ ન દેવે દાન, કૃપણ રાત્રે નહિ રંગે,
કૃપણ ન માણે મોજ, કૃપણ સુખથી નવ સુવે,
કૃપણ ન પોષે પંડ, કૃપણ કશુંએ નવ જુવે;
કંસર કૃપણ કરે ઘણી, જાણે જે ધન ખૂટશે,
શામળ કહે તરકર અગ્નિ કે, કોષકે હાકેમ લૂંટશે.

એ કાંઈ જોઈું નથી, માટે વાંચનાર ! જે તારી પાસે પૈસો હોય તો
તું નકામો કંલુસ ચર્ચક નહિ. ધ્યાનમાં રાખજું કે:—

સંવેચો.

લોભથી લાજ જશે જગમાં, ખૂરી દાનત લોભી સદા કરનારો,
માન ગણે નહિ જ્ઞાન ગણે નહિ, લોભી ન નાત કદી ગણનારો;
ખૂન કરે ન વિચાર કરે જરી, નારી કરે ભરથાર ન મારો,
લટલું કરે છે ત્રિભુવનને, અતિ લોભથી નિત્ય અનર્થ થનારો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

તૃષ્ણા.

દોહરો.

લોભ નહિ જ્યાં થાભના, શોભા સઘળી જાય;
તૃષ્ણાથી તરશ્યો સદા, ધનથી નહિ ધરાય

કં ૦ ૬૦ ૩૦

૧. જે માણસ તદ્દન નિર્ધન હોય છે તે સો રૂપિયાની ઇચ્છા રાખે છે. સોવાળો હજારની, હજારવાળો લાખની, લાખવાળો કરોડની, કરોડવાળો રાજા જેવો થવાની, રાજા દેવતા જેવો થવાની અને દેવતા ઇંદ્ર જેવો થવાની એમ આશા રાખે છે; કારણકે મનુષ્ય અને પ્રાણીઓ ઈત્યાદિ સર્વાનું મોત છે પણ “એક આશા તો અમરજ છે” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

એક ગરીબની વધતી ગયેલી તૃષ્ણા.

મનહર છંદ.

હતી દીનતાઈ ત્યારે, તાકી પટેલાઈ અને;
મળી પટેલાઈ ત્યારે તાકી છે શેઠાઈને.

સાંપડી શેઠાઇ ત્યારે, તાડી મંત્રીતાર્થ અને;

મળી મંત્રીતાર્થ ત્યારે, તાડી નૃપતાર્થને.

મળી નૃપતાર્થ ત્યારે, તાડી દેવતાઇ અને;

દીડી દેવતાર્થ ત્યારે, તાડી શંકરાઇને.

અહો રાજચંદ્ર માનો, માનો શંકરાઇ મળા;

વધે તૃણનાઇ તોય, જય ન લરાઇને.

રાજચંદ્ર રવજીભાઈ કવિ.

૨. એક સંતોષી માણસ પોતાને મળતા સુખથી મગરૂર અને આનંદમાં રહે છે, પણ એક અસંતોષી (તૃપ્ત્યાથી તરસ્યો) માણસ ગમે તેટલું સુખ અને આનંદ મળે તોપણ તેથી ધરાતો નથી. માટે જેઓ ધનની પછવાડે દોડાદોડી કરે છે તેઓને તો મેહેનત માત્ર થાય છે, પણ સુખ તો ત્યારેજ થાય કે આશા અને તૃપ્ત્યા બંનેને ધરાડે. “સંતોષી સદા સુખી” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી, માટે પોતાને જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાંજ સંતોષ રાખવો એ સોનાથી પણ સરસ છે. કહ્યું છે કે:—

સાથી સરસ સંતોષ છે, ઠરવા ફરૂં કામ;

રાખો રૂડી રીતથી, દીલમાં દલપતરામ.

૩. જેઓ દ્રવ્ય વિનાના છે તે તો દ્રવ્યની ઇચ્છા કરેજ; પણ જેઓ ધનવાન છે તેઓ તો તેથી પણ વધારે ઇચ્છા કરે છે. “મોટાને મોટી લાય અને ધી વિના લુખખા ખાય” એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે જેમ જેને વાચા નથી તે બેલવાની ઇચ્છા કરે છે, દેવ મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે, એમ ઇચ્છાઓ તો અનેક તરેહની થયા કરે છે પણ તે મેળવી શકવાને સમર્થ ધણા જ થોડા હોય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

આશા તો છે જનમની, ધડી પલકની જાણ;
દિવસ ચારનું ચાંદણું, રોજ ઉગે છે ભાણ.

દા. એ. તારાપોર.

૪. વળી ધન મળ્યા છતાં પણ તૃપ્ત ન થતાં જે ધણું મળવાની આશા રાખે છે તે ધણાઓ પાસે આશા અને દીનતાપણું રાખે છે. પણ એક સંતોષી માણસ કાર્મની પરવા ધરાવતો નથી, માટે સંતોષી થવું. શાંતિ જેવો ખીજો તપ નથી, દયા સમાન ખીજો ધર્મ નથી, સંતોષ જેવું ખીજું સુખ નથી અને તૃષ્ણા જેવો ખીજો વ્યાધિ નથી. શામળભટ્ટ કહે છે કે:—

ચોપાઠ.

સંતોષીને ઝાઝાં માન, સંતોષી શોભે વપુવાન;
સંતોષીને શાની નૂન્ય, સંતોષીને પૂરણ પુણ્ય.
સંતોષીને મહીપતિ માન, સંતોષીને ઝાઝાં ધાન;
સંતોષીને એ છે અર્થ, ગાડો થઇ નવ શોધે અર્થ.

એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે સંતોષ રાખવો.

૫. વળી અગ્નિનો પ્રાણ કોપ છે, કર્મનો પ્રાણ સ્ત્રી છે, સ્વતંત્ર મનુષ્યનો પ્રાણ તેનું મન છે, અને એક લોભીનો પ્રાણ તૃષ્ણા છે એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે જેઓ લોભી હોય છે તેઓજ ધનથી તૃપ્ત થતા નથી.

૬. જે પુરૂષે ધર છોડ્યું, સ્ત્રી છોડી, અને હુંકમાં બધો સંસાર છોડ્યો, મતલબ કે સાધુ થયો તોપણ તેણે તૃષ્ણા તો છોડીજ નહિ, માટે જાણવું કે “આશા અમર છે.” કહ્યું છે કે:—

સરવૈયો.

જન્મ ધર્યો જગમાં જનમ્યાં, પળમાં નિજ દેહ કદી પડવાની;
જનણ છતાં જનીનેજ અજણણ, પ્રમાણ ગણે ન પિડા નડવાની;
દાનવ માનવ સર્વ મરે ન રહેજ, જીવાની ખરી ખરવાની;
લટલુ કોટે છે ત્રિભૂવનને જનમી, નથી આશ કદી મરવાની.

૭. છેલ્લે દેશનમાં રાખજો દે ગાગદ, દાંત, આંખ દાન અને
શરીર ધત્યાદિ સૌ વૃદ્ધ થાય છે; મ્હોટે દરોચલી વળા ગઇ,
માથામાં પળીયાં આપ્યાં, અંગ બધાં લીલાં પડી ગયાં, શક્તિઓ
ધસાઇ ગઇ; તોપણ અન્નયજ જેવું તો એ છે દે તૃપ્ત્યા તો
દહાડે દહાડે જીવાન ને જીવાનજ ચતી રહી ! કશું છે દે;—

દરોચલી પડી દાદી. ડાચા તણા દાડ વાળ્યો;
દાળા દેશ પડી વિપે, મ્હેતતા છવાઇ ગર્મ;
મુંધવું સાંભળવું ને, દેખવું તો માંડી વળ્યું;
તેમ દાંત આવલી, ખરા દે ખવાઈ ગઈ;
વળા દેળ વાંટી દાડ ગયા અંગ રંગ ગયો;
ઉઠવાની આય જતાં, લાકડી લેવાઇ ગઈ;
અરે રાજચંદ્ર એમ, યુવાની દરાઇ પણ;
મનથી ન તોય રાંડ મમતા મરાઇ ગઈ.

રાજચંદ્ર રવજીભાઈ કવિ.

અરે કશો એક વિવેક આણી,
વિચારીને યાર ઉચાર વાણી.

કૃ ૦ દ૦ કા ૦

૫. વળી ભલેને કોઈ હલકો માણસ આપણે ઘેર મિજમાન થઈને આવે તો તેનો સત્કાર કરવો એ તો શું ? પણ કદાપિ આપણો પકડો શત્રુ આપણે ઘેર ચાલીને આવે તો તેનો પણ સત્કાર કરવો. આમ કર્યાથી પછી તે કોઈ વાર દુશ્મન મટીને દોસ્ત થઈ જશે. કહેવાય છે કે:—

ખાર બોલાવણુ એસણું, બીડું ને બહુ માન,
જે ઘર પાંચ બળખા નહિ, એ ઘર જાણુ મસાણુ.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે:—

આવ નહિ આદર નહિ, નહિ નેતુ'મેં નેહ;
ઓ ઘર કણુ ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.

અને

આવ ભાવ આદર ઘણો, હું નેતુ'મેં નેહ;
ઓ ઘર સખ દીન જાઈએ, પથ્થર વરસે મેહ.

૬. માટે આવેલા પશુ (મિજમાન) ને પાણી, જગા, પાટલો અને મીઠું ભાષણુ એ ચારે તુરત હાજર કરે તે ખરો વિવેકી ગણાય છે. તેમાં વળી સાંજની વખતે આવેલા અજાણ્યા પરાણુનો આદર સત્કાર કરનાર સ્વર્ગમાં જાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે “મેમાન અને મેહ” કોષક વારજ આવે છે. માટે વિવેકી થજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે જેનો દિવસ ચડતો હશે તેને ત્યાંજ ‘મેમાન’ આવે છે.

૭. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે પ્રજાને રાજા મોટો, છોકરાંને માઆપ

મોટાં, સ્ત્રીને પતિ મોટો, અને બધાને મિજમાન મોટો એ કાંઈ જોડું નથી, માટે મિજમાનની માવજત કરવી એ સમાન બીજો વિવેક નથી. જે માણસ સત્ય અસત્યનું યથા પૃથક્કરણ કરી શકે છે તેનામાં જ વિવેક શક્તિ હોય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ભણતાં કદી થોડું ભણ્યો, શીખ્યો વચન વિવેક;
સભા વિષે શોભે ભલો, એ ગુણ પામી એક.

કં ૬૦ ૬૧૦

કહેવાય છે કે “વિવેક વિદ્યાથી પણ વડો” એ કાંઈ જોડું નથી.
-૮. યાદ રાખજો કે સખ્યતા, નમ્રતા, મધુર વાણી, મિલનસારપણું અને સત્કાર એ સધળા વિવેકના મુખ્ય સ્થંભો છે માટે તેનું અદ્યણ કરી વિવેકી થવું. કહ્યું છે કે:—

વાણી તો પાણી ભરે, ને ચારે વેદ મજ્જુર;
કહેણી તો કાદવ કરે, પણ રહેણીકા ઘર દુર.

-૯. વળી જે માણસ વિવેકી અને ડાહ્યો છે તેને દુનિયામાં આગળ વધવું ધણું રહેલું થઈ પડે છે, કેમકે વિવેકી માણસ ન્યાં ન્યા ત્યાં વખણાય છે અને અન્યને માન આપવાથી પોતાનેજ માન મળે છે. કહ્યું છે કે:—

વંદન શબ્દ સુણો કદી વંદન, નિંદક થાય તમે કદી નિંદો;
ભાવ ભલે જ ભલા ધરી ભૂપણ, દે તજ દુપણની દુરગંધો.
રાજ સભાસદ લાજ ગણે, કવિ કાજ કરે પદ્યંધ પ્રયંધો;
રોક અનેક ન છેક છુટે કદી, એક વિવેક વિના નર અંધો.

કં ૬૦ ૬૧૦

અરે કશો એક વિવેક આણી,
વિચારીને ચાર ઉચાર વાણી.

કં ૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૫. વળી લલેને કાંઈ હલકો માણસ આપણે ઘેર મિજમાન થઈને આવે તો તેનો સત્કાર કરવો એ તો શું ? પણ કદાપિ આપણો પકડો શત્રુ આપણે ઘેર ચાલીને આવે તો તેનો પણ સત્કાર કરવો. આમ કર્યાથી પછી તે કાંઈ વાર દુશ્મન મટીને દોસ્ત થઈ જશે. કહેવાય છે કે:—

ખાર ખોલાવણુ બેસણું, બીકું ને બહુ માન,
જે ઘર પાંચ બખખા નહિ, એ ઘર જાણ મસાણ.
એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે:—

આવ નહિ આદર નહિ, નહિ નેતુ'મે' નેહ;
ઓ ઘર કયુ ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.
અને

આવ ભાવ આદર ઘણો, હું નેતુ'મે' નેહ;
ઓ ઘર મુખ દીન જાઈએ, પથ્થર વરસે મેહ.

૬. માટે આવેલા પડણા (મિજમાન) ને પાણી, જગા, પાટલો અને મીઠું ભાષણુ એ ચારે તુરત હાજર કરે તે ખરા વિવેકી ગણાય છે. તેમાં વળી સાંજની વખતે આવેલા અજાણ્યા પરાણાનો આદર સત્કાર કરનાર સ્વર્ગમાં જાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે “મેમાન અને મેહ” કાંઈક વારજ આવે છે. માટે વિવેકી થજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે જેનો દિવસ ચડતો હશે તેને ત્યાંજ ‘મેમાન આવે છે.

૭. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે પ્રજાને રાજા મોટો, છોકરાંને માબાપ

મોટાં, સ્ત્રીને પતિ મોટો, અને બધાને મિજમાન મોટો એ કાંઈ જોઈતું નથી, માટે મિજમાનની માવજત કરતી એ સમાન બીજો વિવેક નથી. જે માણસ સત્ય અસત્યનું યથા પ્રયત્ન કરી શકે છે તેનામાં જ વિવેક શક્તિ હોય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ભણતાં કદી થોડું ભણ્યો, શીખ્યો વચન વિવેક;
સભા વિષે શોભે ભલો, એ શુભ પામી એક.

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

કહેવાય છે કે “વિવેક વિદ્યાથી પણ વડો” એ કાંઈ જોઈતું નથી.
-૮. યાદ રાખજો કે સમ્યક્તા, નમ્રતા, મધુર વાણી, મિલનસારપણું અને સત્કાર એ સધળા વિવેકના મુખ્ય સ્થાનો છે માટે તેનું પ્રદર્શ કરી વિવેકી થવું. કહ્યું છે કે:—

વાણી તો પાણી ભરે, ને ચારે વેદ મબ્જુર;
કહેણી તો કાદવ કરે, પણ રહેણીકા ઘર દુર.

-૯. વળી જે માણસ વિવેકી અને ગાલો છે તેને દુનિયામાં આગળ વધવું ઘણું રહેલું થઈ પડે છે, કેમકે વિવેકી માણસ ન્યાં નય ત્યાં વખણાય છે અને અન્યને માન આપવાથી પોતાનેજ માન મળે છે. કહ્યું છે કે:—

વંદન શબ્દ સુણો કદી વંદન, નિંદક થાય તમે કદી નિંદો;
ભાવ ભલે જ ભલા ધરી ભૂપણ, દે તજી દુપણની દુરગંધો.
રાજ સભાસદ લાજ ગણે, કવિ કાજ કરે પદ્યબંધ પ્રયંધો;
રોક અનેક ન છેક છુટે કદી, એક વિવેક વિના નર અંધો.

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

૧૦. ધ્યાનમાં રાખજો કે પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોય અને વળી વિદ્વાન હોય પણ વિવેક ન હોય તો તે શોભતું નથી, પરંતુ તે તો વિવેક અને સદ્ગુણોવડે કરીને જ શોભે છે. સદ્ગુણો છે તે અમૂલ્ય સુગંધી જેવા છે. તેને જ્યારે જ્યારે સળગાવવામાં કે કચરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે વધારે ને વધારે સુગંધી આપે છે. માટે સદ્ગુણનો સંગ્રહ કરવાની ટેવ રાખજો.
૧૧. યાદ રાખજો કે શૌર્ય વિનાનો માણસ કાતર થાય છે, ઉત્સાહ વિનાનો માણસ બાળસુ થાય છે, તેમ જ એક વિવેક વિનાનો માણસ ચોર થાય છે, માટે વિવેકી થવું. “વિવેક દરામો નિધિ છે” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.
૧૨. વળી જેના ઘરમાં કુસંપ, કજ્જો, ચોરી, ચુગલી અને તોછડાઈ વગેરે દુર્ગુણો હોય છે તેનાં બાળકો કદી પણ વિવેકી નિવડતાં નથી કહેવત છે કે જેવાં માખાપ તેવાં છોકરાં” અથવા તો “દુષ્ટ દુષ્ટે ન શિષ્ય શિષ્યે” એ કાંઈ ખોટું નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “માખાપનાં લક્ષણો છોકરામાં વર્તાય.”
૧૩. જે માણસ મિજમાન તરફ મેહેરબાન રહે છે તે માણસ દરિયામાંનો દ્વીપ જેમ ખંડથી જોડાયેલો રહે છે તેમ બીજા માણસોથી જોડાયેલો રહે છે. કહેવત છે કે:—
આવ કહે સો ઓલીયા, બેઠ કહે સો પીર;
જુસ ઘર આદર માન નહીં, ઉસકા કાટો શિર.
૧૪. જે લોકો બુદ્ધિમાન, ધર્માચાર્ય, સત્યવાદી, પ્રમાણિક, પંડિત અને નિષ્કંપદી હોય તેઓને બીજા કરતાં વધારે માન આપવું, કેમકે જગતમાં બુધ્ધિ માણસો કાંઈ સરખા હોતા નથી. કહેવત છે કે:—

આણુંદ પુછે પરમાણુંદ, માણસે માણસે રેર;
એક નાણું ખરચે નહીં મળે, એક ત્રાંખીયાના તેર.
એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે વિદ્વાનને વધુ માન આપવું.

૧૫. દાષ સલા અથવા મિજલસમાંથી ઉડીને કાઢની સાથે કાંઈ વાત કરવી એ પણ એક જાતનો અવિવેક ગણાય છે. માટે તેમ કરવાની ટેવ રાખવી નહિ, તેમજ એ જણુ કાંઈ છાની વાત કરતા હોય ત્યાં જઈ ત્રીજા થવું નહિ.

૧૬. વળી દાષને ત્યાં વગર ખોલાવે અને વગર કામે જવું એ એક જાતનું અપમાન ગણાય છે. “ વણુખોલાવ્યું ખોલે તે તણુખલાને તોલે ” એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે વગર ખોલાવે અને વગર કામે પારકે ઘેર જવાની ટેવ રાખશો નહિ. કહ્યું છે કે:—
દોહરો.

વણુખોલાવ્યો ખડુ જકે, વણુતેડાવ્યો જાય;

વિવેકને નહિ ઝાળખે, એ મૂરખનો રાય. કર્તા.

૧૭. વળી દાષ ઠેકાણે તમે ગયા અને ઘરનો ધણી આમતેમ જોવા લાગે તથા તમારી વાત સાંભળે નહિ તો જાણુને કે તેમાં તમારું અપમાન થાય છે. માટે તેના ઘેર દહી જતા નહિ. અપમાનથી છુવવા કરતાં માનથી મરવું એ વધારે ખેહુતર છે, કેમકે મરણુ એક વખતજ દુઃખ દે છે પણ અપમાન તો હમેશાં દુઃખ આપે છે. માટે “ ઈનસાનનું દુંડારે મોત ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧૮. તમારે દાષની મુલાકાત લેવી હોય તો તેની પાસે વારંવાર જશો નહિ, કેમકે વારંવાર જવાથી સામો માણસ કંટાળાને એમ

ખોલશે કે મારે હમણાં કામ છે તેથી હું તમારી મુલાકાત લેઈ શકતો નથી. માટે યાદ રાખજો કે યોગ્ય લાગે તે કરતાં વધારે વાર જવાથી પોતાનો ખોજ (વકર) ઘટી જાય છે. કહેવત છે કે “પહેલે દિવસ પરોણા, બીજે દિવસ પછ; ત્રીજે દિવસ રહે, તેની અક્ષલ ગઈ.” વળી કહ્યું છે કે:—

મનહુર છંદ.

પરણા ચૈ પરધેર, પરાધીન પેટ ભરે,
માનજો તે માનવીનું, માન ઘટી જાય છે;
ન્યાંમુધી રહેવું જોગ, અધિક રહે અજોગ,
હોય પ્રીત પરમ તે, નરમ જણાય છે;
જીવો હીતકાર નહિ, જગમાં જનેતા જેવી,
એણે પણ દસ માસ ઉદર રખાય છે;
રહે જો અધિક કાળ કહે દલપતરામ,
વૈર ભાવ વદી દીલે દીલગીર ચાય છે.

૧૯. વળી આપણે ઘેર દુરદરાજથી આવેલા મિજમાનને વધારે વખત રોકવાનું જેટલું હિનરૂપતીભરેલું છે તે કરતાં પણ તેને અગત્યના કામસર જતો અટકાવવો એ વધારે હિનરૂપતીભરેલું છે. કહેવત છે કે “પરોણા ને પશુ એ ધરવણીને વશુ” એ કાંઈ ખોટું નથી; માટે મિજમાનની મરજી ઉપરાંત રોકવું તે પણ એક જાતનું અવિવેકભરેલું ગણાય છે.

૨૦. તમે વિવેકના ધરને ન પિછાણતા હો તો સિંહ પાસેથી એક ગુણ લેજો, બકરી પાસેથી બે ગુણ લેજો, ગધેડા પાસેથી ત્રણ ગુણ લેજો, કુકડા પાસેથી ચાર ગુણ લેજો, કાગડા પાસેથી પાંચ ગુણ

- લેજે અને કુતરા પાસેથી છ ગુણ લેજે. તે ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.
- (૧) મોટું અથવા નાનું કામ કરવાને જે ઇચ્છે છે તેણે દરેક યત્નથી કરવું એ ગુણ સિદ્ધ પાસેથી લેવો.
 - (૨) બધી દંદ્રિયો નિયમમાં રાખવી અને દેશકાળનું યજ્ઞાચળ જોઈને કામો કરવાં, એ ગુણો બહરી પાસેથી લેવા.
 - (૩) ઘણો યાદ હોય તોપણ ભાર સહેવો, તડકા ઝાંપડો ન જોવો, અને હમેશા વગર હાથે સંતોષપણાથી કામ કરવું; એ ત્રણ ગુણો મધેડા પાસેથી લેવા.
 - (૪) વહેલા જાગવું, યુદ્ધ કરવું, કષ્ટસંગ્રહ કરવો, અને તેમાંથી મિત્રોને ભાગ આપીને પછી પોતે ખાવું, એ ચાર ગુણો કુકડા પાસેથી લેવા.
 - (૫) ગુપ્ત મિથુન, ધૈર્ય, વખતે વખતે સંગ્રહ કરવો, સાવધપણાથી રહેવું, અને કાઈનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો એ પાંચે ગુણો કાગડા પાસેથી લેવા.
 - (૬) વખતે ઘણું ખાવું અને વખતે થોડું ખાઈને સંતોષ માનવો, નિદ્રા ઘણી છતાં જાગ્રત રહેવું. સ્વામીની સેવા કરવી, ગુરાપણું રાખવું. અને અજાણ્યાને પેસવા ન દેવો એ છ ગુણો કુતરા પાસેથી લેવા.

રાજનીતિ.

જ છે. “વાતે વડાં ને વાતે વડી, વાતે વેવાણુ ગઘેડે ચડી ”
એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૫. યાદ રાખજો કે વાતચિત કરવામાં ઘણા મીઠા શબ્દો વાપરવા
જોઈએ, કેમકે ખરાબ શબ્દોથી તલવારના ધા કરતાં પણ વધારે
ઝેરી અસર થાય છે. માણસની કિંમત તેના વિચાર અને વાતચિત.
હિપરથીજ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

વેણુ ચકીજ જણાય છે, ખાનદાન નાદાન;

ખેડુ પંડિત ખારવા, અગુણી કે ગુણવાન.

કં ૦ દં ૦ ડા ૦

૬. વાતચિત કરવાની રીત ઘણાખરા લોકો જાણતા નથી માટે યાદ.
રાખવું કે જ્યારે તમે હરકોઈ સાથે વાતચિત કરવા લાગો ત્યારે
આટલી વાત તો ધ્યાનમાં રાખજો કે સામે ઘણી તમારી વાત
સાંભળવાને ખુશી છે કે તેની વાત તમને સંભળાવવાને ખુશી છે ?
જો તમારી વાત સાંભળવાને ખુશી ન હોય તો પછી તેની વાત
સાંભળ્યા પછી તમારી વાત કરજો. નહિતર તમારી વાત વ્યર્થ
જશે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

જે જેને અભ્યાસ નહિ, તે તેને નહિ સ્વાદ;

અંધા આગળ આરસી, ખેડેરા આગળ નાદ.

૭. માટે હરકોઈ વાતચિત કરનારનું જોણવું આપણે પુરતા ધ્યાનથી.
સાંભળીએ તોજ તે વાત કરનાર શખસ આપણને વધારે સારી
રીતે સમજાવી શકે છે. માટે હરકોઈ કાંઈ કહે તે પુરતા ધ્યાનથી

- સાંભળવું, તેજ તેની ખરી ખૂબી માલમ પડી આવે છે. “તુમ તુમારે બધે જાઓ મેં મેરે યુનતા હું” એવું રાખવું નહિ.
૮. વળી વાતચિત કરવામાં પોતાની દુશિયારી ખતાવવા કરતાં સામા ધણી પાસે વાત કરાવીને તેની દુશિયારી સાંભળવી એ વધારે બેહેતર છે, કેમકે “મુંગાપણાની મન્ત એથી સર્વ કામ સિદ્ધ થાય છે” એ કાંઈ ખોટું નથી. (મજેલું)
૯. વળી એક કાને વાત સાંભળીને બીજા કાને કહાડી નાંખવાની ટેવ રાખતા નહિ તેમજ કાંઈ છાની વાત કરતાં પહેલાં આડી અવળા નજર કરવી; કેમકે “વાડ સાંભળે વાડનો કાંટેા સાંભળે” એ કહેવત મુજબ “વા વાત લેખ જાય,” માટે સાવધતાથી વાત કરવી. તેમાં વળી રાત્રે તો બિલકુલ છાની વાત કરવી નહિ; કેમકે આપણા યત્ન સાંભળે તો નુકસાન કરે, માટે “પેટમાં તે પેટીમાં” એ કહેવત મુજબ ધ્યાનમાં રાખજો. વળી તમે ગમે તો બલેને વારંવાર બોલજો પણ લંબાણથી બોલશો મા; કારણકે જેઓ થોડું જાણે છે તેઓ ધણું બોલે છે પણ જેઓ ધણું જાણે છે તેઓ તો થોડું અને વળી તે પણ વિચારીને બોલે છે માટે તમે બોલી જાણતા ન હો તો કાન દેધને સાંભળ્યા કરજો, કારણકે ચૂપ રહ્યાથી કાંઈ પરતાયા નથી. માણસ ગમે તેવું વાચાળ અને ચપળ હોય તથાપિ વધારે અને વળી વખત વિનાનું બોલે તો તેનું અપમાન થાય છે. માટે “વખતન ગીત વખતે ગવાય” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી સમય વિચારીને થોડું બોલવું; તે પણ સત્ય બોલવું, સત્ય હોય તે પ્રિય બોલવું અને પ્રિય હોય તે ધર્મ-યુક્ત બોલવું તે બધાથી બેહેતર ગણાય છે. કહેવત છે કે “નિક્કી સો ફિક્કી લગે બિના બખતકી ખાત” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૦. કાષ્ઠ માણસે વિદ્વાનને કહ્યું કે “પરમેશ્વરે માણસને એક જીભ અને બે કાન શા માટે આપ્યા હશે?” ત્યારે વિદ્વાને ઉત્તર આપ્યો કે “થોડું બોલવાને એક જીભ અને ઘણું સાંભળવાને બે કાન આપ્યા છે માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે ઘણું સાંભળવાને બે કાન અને થોડું બોલવાને એક જીભ બસ છે.”
૧૧. વળી તમને કાષ્ઠએ કહેલી વાત કદાચ ખોટી લાગતી હોય તો તમે તેને કહેશો નહિ કે તે ખોટી છે, કારણ કે તેથી તે ફરીથી તમને વાત કરવાનું મન કદી કરશે નહિ. માટે તેને યુક્તિથી સમજાવજો કે જેથી તમારી પાસે સાચી વાતજ કરશે.
૧૨. કાનમાં કહેલું પણ કાષ્ઠ વાર સેંકડો ગાઉ સુધી સભળાય છે, ધ્યાનમાં રાખજો કે ભીંતને પણ કાન હોય છે. મતલબ કે વાત ને વાંચરો હજારો ગાઉ ઉડી જતાં વાર લાગતી નથી માટે જે વાત ઘણી ગુપ્ત, રાખવા જેવી હોય તે કાષ્ઠ ત્રીજે કાને જવા દેવી નહિ; કેમકે એક કાને કરેલી વાત બીજે કાને ગયા વિના કદી પણ રહેનાર નથી. માટે “વાત ન કરીએ વાટે, ને વાત ન કરીએ રાતે.”
૧૩. જે વાત કરવા જેવી હોય તે વાત પણ પેટમાં રાખી જાણે તેવાની પાસે કરજો. “પક્ષીનો ઠગ હાડીએ ને માણસનો ઠગ ચાડીયો” એ કહેવત મુજબ જે માણસના પેટમાં વાત રહે હિં તેને તમારી વાત કદી કરતા નહિ. કેમકે:—

દોહરો.

છોટે નરકે પેટમેં, બડી બાત ન માય;
પાવશેરકે પાત્રમેં, કેસેં શેર સમાય.

(મજલું.)

વળી તમે કાઢતી છુપી વાત જાહેર કરતા નહિ, કેમકે “ પેટમાં તે પેટીમાં અને હોઠ બહાર તે કોટ બહાર ” એ કહેવતો મુજબ એક વાર વાત બહાર પાડી તો પછી ફાણવારમાં તે કંઠામાં જાય છે, અને “ એકની અનેક જાય ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે કાઢતી શું વાત પ્રકટ કરવાની દેવ રાખવી નહિ, કેમકે તેથી “ વાયડ ” એટલે વાયુવાળો કહેવાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે પોતાની છુપી વાત પારકે મોંડે કહેનાર મૂર્ખોજ ગણાય છે પણ પારકી વાત બહાર પાડનાર તો મૂર્ખો અને દગલખાજ બંને ગણાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી.

“ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે આગણી છુપી વાત તેમાં પણ જો તે કહેવા જેવી હોય તો આપણા વિશ્વાસુ મિત્ર પાસે અથવા રક્ષક ચાકર પાસે કહીએ, અને હાથક સ્ત્રીને પણ કહીએ. પરંતુ ખીન્ન પાસે કહીએ, નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે એટલાંને પણ સ્વયં નહિ કહેતાં થોડુંજ કહીએ. કહેવત છે કે “ બોલે તેટલું બહાર પડે અને રાંધે તેટલું વરે પડે.”

છેલ્લે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે, તમે શું બોલશો ? શા માટે બોલશો ? કાના પ્રત્યે બોલશો ? કાના વિષે બોલવાના છે ? તમે જે બોલશો તેમાંથી શું પરિણામ નિકળશે ? તમે જે બોલશો તેમાંથી તમને શું ફાયદો થશે, અને છેલ્લે તમે જે બોલશો તે ફાણ સાંભળશે ? આ બધી બાબતોનો વિચાર કર્યા પછી જે કાંઈ બોલવાનું હોય તે બેલાશક બોલજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે આ સાતે આબતોનો વિચાર કરી તમે જે કાંઈ બોલશો તેથી તમને કદી પણ નુકસાન થનાર નથી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

— :: —

માબાપ, ભાઈભાંડુ અને સગાં સહોદર.

દોહરા.

કર સેવા પિતૃમાતની, એજ તીર્થતું સ્થાન;
અન્ય તીર્થ આધું અને, સમિપ તીર્થ આ જાણુ.
ફરિ ફરિ સુખ સઘળાં મળે, મળે ફરી ધનધામ;
માત તાત તે નહિ મળે, યત્ન થકી કોઈ ઠામ.

કહાનજી ધર્મસિંહ.

૧. થાદ રાખજો કે માબાપ જેવું આ સંસારમાં બીલું કોઈ વહાલું
સચું નથી; માબાપ વિનાનાં “ખચારાં બાપઠાં” કહેવાય છે
એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે માબાપ સમાન પ્રીતિ અને પ્રેમ ધરા-
વનાર સાચો સગો બીજો કોઈ નથી. એટલા માટે વૃદ્ધ માબાપોની
જોટલી સેવા કરીએ તેટલી થોડીજ છે. “વિષ્ણુચર્મા” કહે છે
કે ગાયત્રી સમાન બીજો મંત્ર નથી, મા સમાન બીજું દેવત નથી,
દાન સમાન બીજું પુન્ય નથી, પાણી વગર મોટું દાન નથી અને

માઆપ સમાન બીજું મોટું તીર્થ નથી, એ કાંઈ જોટું નથી. કહેવત છે કે “ મા તે મા ને બીજા વગડાના વા. ” વળી કહેવાય છે કે “ ઘોડે ચડતો બાપ મરજો પણ રેંટીઓ કાંતતી મા મરજો નહિ ” કેમકે બાપની ગેરહાજરીમાં દયાળુ માતા કાંતી પિછીને પણ ગુજરાન ચલાવે છે.

૪. વળી જે માઆપોએ આપણા કલ્યાણને વાસ્તે ઘણી શ્રીકર રાખી છે, આપણને પોતે અનેક તરેહનાં સંકટો વેઠી ઉછેર્યા છે, અને દુકામાં કહીએ તો આપણા ઉપર પોતાની સઘળી રહેમિયત ખરચી નાંખી છે, ત્યારે તેઓના ઘોળા વાળને કાળો ઝાઘ લગાડવો એ કેવું શરમભરેલું ? કેવું દલકું ? કેવું નીચ ? અને કેવું લુણ્ણરામી-પણું ગણાય ? તમે તમારાં માતાપિતાની ગમે તેટલી સેવા કરશો તથાપિ તેમના પ્યારનો બદલો પૂરો થઈ શકે તેમ નથી. આટલો બધો માઆપનો બેદરદાર પ્યાર છે, તે પ્યાર ભૂલી જનાર પુત્ર કુપુત્ર કહેવાય છે એ કાંઈ જોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

સંનૈયા.

માત તણા ઉપકાર બરાબર અન્ય નહિ ઉપકારજ એકે;
માત તણી મમતાની બરાબર, અન્ય તણી મમતા કાણુ લેખે;
માત તણા ઉપકારની કિંમત, રાજ તણી રિધથી અદ્ધી છે;
માત તણી મમતા તણી કિંમત—થી અવધિ અવધિ અવધિ છે.
પૂત ન સેવત માતપિતા પદ, પૂત કપૂતે જન્મ ધર્યો કાં ?
પૂતનો ગ્રેમ ન માતપિતા પર, પૂત કપૂત જીવ્યો જન્મી કાં ?
પૂત જે માતપિતા ન બળ્યો, તવ પૂત ન પેટ પથર પડ્યો કાં ?
પૂત ન સેવત માતપિતા તવ, ફોગટ બાર વલો જનની કાં ?

કુટુંબ નિરાધાર થઇ પડે છે. કહેવત છે કે “ સો મરણે પણ સોનો પાળનાર મરણો નહિ ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૬. ચાલ રાખજો કે માઆપનું ઘર છોડવું તે પહેલું દુઃખ છે, કંગાળા-યત તે તેથી પણ વધારે દુઃખ છે, માથે કરજ તે તેથી પણ વધારે દુઃખ, નિરાશીપણ તે તેથી પણ વધારે દુઃખ, ભાઈઓનો શોક તે તેથી પણ વધુ દુઃખ, વિધવા બહેનનું તેથી પણ વધારે દુઃખ, માથે આળા આવે તે તેથી પણ વધારે દુઃખ, કુલટા સ્ત્રી તે તેથી પણ વધુ દુઃખ, પણ એ સઘળાં કરતાં કુળદીપક પુત્રનું મોત થાય તે વધારે દુઃખદાયક છે. કહ્યું છે કે :

છરખો.

મહા દુઃખ માથે આળ, મહા દુઃખ માલ ગયાનું;
મહા દુઃખ અતિ અપમાન, મહા દુઃખ રોગ થયાનું;
મહા દુઃખ હારે ઝાડોડ, મહા દુઃખ વેર વઢયાનું;
મહા દુઃખ મોટી ખોટ, મહા દુઃખ ઝેર ચઢયાનું;
વળી મહા દુઃખ માથે મોતનું, દુઃખ દેવું ધરસુત્રનું;
કવિ શામળ કહે મહા દુઃખ વળી મોત થાય પ્રિય પુત્રનું.

૭. વળી એક બાગ ભલેને ગમે તેવો મોટો હોય તથાપિ તેમાં એક સુગંધી વૃક્ષ વિનાં તે શોભતો નથી, તેમ એક કુટુંબ ભલેને ધણા માણસોથી ભરપૂર હોય તથાપિ તે એક ‘સપુત’ અને કુળદીપક પુત્ર વિનાં શોભતું નથી. ‘શોક’ સંતાપ કરાવનારા અને કુળને ‘કલંક’ લગાડનારા અનેક પુત્રો થાય તેના કરતાં આખા કુટુંબનું પોપણ કરનારો અને કુળદીપક ભલેને એકજ પુત્ર થાય તોપણ તે વધારે બહેતર છે. કહેવાય છે કે “ વિદ્યાહીનકા દુઃખ સૂના ઔર પુત્રહીનકા ઘર સૂના ” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહ્યું છે કે :-

દોહરો.

એક પરાક્રમી મૂન ભલો, નહિ દરિદ્રી અનેક;
ભુંડણુ પુત્ર અનેકથી, ભલો સિંહ પુત્ર એક.

(મજેલું.)

૮. ધ્યાનમાં રાખજો કે લીલી ઝાડી મહિનાં લીલાં વૃક્ષોને એક
મુકું વૃક્ષ જેમ બાળી નાંખે છે, તેમ એક કુપુત્ર આખા કુટુંબને
બાળી નાંખે છે. તો એવા વધારે કુપુત્ર થાય તેની તો પુરેપુરી
કમખખતી સમજવી. “ઝાઝે વરસાદે કણહીણ, ને ઝાઝે
છોકરે કુળહીણ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે મૂર્ખ પુત્ર ઘણા
કાળ સુધી છવે તે કરતાં જન્મીને તુર્ત મરણ પામે છે તે વધારે
સાફ, કેમકે તે થોડા કાળ સુધીજ દુઃખ થાય છે પણ મૂર્ખ પુત્ર
તો ત્યાંસુધી છવે ત્યાંસુધી દુઃખ દેનારો થઈ પડે છે.

૯. વળી સંતતિ વિનાના માણસો સંતતિવાળા માણસોને મુખી સમજે
છે, પણ ખરૂં કહીયે તો તેમાં તેઓ ભૂલે છે; કારણકે સંતતિ
વિનાના માણસોને તો સંતતિ નથી એટલીજ શીકર, પણ સત-
તિવાળાને તો તેઓના ભરણપોષણ, સાગ્નમાંદા અને સારાંનરસાં
નિવડવાની અદોનિશ શીકર હોય છે, તેની તેઓને ખબર હોતી
નથી. ખરૂં છે કે “વાંઝીયાપણું” એ મોટામાં મોટું દુઃખ છે.
કહેવત છે કે “સ્રી વિનાની સેજ મુની અને પુત્ર વિનાનું
ઘર મુનું” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૦. વળી મનુષ્યને હદ કરતાં વધારે સંતતિ હોય તે પણ સારી નહિ,
કારણકે સદગાં સંતાનો કાંઈ સારાં જ નિવડે એમ બનતું
નથી. બધાં સંતાનો તો કાંઈ ભાગ્યશાળીનેજ સારાં નીડે છે.

ધ્યાનમાં રાખજો કે “ એકાદ અંગારીયો ” (જરનો બગડેલો દાણો) હોય તે આખા ખેતરને બગાડે છે, તેમ એક કમુત હોય તે આખા કુટુંબને ખરાબ કરે છે. માટે યાદ રાખજો કે “ ઝાઝા ખોરડા, ઝાઝા દોરડા (વેપાર), ઝાઝા દોરડા અને ઝાઝા છોરડા ” એ સારાં નહિ. કહેવત છે કે “ ઝાઝે વેપારે દેવાળું અને ઝાઝો ભાંકેતએ છિનાળું ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે એ સઘળાં ઝાઝાં નહિ સારાં.

૧૧. બચ્ચાંઓ માખાપ સાથે જ ઉછરવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના ગુણો તેમનામાં આવે છે. એટલે માખાપ જો અજ્ઞાન અને અણુ-સમજ હોય તો તેઓનાં છોકરાં પણ તેવાં જ થાય છે. માખાપ કલેશી અને કળ્યાખોર હોય તો તેમનાં છોકરાં પણ કલેશી ને કળ્યાખોર થાય છે. મતલબ કે “ માખાપ તેવાં છોકરાં ” યાને “ ખાપ તેવા ખેટા ને વડ તેવા ટેટા ” એ કહેવતો કાંઈ ખોટી નથી. કહું છે કે:—

દાહરો.

વડ તેવા તેટા ખિલે, ખાપ સમા તો પુત:

ખી તેવાં ફળ બાઝશે, એજ રામનું કૃત્ય.

દાં એં તારાપેર.

૧૨. “ કાળીદાસ ” કહે છે કે મીઠું ભાંધણ તથા આલિંગનાદિક કરીને છોકરાંનાં લાડ કરવાં તેથી માતૃપિતાને ઘણો દોષ છે એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે “ વગર ભણેથી બ્રાહ્મણ બગડે છે અને લાડથી છોકરો બગડે છે. ” માટે પુત્રના તથા શિષ્યનાં લાડ ન કરતાં તેમને તોડન કરવું જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે ખોટાં લાડ અને ખોલી દિશિયારી એ કાંઈ પણ કામનાં નથી.

કેમકે “ છોકરાં બગાડવાં હોય તો મોસાળમાં અને મુઘા-
રવાં હોય તો નિસાળમાં ” મરવાં એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૩. માટે નાનપણથીજ છોકરાંઓને સારી શિખામણ આપી તેના
દરેક કામકાજ ઉપર નજર રાખવાનું કામ માળાપનું છે. નકારાં
કામને માટે તેઓને દુર્મેશાં ટોક્તાં રહેવું તથા નકારા શબ્દો
બોલતાં અટકાવવા અને વળી આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું
કે તમે તમારા કુમળી વયનાં બચ્ચાંઓના સાંભળતાં નકારા
શબ્દો કહાડશે તો તેઓ પણ નકારા શબ્દો બોલતાં શિખશે,
અને કાંઈ બેઅદબ રીતે વર્તશે તો તેઓ પણ તેવીજ રીતે
વર્તતાં શિખશે. માટે તમારાં બચ્ચાંને સારાં ચતાં શિખવવું.
કેમકે જે છોકરો મૂળમાંથી બગડ્યો (શિંગમાંથી સળ્યો) તે
પછી સદાય તેવોજ રહે છે. કહેવત છે કે “ કુંભળું છાઠ વાળીએ
તેમ વળે ” એમ સમજી બચ્ચાંઓને બચપણથીજ સુધારવું.
ધ્યાનમાં રાખવું કે “ છોટી વયે પડેલી છાપ ભરપૂર વયે
ભૂલશે નહિ ” કેમકે માથુસનું મૂળ બચપણ છે. તે અરાખર
સળ્યા વિનાનું રહ્યું હોય તો માથુસ સમજી અને સાફ નિવડે છે.

૧૪. વળી તમે તમારાં બચ્ચાંઓને માનમરતબાધી બોલાવશે તો લોકો
પણ તેઓને માનમરતબાધી બોલાવશે, અને તોછડાઈથી બોલાવશે
તો લોકો પણ તોછડાઈથી બોલાવશે. માનમરતબાધી બોલવાની
છાપ નાનાં બચ્ચાંપર પડવાથી તેઓ મોટાં યથે પણ માનથી
બોલાવવાને જૂલતાં નથી. માટે સમજી માળાપોએ પોતાનાં બચ્ચાં
વિવેકી અને નીતિવાળા સ્વભાવનાં ચાલ તેમ કરવું જોઈએ.

૧૫. ધ્યાનમાં રાખવું કે બચ્ચાંઓને ઘરમાં ને ઘરમાં ગોંધી રાખ-
વાથી બહારના બનાવોથી કેવળ અજાણ્યાં રહે છે, અને પછી

બહારનો સાધારણ બનાવ પણ તેમને મન અદ્ભુત થઈ પડે છે. માટે દરેક માઆપોએ બચ્ચાંઓને દરેક વાત અને કામકાજથી વોકે કરતાં રહેવું કે જેથી તેઓ સર્વે વાતથી જાણીતાં થાય.

૧૬. વળી સારી સોબત એજ બચ્ચાંની કેળવણીનો મુખ્ય પાથો છે. માટે બાળકને અભ્યાસ કરાવતાં પહેલાં તેના સોબતી વિષે લાભો વિચાર કરજો, કેમકે સારી સોબત હશે તો સારા થશે અને નહારી સોબત હશે તો નહારાં નિવડશે. કહેવત છે કે “સંગતઃ તેવી બુદ્ધિ.”

૧૭. યાદ રાખજો કે સોતું અને મણિના યોગથી મનુષ્યના નેત્રને જેમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વિદ્વાન પુત્રને જોઈને તેનાં માઆપ અને ખીજાં સર્વને આનંદ થાય છે. માટે જે માઆપો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉદ્યોગી, ઇંદ્રિયશુદ્ધ અને વિદ્યાવાળાં થતાં શિખવે છે તે તેમનાં ખરેખરાં હિતસ્વી જાણવાં, પણ ખોટાં લાઠ અને ખાલી ફિશિયારીવાળાં તેમજ અભણ રાખે છે તેનાં માઆપો પાછળથી તેઓનાં શત્રુ બને છે. કહેવાય છે કે “માઆપની મહિરખાની કરતાં ઉસ્તાદની ઇતરાણ સારી” એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે અનેક સંકટો વેઠીને પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓને વિદ્યાવાળાં કરવાં જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

શ્લોક ।

માતા વૈરી પિતા શત્રુઃ યેન વાલોં ન પાઠિતઃ ॥

ન શોભતે સમામધ્યે હંસમધ્યે વક્રો યથા ॥

ભાવાર્થ—જે બાળકનાં માઆપો બાળકને વિદ્યાહીણ રાખે છે તે તેઓનાં શત્રુ ગણાય છે, કેમકે વિદ્યાહીણ પુત્ર હંસના ટોળામાં બગલો જેમ શોભતો નથી તેમ વિદ્વાનની સભામાં શોભતો નથી.

૧૮. વળી જે રૂપાળો, યુવાન અને મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પણ જે વિદ્યારહિત હોય તો માત્ર સુશોભિત વસ્ત્ર ધારણ કરીને સભામાં ખેડેલો ન્યાંમુધી કાંઈ ખોલતો નથી ત્યાંમુધી જ માત્ર શોભે છે. પણ જે તે ખોલવા બંધ તો “ખોખરો ખોલ મૂલચંદ ખોટ્યો” એવું થાય છે. મારે બાળકને આઠ વરસ પૂરાં થયાં કે વિદ્યાભ્યાસમાં બેઠી દેવું યોગ્ય છે, કેમકે તેટલી વય થતાં તેની સમજશક્તિ શિખવેલું ધારણ કરવાને સમર્થ હોય છે. કહેવત છે કે “સોળે સાન, વીસે વાન, વળયો તો વળયો, નહિ તો પથ્થર પાણુ” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

વિદ્યા પહેલી વય વિષે, બીજી વયમાં ધન;

ન ગ્રહો ધર્મ ત્રીજી વયે, નિષ્કૂળ ખોયું તન.

૧૯. થાઠ રાખજો કે જે કુટુંબમાં સંપ હોય તે કુટુંબ હમેશાં સુખી અને ખુશી રહે છે. પણ ન્યાં સંપ નથી હોતો અને હંમેશાં કલેશ યયાં કરે છે તે કુટુંબ હમેશાં દુઃખી રહે છે. કુટુંબકલેશ ઘણો ખૂરો છે. કહેવત છે કે “કલેશથી ગાળાતું પાણી પણ મુકાય” એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે કલેશથી માણસ કંટાળો ખાઈને પોતાના જીવનની દરકાર કરતો નથી, પણ ક્રોધરૂપી દેહની ક્રુમમાં અત્મઘાત વિગેરે દરકાઠ પ્રકારે પોતાના પ્યારા જીવનનો ભોગ દેખ કલેશ કરનાર કુટુંબને પેતાની ગેરહાજરીનું દુઃખ આપવું પસંદ કરે છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે સમગ્ર માણસો આત્મઘાતને જેમ ઘણું જ વિસ્ફારવાલાયક કામ ગણે છે તેમ જ તેવા કુટુંબકલેશ વખતે કલેશનું કારણ શોધી કઢાડી તેથી થતો ગમ દૂર કરાવવામાં વધારે સિદ્ધિ છે. મારે આવે વખતે “કાટયું સાધીએ અને રૂઢું મનાવીએ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખવી. કહ્યું છે કે:—

હોહરો.

કુસંપ મૂળ કંકાસનું, મૂળ મુડીનું જાય;

કુળનું મૂળ કાઢે કદી, દુઃખ દાવાનળ થાય.

(મળેલું.)

૨૦. માટે મોટાભાઈઓએ નાના ભાઈઓને જેમ પિતા પુત્રને પાળે તેમ પાળવા જોઈએ, તેમજ નાના ભાઈઓએ મોટા ભાઈઓની સાથે પિતાની પેઠે વર્તવું જોઈએ, મતલબ કે મોટા ભાઈઓની આજ્ઞાઓ પાળવી. દયાનમાં રાખજો કે ભાઈ વિનાનો માણસ એકલો કહેવાય “વનમાં એકલું ઝાડ પણ હુશો નહિ” એમ કહેવાય છે તે કાંઈ ખોટું નથી. માટે ભલો યાત્રે ભુડો હોય તોપણ ભાઈ ક્યાંથી? કેમકે દુઃખની વખતે ભાઈ સમાન બીજો મદદ કરનાર નથી. કહેવત છે કે “ભાઈ કહો ખરો પણ કહેવા ન દે” માટે ભાઈ સાથે કદી પણ અણબનાવ રાખવો નહિ. કહ્યું છે કે:—

કુડવી હોય લીંબડી, મીઠી હોય છાંય;

ખંધવ હોય અંબોલડા, તોય પોતાની ખાંય.

વળી કહ્યું છે કે:—

ભુજંગી છંદ.

દુઃખે દાઝશે ભાઈનું દીલ જેવું,
કદી અન્યનું દીલ દાઝે ન એવું;
સદાશ્રણ તે સાથે સાચી સગાઈ,
ભલે હોય ભુડો ભલો તોય ભાઈ.

દલપતરામ.

૧. જગતમાં પ્રિય બોલનારા સર્વદા જેટલા બોધએ તેટલા મળી આવશે, પરંતુ અપ્રિય લાગવાનો ભય નહિ રાખતાં ખરેખરાં દ્વિતકારક વચ્ચનો માઆપ, બાઈલાંડુ અને સગાંસહોદર સિવાય બીજાં કાંઈ કહેનાર મળશે નહિ. “મીઠાબોલા માનવી અને કડવાબોલાં માવતર” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દાહરો.

મીઠા બોલ મધુર ખરા, પણ માટે હોયે વિપ;
કડવા બોલ કઠણ ખરા, પણ આપે છે આશિપ.

(મળેલું.)

માટે માવતરના કડવા બોલ હોય તોપણ તે દ્વિતવાળા સમજવા.

૨૨. યાદ રાખજો કે પુત્રીનું બાળ વયમાં માતા રક્ષણ કરે છે, માટે જો માતા અજ્ઞાન અને અણુસમજી હોય તો પુત્રી પણ સર્વદા તેવી જ થાય છે. કહેવત છે કે “ઠામ તેવી ઠીકરી ને મા તેવી દીકરી” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે પ્રથમ તો માતા જ્ઞાનવાળી હોવી જોઈએ, તોજ પુત્રી પણ જ્ઞાનવાળી થાય; પરંતુ ન્યાંમુઘી સ્ત્રીઓ વિદ્યા જ્ઞાન મેળવી શકશે નહિ ત્યાંમુઘી બાળલગ્ન, બાળદત્યા, સાસુ વહુની લડાઇ, આત્મઘાત, અને ગર્ભપાત ઇત્યાદિ અનેક જાતના માદા બનાવો બનતા અટકવાના નથી. માટે અનેક યત્નો કરીને પણ પુત્રીઓને વિદ્યા ભણાવવી. “હુલાવી ખીચડી બગડે અને મલાંવી દીકરી બગડે.” એ વિષે “નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.” કહે છે કે:—

દોહરો.

કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આબાદાન,
સરસ રીતે તો એજ કે, દો માતાને જ્ઞાન.

સ્ત્રીબોધ.

૨૩. ધ્યાનમાં રાખજો કે-બાળલગ્ન કદી કરવાં નહિ, કારણ કે બા-
ળલગ્નથી ગ્રન્થ નબળી થાય છે, (દંપતી) વર વહુ વચ્ચે અણ-
બનાવ અને કલેશ કંકાસ ઇત્યાદિ અનેક તરેહનાં દુઃખો હિભાં થાય
છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

બાળલગ્ન કુઆલથી, થાય ધણાં નુકસાન;
ગ્રન્થ બધી નિર્બળ બને, ચર્ધ ન શકે વિદ્વાન.

દલપતરામ

૨૪. “ કાળીદાસ ” કહે છે કે માતાપિતાઓએ પ્રથમ કુળની, પછી
વિદ્યાની, સ્વભાવની, વયની, રૂપની, ધનની અને દેશની પરીક્ષા
કરીને વર કન્યા પરણાવવાં જોઈએ, એ કંઈ ખોટું નથી; કેમકે
પુત્રીને પરધેર આપતાં પહેલાં વરના સદ્ગુણ અને કુળની તપાસ
નહિ કરવાથી પસ્તાવું પડે છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે રાજાનું
બોલણું અને કન્યાનું લગ્ન એ વારંવાર ફરતાં નથી અને
ફરે છે તો ફળદાયક નિવડતાં નથી.” માટે જો પ્રથમથી
તપાસ નહિ કરી તો પાછળથી પસ્તાવો અને હાંસી બને થાય
છે. કહેવત છે કે “ કુંભારનું ઢામ બદલાય પણ દીકરીનું.

ઢામ ન બદલાય.” માટે:—

પાણી પીને પુછે ઘર, તેનું નામ તે પહેલો ખર;
ધીરી કરજ ને પુછે ઘર, તેનું નામ તે બીજો ખર.

હાથ ધાલીને જીવે દર, તેનું નામ તે ત્રીજે ખર;
 દીકરી દધને પુછે ધર, તેનું નામ તે ત્રીજા ખર.
 રપ. છેલ્લે યાદ રાખજો કે જે માળાપો પૈસા લેકને પુત્રીને વચે છે
 તે આ લોકમાં ધિક્કારને પામી પરલોકમાં રહેવ નામના નરકમાં
 પડી રહે છે. દીકરીના પૈસા અને બિલાડીનાં રૂવાં ”
 એ બંને બરાબર ગણાય છે એ દાંર્ધ બોલું નથી; કેમકે બિલાડીનાં
 રૂવાંને જેમ ઉડી જતાં વાર લાગતી નથી, તેમજ છેલ્લેના પૈસા
 લેનારની પાસેથી તે જતાં વાર લાગતી નથી. ધ્યાનમાં રાખજો
 કે ત્યાં સુધી પુત્રીને વિદ્યાવાળી કરી નથી, ત્યાં સુધી “ દીકરી ને
 ગાય દોરે ત્યાં જાય ” એમ હોવાથી આવા કુછંદો કદી પણ
 મટવાના નથી. મારે:—

દોહરો.

ભલું ભણાવો પુત્રીને, નો શાળી યાનાર;
 સદૈવ સુખ પામી કરે. આશીર્વાદ ઉચાર.

દલપતરામ.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સ્ત્રી.

દોહરો.

વેલ વધારે વંશની, રામા રત્નની ખાણ;
પણ વશ તેને જે થશે, પલકે ખોરી પ્રાણ.

કર્તા.

૧. યાદ રાખજો કે સ્ત્રી એ સુખનું સાધન છે, માટે તેના ઉપર ઘટે તેટલી પ્રીતિ રાખવી, પણ તેને વશ થઈ જવું નહિ; કેમકે સ્ત્રીની તાબેદારી કરવી એ એક પરતાવાનું મૂળ છે. મીઠા વાણીવાળા થવું, ઈર્ષ્યા વગરના થવું, સારો ભાગ આપનાર થવું, અને સ્ત્રીને ગુપ્તપણે રાખનાર થવું; પણ તેણીને વશ કદી ન થવું કેમકે સ્ત્રીને વશ થનાર ભરથારના કોઈ વાર છુંડા હાલ થાય છે. માટે “આપ દીવાનો મા દીવાની ને ખાયડી મારી તુળબલવાની” એવું કદી રાખશો નહિ.

૨. આ તો ખરું છે કે દુનિયામાં મોટામાં મોટું દુઃખ સ્ત્રી ભરથાર વચ્ચેના અણગનાવનું છે, કેમકે જે સ્ત્રી ભરથાર વચ્ચે

કંકાસ અને અણુમનાવ હોય તે જોઈ કદી પણ સુખ પામતું નથી. માટે દરેક ત્રી પુરોએ નીચેના નિયમો ધ્યાનમાં લેઈ તે પ્રમાણે ચાલવાથી તેઓ આ લોક અને પરલોક અનેમાં સુખ પામશે.

પતિએ પત્ની સાથે વર્તવાના નિયમો.

૧. જે ત્રી સાથે તમે લગ્ન કર્યું હોય, તેણીને લગ્નના કાલકરાર એટલે શું, તથા તે કરાર પ્રમાણે ચાલવાને તમે જાને કેવી રીતે બંધાયેલાં છો. તેથી વાદે કરજો, કે જેથી તેણી તમારી સાથે જેવી રીતે ચાલવું તેથી જાણીતી થાય.
૨. તમારી ત્રીને કદી તોજામથી કે હલકામથી બોલાવતા નહિ, પણ વિવેક અને લાયકાથી બોલાવજો કે જેથી તે પણ વિવેક અને લાયકાથી બોલતાં શિખશે.
૩. તમારી ત્રી હસીલી કે ખરાબ સ્વભાવની હોય તો ઘણાજ સખ ઉપાય કામે નહિ લગાડતાં તમે એવું દેખાડવા માગજો કે તેની એ વાતની તમે જાત્રી દરકાર કરતાજ નથી એટલે પછી તે બળાપાથી પોતાની મેજે ઠેકાણે આવી જશે. કહેવત છે કે “મેલી-એ ખસ્તું તો આવે હસ્તું” એ કાંઈ બોલું નથી.
૪. થાદ રાખજો કે નવરાશની વેળાએ તમારી ત્રી સાથે બેસીને અરસપરસ પ્યારમાં વધારો થાય, તેનું જ્ઞાન અને સમજશક્તિ વધે, તેના વહેમી વિચારો અને દુષ્ટ વિચારો દૂર થાય એવી વાંતો કરતા રહેજો. ત્રીને પ્યાર અને હેતથી ચઢાવી પરંતુ એટલોબધો હૃદયી ન્યાદે પ્યાર નહિ બતાવવો કે જેથી તે છંકી જઈને ઉશ્કેરી સંરદારી બોગવવા માગે.

૫. વળી તમારી સ્ત્રી જે સારી હોય તો તમારા સુખ દુઃખની ભાગીયણ ગણો, કેમકે તમારા દુઃખના વખતમાં જોજો અને સુખના વખતમાં સાહેબી ભોગવવાને તેનું નસીબ સદાય તમારી સાથે જોડાયેલું છે. માટે તમારાથી જાને તેટલું તેને સુખ આપજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દાસ્ત પારખીએ દાતાણ કરતાં, સગો પારખીએ સાંધ;
સ્ત્રી પારખીએ ક્યારે કે, જ્યારે ઘરમાં ન હોય કાંઈ.

૬. વળી તમારી સ્ત્રીને ગુલામ કે ચાકરની માફક ગણતા નહિ પણ તેને ખરી અને હમેશની સોળતી ગણીને એક ખરા મિત્રની માફક માન આપજો કેમકે ચાકરની માફક હલકી ગણશે તો હડીલી નિવડશે અને માન આપશે તો મિત્રની પેઠે માથું આપશે. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ ધણીએ માનો તેને ઘરે માની અને તેને ગામે માની ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૭. “નીતિશાસ્ત્ર” માં કહ્યું છે જે સ્ત્રી પવિત્ર ક્રમેને વિષે ચતુર, સાવધ, પતિવ્રતા, સ્વામી ઉપર સાચો પ્રેમ ધરાવનાર અને હમેશાં સત્યપણે બોલનારી હોય તેજ માત્ર પોષણ કરવાને યોગ્ય છે, એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે તમને એવી સ્ત્રીને મળી હોય તો જાણજો કે તમે સ્ત્રી વિનાના જ છો.

૮. યાદ રાખજો કે પ્રેમી પુરુષને મન પ્યારી પ્રમદા અને પ્યારી પ્રમદાને મન પ્યારો પુરુષ એજ સંસારમાં સુખરૂપ ભૂતિ છે. એવાં સ્ત્રી-પુરુષોના વિરહ દુઃખથી અન્યોઅન્ય જેવાં ઘેલાં અને છે તેવાં બીજાં કાંઈપણ કારણસર ભાજેજ નહિતાં હશે. માટે જણાય છે કે કેવળ પ્યાર એજ દંપતી (વરવહ) ના સુખની ચાવી છે.

૯. વળી ઘરને ઘર નથી કહેતા પણ શ્રી એજ ઘર કહેવાય છે, કેમકે શ્રી વિનાનું ઘર અરણ્ય જેવું લાગે છે. ઝાડ નીચે પણ જે માણસની શ્રી હોય છે તે તેનું ઘર કહેવાય છે. પણ શ્રી વિનાનો મેદલ તો વન જેવોજ એમ નિશ્ચય કરેલ છે. રોગથી પિડાયેલા તેમજ સંસારના કામદાજથી દંટાળી ગયેલા અને દુઃખી પુરુષને શ્રી સમાન બીજું ઉમદા અને ઉત્તમ ઔષધ નથી, એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે ઘણી દુર્દશામાં આવી પડેલા પુરુષ ગડિા બની જાય છે પણ જો તેને એક ગુણવાન શ્રી મળશે તો એ સઘળાં દુઃખો ભૂલી જઈને પણ આનંદ પામશે.

૧૦. “લોહ ઓહોમે” કહે છે કે શ્રીઓને કેળવણી આપવી એના જેવું અગત્યનું અને સંસારવ્યવહારને ઉપયોગી કામ બીજું જોઈ નથી, કેમકે દરેકાઈ ગરીબ માણસને તેનું ઘર ચલાવવાને સારી શ્રી મળશે કે નહિ તેમજ તેનું ઘર સુખ અને આરામ ભરેલું રહેશે કે નહિ તે સઘળી વાત શ્રીજ્ઞતિની કેળવણી ઉપર જ આધાર રાખે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે શ્રીને પ્રથમ ભણાવવી અને પછી નીતિનાં પુસ્તકો વંચાવો અને તેને સમજાવો કે જેથી તે નીતિનો રસ્તો પકડ્યા વગર કદી પણ રહેશે નહિ.

૧૧. થાકે રાખજો કે શ્રી કરવી તો અંગે કાંઈપણ ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી, હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કામળ અંગવાળી, દેશ તથા નાણુક દાંતવાળી અને સુંવાળા અંગવાળી કરવી તેમાં વળી કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, વિવેક અને હાપ-લુની પરીક્ષા મંછી કરવી; ધ્યાનમાં રાખજો કે શ્રી કદરૂપી હોય તથાપિ સારા સ્વભાવવાળી હોય તો તેની સાથે ડાહ્યા પુરુષોએ લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ ઘણી રૂપાળી પણ નીચ કુળની અને નકાર

દાહરો.

ધર ધણીયાણીથી લડી, બાળી દે ધરબાર;
વિમાસણ વળતી કરે, એ પણ એક ગમાર.

ક્રો દો ડાો

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે સ્ત્રીને માટે તમારું કુળ છાંડી અને ધર છાંડી, અર્ધું આયુષ્ય આપો તોપણ તે ખરાબ હશે તો નકકી જાણજો કે અન્ય સાથે પ્રીત કરી તમને છોડી દેશે. માટે સ્ત્રીને વધારે વિશ્વાસ કરવો નહિ. “સ્ત્રી કોઈની નહિ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે સ્ત્રીના આવા કંટાળાથી કંટાળી જઈને એવી જ કહેવત નીકળી છે કે:—

બુધે જાર બાજરી, બુધે નાર પાધરી;
બુધે ડાબું દાવા દે, ને બુધે છોકરું છાનું રહે.

૧૬. શેરડી, તલ, સોનું, પૃથ્વી, ચંદન, દહીં, તાંબુલ અને શરૂ સ્ત્રી એટલા બધાનું જેમ જેમ વધારે મરદન કરીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે ગુણ આપનારાં થાય છે.

૧૭. જે પુરુષ મેહેનત લેઈને પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે તે તેના સત્તાનું, તેની વર્તણૂકનું, તેની જાતનું અને તેના ધર્મનું પણ રક્ષણ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે.

૧૮. વળી સ્ત્રીએ કરેલું પાપ તેના પતિને શિર પણ આવે છે, કમકે સ્ત્રીને તેના પાપકર્મથી અટકાવવી એ પતિનું જ કામ છે; કારણ કે પતિ એ સ્ત્રીનું પાલણ કરનાર છે. માટે તેણે જ તેને સારે રસ્તે ચડાવવી જોઈએ. માટે સ્ત્રી ઉપર અંકુશ રાખવો. કહેવત

છે કે “અંકુશ વગર હાથી પણ બગડે” એ કાંઈ જોઈ નથી.

૧૯. “ભર્તૃહરિ” કહે છે કે એક સાથે જોલે, ખીજની તરફ જુવે અને ત્રીજને મનમાં ચિંતવે, એવી સ્ત્રી જાતિની એકજ પુરુષ ઉપર પ્રીતિ છે એમ કેમ કહેવાય? કહ્યું છે કે એકાત કેકાણું, પરિવાર, પુરુષની ગેરહાજરી, અને જોગ માગનાર પુરુષ એટલાનો સંયોગ થયા છતાં જે સ્ત્રી ચલિત થતી નથી તેનું નામજ સતી સ્ત્રી કહેવાય. મારે જુવો સ્ત્રીનો સ્વભાવ કેવો છે? બહાર, અંદરખાને, રાત્રે, દિવસે, જાગૃતિમાં, અને સ્વપ્નામાં પણ યુવાન પુરુષને ધ્રુષ્ટે પણ પરતંત્રપણાને લીધે જ જઈ શકતી નથી. એવી સતીઓ તો ઘણી હોય છે. મારે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—“ચાર તો ચંચળ ભલા, રાજા, પંડિત, ગજ, તુરી; પણ એક નાર ચંચળ જુરી.”

૨૦. “મનુ” કહે છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષના બહારના સ્વરૂપની ચેષ્ટા કરતી નથી, તેમ વય તરફ પણ વિચાર દોડાવતી નથી. સ્વરૂપવાન હોય કે દુરૂપવાન હોય તથાપિ તે પુરુષ છે એટલા ઉપરથી જ તેઓ તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે એ કાંઈ જોઈ નથી.

૨૧. યાદ રાખજો કે માતા પરજો જુવે છે, પિતા વિવાવાજો જુવે છે, બધવ જળવાજો જુવે છે, મિત્ર કુળવાજો જુવે છે, અને ખીજ લોહિ બોજન આપતો જુવે છે; તેમજ સ્ત્રી છે તે પુરુષજ જુવે છે. મતલબ કે જેની જે ધ્રુષ્ટા તે પ્રમાણે તે જુવે છે. કહેવત છે કે “શિયાળ સીમ ભણી તાણે ને કુતર ગામ ભણી તાણે.” ધ્યાનમાં રાખજો કે સ્ત્રીને સોનું, રતન અને ધાન્ય વહાણું હોય તે કરતાં પણ પુરુષ વધારે પ્રિય હોય છે.

૨૨. વળી પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીનો આહાર બમણો, લગ્ન ચારગણી, સાહસ છગણો, અને કામ આઠગણો હોય છે. વળી જીતું બેલવું, વગર વિચાર્યું કામ કરવું. મૂર્ખતા, ઘણો લોભ, ગંદાઈ, કપટ અને નિર્દયતા એ સાત દોષો તો સ્ત્રીમાં સ્વાભાવિક હોય છે કહેવત છે કે “સ્ત્રી એકું ખાય, જીતું ગાય, ને તળાવ જઈને નમ્ર નહાય.”
૨૩. જે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે, તે અંધારી રાત, એકાંત ઠેકાણું, અને પતિની ગેરહાજરી જોઈને ખુશી થાય છે; કેમકે તેને પલંગપર સૂવું, નરમ બિછાતું અને ધરનો ધણી એ ત્રણે ગમતાં નથી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “છીનાળ રાંડ છળકતી ચાલે, ને ઘુંઘટડામાં ઘર ધાલે.”

૨૪. વળી જે સ્ત્રી પોતાના પતિને જેવો વૈભવ મળ્યો હોય તેમાં આનંદ માની પોતાના પતિની મરણ પ્રમાણે વર્તે છે તે સ્ત્રીનો પાત પૂર્ણ ભાગ્યશાળી ગણાય છે કહેવત છે કે:—

આભા મંડળમાં વિજળી, વન મંડળમાં મોર;
ઘર મંડળમાં સ્ત્રી ને, સુખ મંડળ તંબોળ.

૨૫. છેલ્લે ધ્યાનમાં રાખજો કે કેટલાક કમઅક્ષલના માણસો સંસાર સુખ ભોગવવા સારૂ કાંઈપણ તપાસ કર્યા વગર જેવી મળી તેવી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી દે છે અને પાછળથી તે સ્ત્રીથી જ્યારે સંતાપ પામે છે ત્યારે તેઓ પસ્તાય છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

વણપૂરણેલા પરણવા, પરણ્યો તજવા ચ્હાય;
લક્ષડલાડુ ખાય તે, ન ખાય તે પસ્તાય.

(મળેલું.)

પતિએ પતિ સાથે વર્તવાના નિયમો.

૧. બહેનો ! તમે યાદ રાખજો કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને શ્રી નારદ મુનિજીને કહ્યું છે કે “પતિ રોગી વા પિશાચ હોય કૂર, કાંધી વા મઘપી હોય, વૃદ્ધ હોય, મૂખ હોય, બહેરો, મુંગો, આંધળો અથવા પાંગળો હોય; ચિડાઉ, ઉગાઉ, અથવા કરકસરીયો હોય; નિંદિત, બિડલો, કપરી અથવા અભિચારી હોય; તો પાણુ સતી સ્ત્રીએ અહંકાર, કામ, ક્રોધ, અથવા તુચ્છકાર રહિત, જે રીતે પોતાનો પતિ પ્રસન્ન રહે તે રીતેજ વર્તવું જોઈએ.” ધ્યાનમાં રાખજો કે આવો ધર્મ બળવનાર સ્ત્રીએ સ્વર્ગ અને મૃત્યુ એ બંને લોકનો સુધારો કર્યો એમ માનવું થોડું છે માટે તમારા પતિના સ્વરૂપ, દુરૂપ અને સદ્ગુણ, દુર્ગુણ વિષે મનમાં કાંઈ પણ ખેદ ન લાવતાં તેને પરમેશ્વર માફકજ ગણજો અને જાણજો કે “કાળા તો કૃષ્ણજી પણ હતા” માટે તમારો હાથ જાકનાર સ્વામી પ્રત્યે તમે નિચેના નિયમો પ્રમાણે વર્તજો. કે જેથી તમારો આ લોક અને પરલોકમાં સુધારો થયા વગર રહેશે નહિ.
૨. બહેનો ! તમે યાદ રાખજો કે “જેમ અંદન વૃક્ષને બેઠે તોપણ તેની સુગંધ તજતું નથી, હાથી વૃક્ષાવસ્થાને પહોંચે તે છતાં પણ પોતાની ચાલને છોડતો નથી, શેરડીને પીકીયે તોપણ પોતાની મધુરતા છોડતી નથી, કુલિન પુરુષ કદાપિ દ્રવ્યાદિક ક્ષીણ થાય તથાપિ પોતાનું કુલિનપણું છોડતો નથી; તેમ એક સતી સ્ત્રી ગમે તેવી આદત આવવા છતાં પણ પોતાના પ્યારા પતિને છોડતી નથી.” બહેનો ! આવી સ્ત્રીનો પતિ પૂર્ણ સામ્યશાળી ગણાય તેમાં શી નવાઈ ? માટે તેણે—

દાહરો.

સુખ દુઃખ જાણી ભાગ લે, જે નરની નેક નાર;
ગળે લગાડી રાખવી, કરી હીરાનો હાર.

દા૦ એ૦ તારાપોર.

૩. જાહેનો ! ધ્યાનમાં રાખજો કે સતી સ્ત્રીનો ધર્મ ધણો જ કઠણ અને વિકટ છે, કેમકે પતિ સુંદર હોય વા કુરૂપ હોય, રાંક હોય વા રાજા હોય, તથાપિ સતી સ્ત્રીઓ તો ગમે તેવો તોપણ પોતાનો પતિજ પ્યારો ગણે છે. જેમ હંસ પક્ષીઓ માન સરોવરનીજ ઇચ્છા કરે છે, સારંગ (મોર) મેઘ ગર્જનાનીજ ઇચ્છા કરે છે, અને હાથીઓ રેવાળના નીરનીજ ઇચ્છા કરે છે; તેમ એક પતિભક્ત પત્ની પોતાના પતિનીજ માત્ર ઇચ્છા કરે છે અને ધ્યાનમાં રાખજો કે તેણી “પર પુરૂષને પત્યર સમાન ગણી સ્વપ્નમાં પણ ઈચ્છતી નથી” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૪. માટે જાહેનો ! તમારે મન, વચન, કે કાયાએ કરીને પણ પારકા પુરૂષ સામું જોવું નહિ, તેમજ તેનાં વખાણુ પણ કરવાં નહિ; કેમકે પર પુરૂષ ગમે તેવો ધનવાન, રૂપવાન, હુશિયાર અથવા લક્ષાધિપતિ હોય તથાપિ પોતાના પતિ પાસે તેને તુચ્છ માની પોતાનો પતિ ગમે તેવો હોય તથાપિ તેને સાક્ષાત્ નારાયણુ માની તેની આજ્ઞામાં રહેવું એજ સતી સ્ત્રીનું કલ્યાણુ થવાનો ખરો માર્ગ છે. કહ્યું છે કે “જે સ્ત્રી તીર્થ, દાન અને તપ ઇત્યાદિથી પવિત્ર થાય છે તેના કરતાં પણ પોતાના પતિની ભક્તિથી વધારે પવિત્ર થાય છે” એ કાંઈ ખોટું નથી.

કહેવાય છે કે “મન હોય ચંગા, તો કથરોડમે ગંગા.”

માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “પતિ એજ પરમેશ્વર.”

૫. વળી બહેનો ! તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે જે સ્ત્રીએ ઘણું પુન્ય કર્યું હોય તેનેજ કુળવાન, દાના અને શુણુનો શ્રાદ્ધ સ્વામી મળે છે. એવા સ્વામીઓમાં વળી અનુકૂળ, પવિત્ર, ચતુર અને વિદ્તાવાળો એવો તો પૂણું ભાગ્યશાળી હોય તેનેજ મળે છે, એ કંઈ ખોટું નથી. કેમકે કેટલીક સ્ત્રીઓને કંતો કોર સ્વભાવવાળો, કંતો દુર્ગુણી અને કંતો પોતાથી કર્પો અને વળી નાનો મળે છે તેથી તે બિચારીને “કરમે કળેકું અને બહાર વગોણું” એ કહેવતના જેવું થાય છે, પણ એક શુણુવાન સ્ત્રી એ સઘળું છતાં પણ પોતાના પતિમાંજ ધ્યાન રાખે છે. કહેવત છે કે—

પતિવ્રતા ભુખે મરે, ને છિનાળ ખાય લાડું.

ગાંડા વેલા થોડે ચડે, ને ડાહ્યા ખેંચે ગાડું.

એ કંઈ ખોટું નથી.

૬. બહેનો ! “મનુ” કહે છે કે જે સદ્ગુણી સ્ત્રીની સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા હોય તેણે તો પોતાનો હાથ ગ્રાહનાર સ્વામી નાખુશ થાય તેવું કંઈ પણ કામ કરવું નહિ અને હમેશાં સત્યપણે ચાલી સ્વપ્નમાં પણ પરપુરવનું નામ લેવું નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે—

દાહરો.

સ્ત્રી જે પાળે ધર્મને, નર જે પાળે કૃળ;

પુત જે માને તાતને, એ ત્રણનું નહિ મૂલ.

દાં એં તારાપોર.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે બહેનો ! તમને જે પતિ સાથે તમારાં માતૃપિતાએ કે સગાંવહાલાંએ પરણાવ્યાં હોય તે પતિની જીવતાં સુધી સ્નેહ સહિત ચાકરી કરજો અને યાદ રાખજો કે તેના મરણ પછી પણ કાંઈ કાળો ડાઘ લગાડતાં નહિ.

૭. બહેનો ! આતો ખરું છે કે સ્ત્રીને પોતાના પતિ સિવાય સંસારમાં બીજો કશો આધાર નથી. મરદની મદદ સિવાય સ્ત્રી નબળી ગણાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે તમે તમારા પતિના સઘળા હુકમોને તાબે થજો અને તમારા પતિની કાંઈ ચુક નજર આવે તોપણ તેના સામુ ખોલશો નહિ, કેમકે તેથી તો તમારો પતિ તમારા ઉપર ગુસ્સે થશે; માટે ધીરજ, વિવેક અને યુક્તિથી સમજાવીને કહેજો એટલે તે પોતાની અણુધટી ચાલ છોડી દેશે અને વળી તમારા ઉપર પ્યાર રાખશે. વળી તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારા પતિનો કાંઈ હુકમ તમને અણુધટી લાગતો હોય તોપણ જો તેથી ટંટો ઉત્પન્ન થતો હોય તો તેવા ગેરવાજબી હુકમને પણ માન આપજો અને તાબે થજો એટલે પછી તમારો પતિ તમારે વશ થયા વિના કદી પણ રહેશે નહિ. કહેવાય છે કે:—

દોહરો.

* કાળી સ્ત્રી કપટી નહિ, ગોરિ નહિ ગુણવાન;
ગુણ જેવા જેના જગે, તેવી તે મૂલ્યવાન.

દા. એ. તારાપોર.

૮. વળી બહેનો ! તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારા પતિને કાંઈ કારણસર તમારા ઉપર ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હોય તો તમારી ભૂલ

તુરત કચ્છલ કરી દેજે અને વળી એવી ભૂલો ફરીથી ન થાય તેવી કચ્છલાત આપજે અને પછી તે પ્રમાણે ચાલવાની તમે તજવીજ રાખજે એટલે પછી તમારા પતિ સાથે તમારે કદી પણ અણુબનાવ થવા પામશે નહિ. અણુબનાવ અને કંકાસ દૂર કરવામાં કાંઈ જાતની હલકાઈ નથી. “ લક્ષણુવંતી લાડી ને ખરે ખપોરે કાઢી ” એવું થવા દેતા નહિ. ધ્યાનમાં રાખજે કે:—

કુવા પછવાડે દેવડો, વાચે વાકો થાય;
જેનો પરણ્યો ન હાથમાં, તેનો જન્મારો એમ જાય.

૯. ખહેનો! તમે યાદ રાખજે કે તમારા પતિએ તમારા ઉપર કાંઈ કારણસર ખીછ સ્ત્રી કરી હોય તો પછી તમે તેને તમારી સગી ખહેન કરતાં પણ અધિક માનીને માન આપજે અને વળી સહુ-કાંઈથી ચાલજે; કારણકે તેમ કરવાથી તમારા પતિનો તમે જાંને ઉપર ખ્યાર વધતો જશે. તેમાં વળી તમારી ખહેનપણી (શોક્ય) ની ગેરહાજરીમાં તેનાં બચ્ચાંને સારી રીતે રાખજો તો પછી આ લોકમાં તમોને મોટું માન મળશે, અને વળી પરલોકમાં પણ સુખી થશો. આવા પ્રસંગે તમે ધ્યાનમાં રાખજે કે:—

શિખરિણી.

મરી જાતાં માતા, ખચિત દુખળું બાળક પર,
પિતાને અંધાપે, મરણ શરણે તે જઈ ગયે;
અનાધારા ગ્રેમે અરર, મનડું તો મરી જશે;
નિરાધારવસ્થા ઈશ! અરિ શિશુને ખણુ દે.

ગો. ક. દેલવાડાકર.

૧૦ વળી બહેનો ! તમારા પતિમાં કાંઈ ખામી માલમ પડે તે શોધી કહાડવામાં તમારી મોટાઈ સમજશો નહિ; તેમજ હું પતિથી વધારે ડાહી અને સમજી છું એવો ડોળ બતાવશો નહિ; કેમકે પતિ કદાપિ ગમે તેવો હોય તથાપિ તમે પોતે તો તેથી ઉતરતી પદવીનાં છો એમ સમજીને માન આપજો.

૧૧. બહેનો ! તમારે તમારા પતિને વશ કરવો હોય તો સૌથી સરસ રસ્તો એજ છે કે તેના સધળા હુકમોને તાબે રહી તે કહે તે પ્રમાણે ચાલવું, અને તે નારાજ થાય તેવી રીતે કાંઈ પણ પ્રકારે વર્તવું નહિ; એજ પતિને વશ કરવાનો સર્વેથી સાચો મંત્ર છે. બાકી દોરા ધાગા અને મંત્ર નંત્ર તે તો સધળા ઢોંગ છે. માટે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારા પતિને વશ કરવાનો વિનય સિવાય બીજો સાચો એક પણ ઉપાય કે મંત્ર નથી. કહ્યું છે કે:--

મનહર છંદ.

સ્વામી વશ થતો નથી સોળ શણગાર સજે,
સ્વામી વશ થતો નથી અંગ તણા રંગથી;
સ્વામી વશ થતો નથી પીયરના પૈસા થકી,
સ્વામી વશ થતો નથી સદા રહે સંગથી;
સ્વામી વશ થતો નથી પુત્રનો પ્રસન્ન થયે,
સ્વામી વશ થતો નથી ધૂર્ત જેવા ઢંગથી;
કામનીને વશ કંથ થાય દલપત કહે,
પ્રેમ હિર આણી પાળે આસા જો ઉમંગથી.

૨. બહેનો ! તમે યાદ રાખજો કે મલાજો એ સ્ત્રી પંથમાં સર્વ --

હથિયાર ગણાય છે, અને મીઠા સ્વભાવ એ મોટો શણગાર છે. માટે તમે મીઠા સ્વભાવવાળાં થજો, સ્વચ્છતા રાખજો 'પ્રવડ' નું વિશેષણ કદી પણ લાગવા દેતાં નહિ. ધ્યા-રાખજો કે સ્ત્રીજાતિને "એક નૂર કપડાં, સો નૂર અને લાખ નૂર નખરાં" એ કાંઈ ખોટું નથી.

ગઝલ-કવવાલી.

ખરી ખુશસૂરતી ત્રીની, રહી છે એક લગ્નમાં,
મફતનો ધુમટો તાણી, રહે ઉભી નહિ તેમાં. ૧
હસે નહિ જે કદી ખડખડ, કરે નહિ જે વધુ ખડખડ,
વિકારે થાય ના વશ જે, વિવેકી તેજ છે વામાં. ૨
હયા ને પ્રેમની મૂર્તિ, શરીરે સર્વથા સ્ફૂર્તિ,
કરી ધારણુ રહે રાશ, રમા જેવીજ એ રામાં. ૩
વદે સાચું અને મીઠું, વદે ના લેશ અણુદીઠું,
મદો-મત્ત ના અને મદ્યી, ભલી કહેવાય એ ભામાં. ૪

વળી કહેવત છે કે:—

સાસરાતું માન સાળીએ, જમણતું માન થાળીએ;
ગાયનતું માન તાળીએ, અને મોઢાતું માન વાળીએ.

એ કાંઈ ખોટું નથી. મી. ટ્રેસો કહે છે કે ખુશસૂરતી અને નખરાં એ સ્ત્રી જાતિનાં મુખ્ય હથિયાર અને અખત્યાર ગણાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. પણ પોતાના રૂપનાં પોતેજ વખાણ કરવાં તે અયોગ્ય ગણાય.

દોહરો.

શ્રી સુધરે તો સા બને, શ્રીથી સુન સંસાર;

જે દેશે શ્રી હોંશમાં, તેનો ખેડો પાર.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે બહેનો ! તમે વિદ્યાભ્યાસ કરજો અને નવરાશની વેળાએ જ્ઞાનની વાર્તા સાંભળતાં રહેજો, એટલે એ સધળા શુણો તમારામાં પોતાની મેળે જ આવશે પણ નકામી કુથલી કરવામાં રોકાશે તો પછી “ ચાર મળે ચોટલા તો જલદી ભાગે ચોટલા ” અથવા તો “ એક રંડા દો રંડા, ત્રિ રંડા; મળે ચો રંડા તો તોડે બ્રહ્માંડ ” એમ કહેવાશે. માટે તમે નકામાં ખેસી રહેવાની ટેવ રાખશો નહિ.

૨૮. બહેનો ! તમે ખરાબ ભાષણ કદી કરશો નહિ, અને કાંઈ ખીજ કરતી હોય તો ત્યાંથી દૂર ખસી જજો. અને ખરાબ નજરથી પરપુરૂષ સામું જોવું નહિ, તેમજ સારી નજરથી પણ ઘણી વાર તાકીને એકી નજરે પણ જોવું નહિ. અણસારો કરવાની ટેવ રાખવી નહિ, ખરાબ હકીકત અને નીચ સ્વાભાવની સ્ત્રીઓની સંગત રાખવી નહિ. ખિલત્સ ગીતો ગાવાં કે સાંભળવાં નહિ. કહેવત છે કે:—

લાપ્સુત ઘેલા તરકડાં વિવાહ ઘેલી નાર;

હોળી ઘેલા હિંદુડા; એ ત્રણે એક અવતાર,

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ખિલત્સ ભાષણ કદી પણ કરવું નહિ. વગર કારણે પારકે ઘેર જવું નહિ, કેમકે પારકે ઘેર રખડવાથી નિંદા થાય છે. કહેવત છે કે:—

વંઠયું કાથા વિના પાન, વંઠયું ઘણા પટેલે ગામ;

વંઠયો સાસરીએ જમાઈ, વંઠી દીકરી પરઘેર ગઈ.

વંઠ્યો વાણીઓ ઝોણું તોળે, વંઠી વહુ બડખડ બોલે;
 વંઠી ઘર પછવાડે છીંડી, ને વંઠી નાર પરધેર હીંડી.
 એ પણ કાંઈ જોતું નથી. માટે વગર કામે પરધેર જવાની ટેવ
 કદી પણ રાખતાં નહિ. ઘરનાં બારી કે બારણાંમાં ઘણી વાર
 સુધી ઉભા રહેવાની ટેવ રાખવી નહિ. “ પુત્રનાં લક્ષણ
 પારણામાંથી અને વહુનાં લક્ષણ બારણાંમાંથી ” પરખાય
 છે, એ કાંઈ જોતું નથી. કહેવત છે કે “ મગર, મકોડો, હડીયલ
 કાઠી, એ ત્રણેથી ત્રિયાશુધ માઠી. ” માટે કુળવતી, નિષ્પાપી
 અને સતી સ્ત્રીઓ સાથેજ સખીપણું રાખવું.

૧૯. માટે બહેનો ! ધ્યાનમાં રાખજો કે હમેશાં થોડું જોલવું છ-
 તેદ્રિય થવું, નીતિથી વર્તવું, જોલવામાં તોછડાઇ વાપરવી નહિ,
 અને પતિ પ્રવાસ કે પરદેશમાં હોય ત્યારે સારા સારા વસ્ત્રા-
 લંકાર, આભૂષણ કે મિષ્ટાન્નોનો ત્યાગ કરવો. ધ્યાનમાં રાખજો કે
 આંખડલી તો સૌ કાંઈ આંજે, ને આંજ્યા આંજ્યામાં વહેરો;
 જેનો નાવડીઓ પરદેશ, તેનો શણગાર બધો બહોરો.
 માટે સતી સ્ત્રીઓ પોતાનો પતિ પ્રવાસમાં હોય છે ત્યારે
 સઘળા ભોગ તથા દે છે અને કાંઈ પણ જાતના અલંકાર તે પહે-
 રતી નથી. કહ્યું છે કે—

ચંદ બીન કૈસી ચાંદની, મોતી બીન કૈસો હાર;
 કાજલ બીન કૈસી કામની, પીયુ બીન કૈસો શૃંગાર.

કવિ ગંગ.

૨૦. બહેનો ! તમે યાદ રાખજો કે જે સ્ત્રી પોતાના પતિને તથા
 ને પારકા સાથે પ્રીતિ કરે છે, તે સો કલ્પ સુધી ચૈત્રવ નામના
 નરકમાં પડી રહે છે. માટે જે સ્ત્રી પવિત્ર કામ કરવાને સાધ્વી

તેમજ ચતુર અને પતિવ્રતા હોય અને પોતાના પ્યારા પતિ-
માંજ જેની અખંડ પ્રીતિ હોય અને વળી જીવું નહિ બોલતાં
હમેશાં સત્યપણે બોલનારી હોય તેજ ખરી અને સતી સ્ત્રી
કહેવાય છે. માટે તમે જીવ્ય ધ્યાનમાં રાખજો કે:—“ પરપુરુષનં
પ્રીત અને વિજળીના અમકારો ” એ બંને અલ્પ ગણાય છે
પણ તેમાંથી હાનિ ઘણી થાય છે. કહ્યું છે કે “ વ્યભિચારિણી
નારજું ધન ઘણી ને યાર, ખાંતે થાય ખુવાર ” એ કાંઈ
ખોટું નથી, માટે:—

સોરઠો.

પરદેશીની પ્રીત, પીતળ જેવી જાણવી;
કાઢવ કેરી ભીંત, ટકાવમાં કેમ આણવી?

ગા. ૬. જલવાડાકર

૨૧. જાહેનો ! તમે યાદ રાખજો કે તમે તમારા પતિને નકામે
ખર્ચ કરાવતાં નહિ, પણ તેની આવક અને ખર્ચ ઉપર નજર
રાખી તેની શક્તિ મુજબ જરૂરનો ખર્ચ કરાવજો. તમારા
પતિની શક્તિ ઉપરાંત લગાઈ કે ટટો કરી કાંઈ ખર્ચ કરા-
વશો તો પછી “ કન્યાની દેહ ને વરનો વાંસો ” એ
કહેવત મુજબ તમારેજ ભોગવવો પડશે; કેમકે તમારો પતિ સુખી
હશે તો તમે સુખી થશો અને દુઃખી હશે તો તમે પણ દુઃખીજ
થશો. કહેવત છે કે સ્ત્રી “ પતિના સુખે સુખી અને પતિના
દુઃખે દુઃખી ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૨૨. જાહેનો ! તમે તમારો પતિ ગુસ્સે થાય એવું કામ કદી કરતાં
નહિ, અને કદાપિ તમારા ઉપર કાંઈ દુઃખ આવી પડે તો હિંમત

હારશે નહિ પણ ધીરજથી સહન કરવાની ટેવ રાખજો. તમારાં સાસુ સસરા દે દેરાણી બેઠાણી અને નણુંદ ઇત્યાદી ટાઇ તરફથી કાંઈ હરકત થતી હોય તો તે પણ તમે સહન કરજો. એટલે પછી ધ્યાનમાં રાખજો કે થોડા દિવસ સમુરી પકડવાથી ઘણા દિવસ સુધી મુખ મળશે. મતવળ કે તેઓ તમારી સાથે કદી પણ લડશે નહિ. કહ્યું છે કે:—

આડવેર જોગી ને જતી, આડવેર વેશ્યા ને સતી,
આડવેર ઘંટી ને ઘણી, આડવેર સાસુ ને વહી;
આડવેર મુતાર ને લાકડું, આડવેર દરજી ને કાપડું.

માટે તમે ડાલા હો તો સહન કરવાની ટેવ રાખજો. “ખિયરની પાલખી કરતાં રાસરાની, શૂળી સારી” એ કહેવન ધ્યાનમાં રાખજો, અને આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

છપ્પો.

પિતા થેર ને પુત્રી, હોય રિદ્ધિ પણ રાંડી,
બોલે પુંડળ લોક, કહે ને ક'થે છડી.
પિતા થેર ને પુત્રી, કુટુંબ કલાવં બોટી;
ભોળનઈ બોલે બુંડ, કહે આ કરમે ચોંટી.
ધનદીન હોય ધરનો ઘણી, પિતા હોય પૃથ્વીપતી;
પણ સ્ત્રી તે શોભે સાસરે, શામળા કહે તે તો સતી.

૨૮. છેલ્લે બહેનો ! તમે યાદ રાખજો કે એક લાયક પતિ પસંદ કરવામાં તમારાથી બને તેટલી મહેનત લેજો, કેમકે “શાક બગડ્યું તેનો દિવસ બગડ્યો, અથાણું બગડ્યું તેનું વંશ બગડ્યું પણ ઘણી બગડ્યો તેનો તો આખો જન્મારો બગડ્યો.”

કહેવાય છે એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે પતિ પસંદ કરવામાં શર-
મીદા થશે નહિ. કદાપિ પરતંત્રપણાને લીધે એ વાત તમારા
અખત્યારમાં ન જ રહી; કહેવત છે કે “ દીકરી ને ગાય દારે
ત્યાં જાય ” તો પછી તમારી સખી કે બહેનપણીની મદદ લેજો
અને તમને તે પતિ મેળવી આપનાર માતૃપિતા કે સગાંવહાલાંને
મીઠી વાણીથી કહેવરાવજો પણ તેમાં તમે શરમીદા થશે નહિ;
કેમકે પતિ મેળવી આપનારને તો મેળવી આપે એટલુંજ કષ્ટ
પણ જો તમારો પતિ નહારો નિવડયો તો તમારી તો જીંદગી
મુધીનું કષ્ટ થઈ પડશે; અને પછી તમે પોતેજ સૌને શ્રાપ દેનારાં
થઈ પડશો અને કહેશો કે:—

દાહરો.

મળીને મામા . મામીએ, મળી મારાં માખાપ;

મળીને ભાઈ ભોગઈએ, પરણાવ્યું આ પાપ.

કં ૦ દં ૦ ડા ૦

સ્ત્રીએ બાળક ઉછેરવાની થોડીએક સૂચના.

૧. બહેનો ! આ તો તમે જાણતાંજ હશે કે તમારાં બચ્ચાંઓ જન્મે
છે ત્યારથી તે સમજણાં થતાં મુધી તમારા કબજામાંજ રહે છે.
માટે જાણજો કે તમારાં છોકરાંની લગામ તમારાજ હાથમાં છે.
તો પછી તમે તેને જેવાં કરશો તેવાંજ થશે, કેમકે છોકરાઓની
ચાલ સારી કે નહારી નિવડવાનો મોટો આધાર તમારા ઉપરજ
છે. માટે તેમના દેખતાં નહારા શબ્દો બોલશે તો તે નહારા શબ્દો
બોલતાં શિખશે, તેમના દેખતાં બેઅદબી ચાલ ચલાવશે તો તેઓ
પણ તેવીજ ચાલ ચલાવશે, જો તમે તેઓના દેખતાં તમારી સાચ,

નણુંદ, પતિ, કે પડોશી જોડે લગાઈ કે દંડો કરશે તો તેઓ પણ તેમજ કરતાં શિખશે. મારે તમારા બાળકોના કુમળા મગજ આગળ તમારા બેહેમી વિચારો, અને દુષ્ટ વિકારો કદી પણ જાહેર કરશો નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “કુમળું જાડ જેમ વાળીયે તેમ વળે.” કહ્યું છે કે:--

ગીતિ.

બોલે બહુ અપશબ્દા, બાળક પાસે જોડું હોય ત્યારે;
શિશુ પણ તેવું શીખે, સ્વરૂપ આપનું પછી ન સંભારે.

માટે:--

એમ અઘટતું બોલી, બાળક મનને બિગાડવું શાને;
એવાં બાળ તરફથી, સુખની આશા છે પીળે પાને.
વૈદ્ય દુર્લભદાસ શ્યામજી મુવ.

૨. વળી બહેનો ! તમારાં બાળકોને બોલી કહાણીઓ અને જુદી વાતો કરીને ઉધા વિચારનાં કરશો નહિ, તેમજ વૃત્ત પ્રેત કે ગ્રહણની વાતો કરી તેમને બિચકાવશો નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી તેઓ બિડણાં, બેહેમી અને ઉધા વિચારનાં નિવડશે. “જેવાં માખાપ તેવાં છોકરાં” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૩. વળી બહેનો ! તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે જે ઘરમાં સંતાન નથી હોતાં તે ઘર શમશાન સરખું ભાસે છે અને સંતાન રહિત દંપતિ અહોનિશ શીકરમાંજ રહ્યા કરે છે; તે કરતાં પણ મહા પ્રભુએ કૃપા કરીને આપેલ સંતાનને ઉછેરી નહિ જાણનાર માતાને તેના બાળકોનો નાશ થયાથી દેટલું બધું દુઃખ લાગે, છે તેનો ખ્યાલ કરશો તો ખચીત તમારાં બાળકોની માવજત પાછળ કાળજી રાખ્યા વગર રહેશો નહિ. કહ્યું છે કે:--

હરિગીત છંદ.

સુખ સ્વર્ગ સમ સંતાનનું હિરેવાનાં જે આવડે,
 નહિ તો અતિશે દુઃખ ઉણદું એ થપી આવી પડે;
 જે થાય સારા તોજ દીકરા નીકર ગણાવા દી કર્યા,
 પણ દોષ એ માળાપ શીર પ્રભુએ એવા નિયમ કર્યા.
 માટે બહેનો ! તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

ધીરજ અને ઉછરંગથી નિજ બાળને ધવરાવવું.
 આનંદ સાંત સ્વભાવથી રતનપાન નિત્ય કરાવવું;
 કંટાળી મારી પજારી કે ચિડવાઈ કદિ ન કરાવવું,
 દુઃખયા દિલે ધવરાવવાથી ભયું અદિશ અવરાવવું.
 જે વખત દિલમાં શોક કંટાળો નિરાશા ભય નરો,
 તે વખત રતન દૂધ બગડશે ધવરાવતાં આધિ થશે;
 માટે સદા ધવરાવવું રાખી હૃદય ગુણતાનમાં,
 ગમ્મત વિગે દિન ગાળવા આરાધા ધીરજ શુભ ધ્યાનમાં.
 નિયમિત સદા ધવરાવતાં નવરાવતાં અવરાવતાં,
 નહિ થાય કંટાળો જરા થર હામ બધું કરવા છતાં,
 બાંધ્યાથી નિયમો બાળની પછી દેવ તેવી પરી વંશે,
 રડશે નહિ રંગશે વખતસર ધાવવાનું માગશે.

શ્રેઃ વલભદ્રાસ યોષિઃ.

૪. હેઃએ બહેનો ! તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે બાળકને ઉછેરવાના,
 સુધારવાના અને સુખી રાખવાના યજ્ઞ યજ્ઞ નિયમે છે તે સમજા
 આ જગત્તે સમાવતાં પુસ્તક વધી ગય અને વાંચનારને કંટાળો
 આવે તેથી તમે એ નિયમે જે પુસ્તકોમાં લેખ તે પુસ્તકો વાંચ-
 વાની વધારે દેવ રાખજો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

વિદ્યાભ્યાસ.

હોંહરો.

સાઠ વરસનું માનવી, જે વિદ્યા ન ભણેલ;
ગાળ બુદ્ધિ તેમાં હશે, થશે નહિ મુધરેલ.

૬૦ ૬૦ ૬૦

૧. યાદ રાખજો કે જેણે આળ વયમાં વિદ્યાભ્યાસ ન કર્યો તો પછી તેનો આખો જન્મારો અર્થ જાય છે, કેમકે વિદ્યા વિનાનું માણસ ભણેને પુષ્પ ઉભરતું હોય તથાપિ તેનામાં શદ્દાણુપણુ હોતું નથી; માટે આળવયમાં વિદ્યા મેળવવી. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ પાકે વડે કાંઠા અડે નહિ ” તેમ જેવી આળવયમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તેવી મોટપણે થતી નથી, કેમકે આળવયમાં શિખવેલું ધારણુ કરવાને મગજમાં જેવી શક્તિ હોય છે તેવી મોટપણે રહેતી નથી. કહેવાય છે કે “ આળવયમાં વિદ્યા, યુવાનીમાં ધન, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ ” ન મેળવ્યાં તે પોતાની છેલ્લી વયમાં

પછી શું મેળવશે ? મતલબ કે કાંઈજ નહિ; એ ખરેખરી વાત છે. કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

વિદ્યા પહેલી વય વિષે, બીજી વયમાં ધન:

ન ગ્રહો ધર્મ ત્રીજી વયે, નિમ્ને ખોયું તન.

(મળેલું.)

૨. યાદ રાખજો કે એક ક્ષણ વિદ્યા વિનાનો ગયો તેથી શુ થયું ! એમ વિચારે તેને વિદ્યા ક્યાંથી આવડે ? અને એક ક્ષણ નકામો ગયો તેથી શું થયું ? એમ વિચારે તેને ધન ક્યાંથી મળે ? માટે ક્ષણે ક્ષણે વિદ્યા મેળવવી અને કણે કણે ધન મેળવવું. ” કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લલિયો થાય;

ચાર ચાર ગાઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય;

કુવા ઉપરના કઠણ જે, પાકા કાળા પહાણ;

દોરડીએ છેદાય છે, એ લેવું એંધાણ.

કં ૦ દં ૦ ડા ૦

૩. વળી જે સુખ ઇચ્છે તેને વિદ્યા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી ? માટે સુખ ઇચ્છનારે વિદ્યા અને વિદ્યા ઇચ્છનારે સુખ ત્યજવું. સુખ અને વિદ્યા પ્રથમ તો એકજ હોતાં નથી પણ પાછળથી એ બંને કદી પણ છુટાં નહિ પડી શકે એવા દોરતો ચમ્પ પડે છે. ” માટે જો તમારે વિદ્યા સંપાદન કરવી હોય તો પ્રથમ સંકટ ખમો.

૪. “કાળીદાસ” કહે છે કે “દાન આપતાં, યુદ્ધ કરતાં અને ભણતાં ખીજઓનાં અને પોતાનાં કંવાડાં ઉભાં ન થઈ જાય તો પછી તે દિવાઓ અલોકિત નહિ પણ લોકિત સમજવી” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે જે વિદ્યા શિખવી તો પુરા ધ્યાનથી શિખવી. કહ્યું છે કે “નવા નિશાળિયાનું નવ દિવસ ધ્યાન” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે એવું રાખશો નહિ.

૫. “ભર્તૃહરિ” કહે છે કે “વિદ્યારૂપી અમૃતનો ખાલો કાંતો પીવેજ નહિ અને પીવો તો પુરેપુરો પીવો, કારણકે તે થોડો પીવાથી મગજમાં કેદ આવે છે, અને જેમ જેમ વધારે પીતા જઈએ તેમ તેમ મગજમાંથી કેદ ખરસી જાય છે; કેમકે ન્યારે હું થોડું જાણુ તો ત્યારે હાથીની પેટ મદાંધ થઈ વધારે જાણવાને ગર્વ કરતો હતો, પણ ન્યારથી વધારે ને વધારે જાણવા લાગ્યો ત્યારે તો મારા મનમાં એમજ થયું કે હું હજી કાંઈપણ જાણુ તો નથી.” આ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે “અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો માણસ ગર્વીષ્ટ થાય છે.” માટે:—

દોહરો.

કાંતો વગર લખ્યો લલો, કાંતો લલો લણેલ;
અધવધરા જનથી જુઓં, બહુ બિગાડ બનેલ.

૬૦ ૬૦ ૬૦

૬. ત્રણ વિદ્યા વિનયને આપે છે, વિનયથી પાત્રપણને પામે છે, પાત્રપણથી ધનને પામે છે, ધનથી ધર્મને પામે છે અને ધર્મથી મોક્ષને પામે છે. માટે સૌથી ઉત્તમ રૂણ વિદ્યારૂપી મેળવી શકાય છે. સળળ વિદ્યાભ્યાસ કરવો. યાદ રાખજો કે “જે માણસ વિદ્યા,

ધન, અને ધર્મે એ ત્રણેમાં કુશળ હોય તેનેજ ખરો કુળવાન જાણવો. ”

૭. મનુષ્ય માત્રને કર્મ તથા ગુણો વડે કાળે કરીને ઉચ વા નીચપણું પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે જે વિદ્યા તથા કુળાના આશ્રયથી તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તે તે વિદ્યા તથા કુળાના નામથીજ તેની જાતી તથા પ્રખ્યાતિ કહેવાય છે. કહેવત છે કે, “ વિદ્વાન લોકો વિદ્યાના બળથી મૂર્ખ લોકો ઉપર સરસાઇ લોગવે ” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે વિદ્યાભ્યાસ કરવો.

૮. વળી વિદ્યારૂપી દ્રવ્યનો ખજાનો પૂર્ણ ભાગ્યશાળી હોય તેનેજ મળે છે. કહ્યું છે કે:—

॥ શ્લોક ॥

पूर्वदत्तेषु या विद्या ॥ पूर्वदत्तेषु या धनम् ॥

पूर्वदत्तेषु या कन्या ॥ अग्रे तिष्ठति तिष्ठति ॥

ભાવાર્થ:—વિદ્યા, ધન અને ગુણવાન કન્યા એ સઘળાં પૂર્વ જન્મમાં પુન્ય કર્યાં હોય તોજ મળે છે, માટે અનેક યત્નોવડે કરીને પણ વિદ્યાભ્યાસ કરવો.

૯. વળી વિદ્યારૂપી ખજાનો કેવો છે તે જુઓ. વિદ્યારૂપી ખજાનાને તમે બહોળે હાથે જેમ જેમ વાપરતા જશો તેમ તેમ તે ઘટવાને બદલે ઉલટો વૃદ્ધિ પામતો જશે. વળી તે એવું તો ગુપ્ત ધન છે કે ચોર લૂંટી શકે નહિ, અગ્નિ આંચ આપી શકતી નથી, અને ભાઇઓ ભાગ માગી શકતા નથી. આળસ, કુણ્ણિક અને કુછંદ તો તેનાથી ત્રાસ પામે છે, અને અમૃતરૂપી વાણીનો ઝરો મુખમાંથી અહોનિશ વહાં કરે છે. માટે આવું અખૂટ અને અમૂલ્ય

ધન મેળવવાને જોઈએ તેવો મનુષ્ય પાછળથી પરતાય તેમાં શી નવાઈ?

૧૦. વળી જેમ એક દીવાથી અનેક દીવા કરતાં તેનો પ્રકાશ વધી પામતો જાય છે તેમજ વિદ્યારૂપી ધનને વાપરતા જમણે તેમ તેનો વધારો થતો જાય છે. માટે વિદ્યામાં સદા વધારો કરતાં રહેવું, કેમકે વિદ્યા સર્વથી વધારે ટકનારી અને અંતઃકાળ સુધી પણ અજળી નહિ ખસનારી એવી અચળ ગ્રેમવાળી છે, માટે વિદ્યા લાલુવી.

૧૧. “વિષ્ણુશર્મા” કહે છે કે વિદ્યા એ એક પુરુષતું અધિક રૂપ છે કે જે દ્રાઢી પશુ લેઈ રાકાતું નથી. વિદ્યા એ કલ્પવૃક્ષ સમાન જોગ તથા સુખને આપનારી છે, પ્રવાસમાં બંધુ સમાન અને પરમ દેવતરૂપ છે. વળી તે કલેશ અને કંઠાસને દૂરનારી છે. રાજમંદિરમાં પણ વિદ્યાજ પુજાય છે, કાંઈ ધન પુજાતું નથી. માટે વિદ્યાહીણ મનુષ્યને પણ સમાન જાણવો.

૧૨. વળી વિદ્યાના ચમત્કારો અનેક છે. પડતી દશામાં વિદ્યા આયુષ્ય રૂપ છે, દમ્બીત કુળની દેનારી છે. રોગીઓના વિયોગ સમયે આનંદ પમાડનારી છે, આંધળાને આંખરૂપ, બ્લેન્ડને કાનરૂપ, મુંગાને વાચારૂપ, અને પાંગળાને પગરૂપ છે. વળી તે કુળનો મહિમા વધારનારી અને માન અપાવનારી છે, માતાની પેટે રક્ષા કરનારી છે, પિતાની પેટે હિતમાં જોડનારી છે, લક્ષ્મીને વધારનારી અને દુઃકામાં સર્વ દિશામાં કીર્તિને ફેલાવનારી છે. માટે વિદ્યાહીણ રહેવું નહિ.

૧૩. વળી વિદ્યા એ એક કામધેનુ ગાય સમાન છે, કેમકે કામધેનુ ગાય ઈચ્છા થયે દુધની આપનારી છે. જેની આગળ વિદ્યા છે

તેને તવંગર જાણવો, કેમકે વિદ્યા એ એક એવો મોટો સમુદ્ર છે કે તેમાંથી જોઈતી વસ્તુ મળી શકે છે.

૧૪. વળી વિદ્યા એ નીતિને, વિનયને અને ગવરદિત સંતતિના સમૂહને, શત્રુ વગેરેના હાથથી રહિત નિયમથી થનાર ઉદ્યમે, શત્રુ ઉપર વિજયને અને રસમય સર્વ સમયને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે રાજા યા પ્રજાનું અત્યંત હિત કરનારી વિદ્યા સમાન ખીલું શું પ્રિય હોય ?

૧૫. માટે વિદ્યાહીણ મનુષ્ય છતે ચક્ષુએ પણ ચક્ષુ વિનાનો ગણાય છે, કારણકે વિદ્યારૂપી નેત્રોપડે કરીનેજ માણસ સારાં અને નરસાં કામો જોઈ શકે છે.

૧૬. “લોર્ડ એકન” કહે છે કે “વિદ્યા મેળવવાનાં મુખ્ય ત્રણ સાધન છે, વાંચન, લેખન અને વાતચિત. તેમાં વાંચનથી માણસમાં પરિપૂર્ણતા આવે છે, લેખનથી બારીકી આવે છે, અને વાતચિતથી સમયસૂચકતા સંપાદન થાય છે.” કહેવત છે કે “જે ઘણું પુછે તે ઘણું જાણે” અને વળી “પુછતા નર પંડિતા” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૭. યાદ રાખજો કે વિદ્યાના સ્થંભો ત્રણ છે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, કેમકે એ ત્રણે અજ્ઞાન, સંશય અને ભ્રાંતિને મટાડનારા છે.

૧૮. વળી વિદ્યા જાણેલો માણસ ગમે તેવો કઠંગો કે કચ્છો હશે તથાપિ પંડિતોની સભામાં પ્રિય થઈ પડશે, પરંતુ સુશોભિત વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને સભામાં ગયેલો અભણ (મૂર્ખ) જ્યાંસુધી કાંઈ જોઈતો નથી ત્યાં સુધીજ માત્ર શોભે છે. માટે કાયલનું રૂપ તેનો સ્વર છે, સ્ત્રીનું રૂપ તેનું પતિવ્રત છે અને કર્ણનું રૂપ વિદ્યાજ્ઞ

છે. માટે જણાય છે કે કેવળ વિદ્યાવટે કરીનેજ માણસ વખણાય છે અને સુખી થાય છે.

૮. વળી જો તમારે વિદ્યા મેળવવી હોય તો આજ્ઞાસ, ગર્વ, અભિમાન, વાર્તા (કાયાશ), દાંડાઈ, માન અને લોભ એ સાતે દુર્ગુણ ત્યજો અને વાંચવું, લખવું, પુઠવું, સાંભળવું, વિચારવું, વાપરવું (બીજાને શિખવવું), અને પંડિતોની સોખત એ સાતે ગુણ ગ્રહણ કરો; અને પછી તમારી જીદ્દિ સૂર્યના કિરણોએ કરીને ઢમળતી પાંખડીઓ જેમ પ્રકુલિત થાય છે તેમ પ્રકુલિત થયા વગર કદિ પણ રહેશે નહિ.

૯. કેટલાક અણસમજુ લોકો એમ માને છે કે વિદ્યા નસીબમાં હોય તોજ લાણાય છે. પરંતુ આ તેમનું કહેવું જુલલરેલું છે, કેમકે શિખતાં બધું આવડે છે. કહેવત છે કે “કુરો નું કામ, મારે તેની તલવાર અને શિખે તેની વિદ્યા” એ કાંઈ જોટું નથી, કેમકે “વિદ્યા કોમના બાપની નથી” સતલખ કે તે તો જો શિખે તેનીજ છે. વિદ્યાને કામ પ્રિય વા અપ્રિય છેજ નહિ, અર્થાત્ બધા સરખા છે.

૧૦. વળી વિદ્યા એ શક્તિ, ધીરજ, અભ્યાસ અને મશ્વરતી કૃપા એ ચાર પ્રકારે મેળવી શકાય છે. તથાપિ તમને વિદ્યા ન ચડતી હોય તો નીચેના ઉપાયો કામે લગાડજો એટલે તમને વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિ.

ઉપાય) { ગોળ અધારો વાવડોંગ, સંખાવળી વળ સુંક;
વિદ્યા બ્રામિ સતાવરી, ગાના વીમાં ધુંટ.

તેને તવંગર જાણવો, કેમકે વિદ્યા એ એક એવો મીઠો સમુદ્ર છે કે તેમાંથી જોઈતી વસ્તુ મળી શકે છે.

૧૪. વળી વિદ્યા એ નીતિને, વિનયને અને ગવરદિત સંતતિના સમૂહને, શત્રુ વગેરેના હાથથી રહિત નિયમથી ચતાર ઉદ્યને, શત્રુ ઉપર વિજયને અને રસમય સર્વ સમયને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે રાજા યા પ્રજાનું અત્યંત હિત કરનારી વિદ્યા સમાન ખીજું શું પ્રિય હોય ?

૧૫. માટે વિદ્યાહીણ મનુષ્ય છતે ચક્ષુએ પણ ચક્ષુ પિનાનો ગણાય છે, કારણકે વિદ્યારૂપી નેત્રાવડે કરીનેજ માણસ સારાં અને નરસાં કામો જોઈ શકે છે.

૧૬. “લોર્ડ બેકન” કહે છે કે “વિદ્યા મેળવવાનાં મુખ્ય ત્રણ સાધન છે, વાંચન, લેખન અને વાતચિત. તેમાં વાંચનથી માણસમાં પરિપૂર્ણતા આવે છે, લેખનથી ખારીફી આવે છે, અને વાતચિતથી સમયમૂલ્યકતા સંપાદન થાય છે.” કહેવત છે કે “જે ઘણું પુછે તે ઘણું જાણે” અને વળી “પુછતા નર પંડિતા” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૧૭. યાદ રાખજો કે વિદ્યાના સ્થંભો ત્રણ છે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, કેમકે એ ત્રણ અજ્ઞાન, સંશય અને ભ્રાંતિને મટાડનારા છે.

૧૮. વળી વિદ્યા જાણેલો માણસ ગમે તેવો કઠંગો કે કરપો હશે તથાપિ પંડિતોની સલામાં પ્રિય થઈ પડશે, પરંતુ સુશોભિત વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને સલામાં ગયેલો અજાણ (મૂર્ખ) જ્યાંસુધી કાંઈ જોઈતો નથી ત્યાં સુધીજ માત્ર શોભે છે. માટે કાયલનું ૩૫ તેનો સ્વર છે, સ્ત્રીનું ૩૫ તેનું પતિવ્રત છે અને કરપાનું ૩૫ વિદ્યાજ્ઞ

છે. માટે જણાય છે કે કેવળ વિદ્યાવટે દરીનેજ માણસ વખણાય છે અને સુખી થાય છે.

૧૯. વળી જો તમારે વિદ્યા મેળવવી હોય તો આગસ, ગર્વ, અભિમાન, વાર્તા (કટાયાછ), દાંડાઈ, માન અને લોભ એ સાતે દુર્ગુણ ત્યજો અને વાંચવું, લખવું, પુછવું, સાંભળવું, વિચારવું, વાપરવું (બીજને શિખવવું), અને પંડિતોની સેવ્યતા એ સાતે શુભ ગ્રહણ કરો; અને પછી તમારી બુદ્ધિ સૂર્યના કિરણોએ દરીને કમળની પાંખડીઓ જેમ પ્રગુલ્લિત થાય છે તેમ પ્રગુલ્લિત થયા વગર કદિ પણ રહેશે નહિ.

૨૦. કેટલાક આણસમણુ લોકો એમ માને છે કે વિદ્યા નસીબમાં હોય તોજ લણાય છે. પરંતુ આ તેમનું કહેવું બુલબરેલું છે, કેમકે શિખતાં બધું આવડે છે. કહેવત છે કે “કરે નું કામ, મારે તેની તલવાર અને શિખે તેની વિદ્યા” એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે “વિદ્યા કોમળતા બાપની નથી” મતલબ કે તે તો જે શિખે તેનીજ છે. વિદ્યાને કાંઈ પ્રિય વા અપ્રિય છેજ નહિ, અર્થાત્ બધા સરખા છે.

૨૧. વળી વિદ્યા એ શક્તિ, ધીરજ, અભ્યાસ અને ઇશ્વરની કૃપા એ ચાર પ્રકારે મેળવી શકાય છે. તથાપિ તમને વિદ્યા ન ચડતી હોય તો નીચેના ઉપાયો કામે લગાડજો એટલે તમને વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેશે નહિ.

(ઉપાય) { ગોળ અઘાડો વાવડીંગ, સંખાવળી વજ સુંક;
વિદ્યા બ્રામિ સતાવરી, ગાના ઘીમાં ઘુંટ.

- (વિધિ) { ઉઠી પ્રભાતે જે ગળે, એ ગોળા નિત્ય એક;
મટે સરીરે શિથિળતા, વિદ્યા ચડે વિશેષ.
- (પરેજ) { હિંગ મરી ને ટોપડું, સોપારી ને તેલ;
જે વિદ્યાનો ખપ કરે તો, એ પાંચે વસ્તુ મેલ.
- (સેવન) { દૂધ સાકર ને એલચી, વરીયાળી ને દ્રાખ;
જે વિદ્યાનો ખપ કરે તો, એ પાંચે વસ્તુ રાખ.

ક્રો ૬૦ ડા૦

૨૨. માટે વિદ્યાને મુસાફરીમાં મિત્ર જાણવી, સ્ત્રીને ધરમાં મિત્ર જાણવી,
રોગમાં ઔષધને મિત્ર જાણવું, અને મુઆ પછી ધર્મને મિત્ર જા-
ણવો એ કાંઈ જોડું નથી.

૨૩. યાદ રાખજો કે ખેડથી સુધારેલી જમીન ખીજતે ઉછેરીને વૃક્ષ
કરવામાં જેમ સહાયતા કરે છે, તેમજ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી
બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ કામમાં સહાયકારક થઈ પડે છે. ધ્યા-
નમાં રાખજો કે:—

ભણે તે ભુખે નહિ મરે, રમતો રળી ન ખાય;
ઉંઘેથી આયુષ ન વધે, આળસથી દેવાદાર થાય.

૨૪. જે વિદ્યા કંઠસ્થ એટલે (મ્હોડે) રહેલી હોય તેનો પડિતોએ
સભામાં સર્વદા પ્રકાશ કરવો જોઈએ, કેમકે જે મૂર્ખતાથી વિદ્યાને
શુદ્ધ પાસે કે પુસ્તકમાં રહેવા દીધી હોય તો તે શું કામની? કહ્યું
છે કે:—“પુસ્તકમાં રહેલી વિદ્યા અને પારકે હાથ રહેલું
ધન એ ખપ પડે કામ આપતાં નથી” અને “ગરજ
ગાંઠે અને વિદ્યા પાઠે” એ કહેવતો ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૨૫. વળી વિદ્યાહીણ મનુષ્ય નિર્ધન રહે છે, કારણકે તેનામાં વિદ્યા
દેવીનો વાસો નહિ હોવાથી તેની પરમ સખી લક્ષ્મી દેવી પણ

તેનાથી દૂર રહે છે મનસ્ય કે વિદ્યાર્થીન મનુષ્ય ક્યારાપિ
કરી શકતો નથી. કહેવાય છે કે “ એક રચારીએ લાથ આવેલું
અમર્ય રત્ન પથરો સમજી શુભાવી દીધું.” એમ એ વિદ્યાર્થી
દોષથી થયું પણ એ વિદ્યા ભણ્યા હોત તો બેસાડ રત્ન શુભા-
વત નહિ. માટે કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

ગમરને દર ગોળ દઇ, દગ જન દગે રતન;
તેમજ જ્યાં જન તુચ્છમનિ ધરણી રહે નિર્ધન

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૨૬. વળી અંધકાર દોષથી સમન્વય છે, ધર્મ ધર્મ ધર્મશુદ્ધિઓથી સમન્વય
છે, ધર્મશુદ્ધિઓ વિદ્યાર્થી સમન્વય છે, અને વિદ્યા દરીદ્રપણું
દૂર કરવાથી સમન્વય છે. માટે વિદ્યાર્થીઓએ તો અવશ્ય કરીને
દરિદ્રીપણું દૂર કરવું જોઈએ, કેમકે આગ્રસથી વિદ્યાનો જલ-
દીથી નાશ થાય છે.

૨૭. વળી અભ્યાસ કરીને તેનો અર્થ જાણવો જોઈએ, અને તે જે
નથી જાણતો તે એક ખાલી ભાર ઉપારનાર ચાંલકા જેવો છે
કે “ ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ ” અથવા “ ભણે ભણે ને
ભણે ને આઘણની મતિ ફૂલે.” કહ્યું છે કે:—

કાલો કાઠ નિશાળે જઈ, ગાળે વેળા ગપો થડે,
મૂછાળો મૂર્ખ મોટો થઈ, પસ્તાવામાં પછી પડે.

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે નિશાળે જઈને એક મૈયિતથી અભ્યાસ
કરજો વળી કહ્યું છે કે:—

ભુજંગી.

બીજા સર્વ પેઠા પછી આપ પેસે,
બીજા સર્વ બેઠા પછી આપ બેસે;
ન ધારે ગુરુજી કહે તેજ ધારે,
નિશાબે જઈ તે શિખે શું નહારે.

કં ૬૦ ૬૧૦

એ પણ કાંઈ ખોટું નથી.

૨૮. વળી એક અજ્ઞાન માણસને જેટલી સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે તે કરતાં પણ તેથી વધારે જાણનારને વધારે સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે. કહેવત છે કે “સમજીની ખલા દૂર” એ કાંઈ ખોટું નથી, પણ એક અદ્ય જ્ઞાનવાળા અને પોતાને પંડિત માનનાર મિથ્યાવિવાદીને કોટી ઉપાયે પણ સમજાવી શકાતો નથી. કહેવત છે કે “પથરપર પાણી ઢાળ્યાંજ કરો, ભીંજે ખરો પણ લેદાય નહિ” એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહ્યું છે કે:-

કુષ્મુદ્ધિ કળુ ના વિસરે, સો સાધુકે સંગ,
સુંઝે હખોયા ગંગ પણ, તોય તંગકા તંગ.

(મળેલું.)

માટે એવા પોપટીયા પંડિતોથી દૂર રહેવું.

૨૯. યાદ રાખજો કે પાસે ગમે તેટલો પૈસો હોય તથાપિ વિદ્યા વિના તે શોભા પામતો નથી, કેમકે વિદ્યાહીણ શ્રીમંત સારાસાર કે યોગ્ય અયોગ્ય સમજતો નથી. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “શિખેલા શ્રીમંતો સાખાશી અને આશીર્વાદ ખન મેળવે” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:-

સવૈથો.

ચોરી કરે ધનની કહી ચોર કરોર બની વળી કાળજું કાપે,
ભાઈ કીથે ધનમાં નીત ભાગ ન ભાગ દિધે અદકું દુઃખ આપે;
રાય હુટે ધનવાન ગણી મરવું પડ્યો ધનને પરિતાપે;
લલ્લુ કહે છે ત્રિભૂવનને ધન સાચું વિદ્યા, ઘણું જ સુખ આપે.

૩૦. વળી કેટલાક પોપટીયા પંડિતો પોતે પરભાયાનું પુરતું જ્ઞાન નહિ
પામ્યા છતાં “કેડ ગુજરી” એ કહેવત મુજબ એકાદ એ
શબ્દો શિખ્યા એટલે એકદમ બોલી ઉઠે છે, પણ તેઓએ અવશ્ય
ચાદ રાખવું કે તેથી તો બને ભાષા બગડે છે અને વળી
સાંભળનાર દારૂની કરે છે માટે દરેક માણસે પુરું જ્ઞાન મેળવેલી જ
ભાષા બોલવી બેઠએ; નહિ તો પછી નીચેની કહેવત જોવું થશે.
દેશ ગયો પરદેશ ગયો શીખી આવ્યો વાણી,
“વોટર” કરતા પ્રાણ ગયો ન ખાટલા નીચે પાણી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

— :: —

શેઠ અને ચાકર.

દોહરા.

વહાણું ચડીને વિચરે, સમુદ્ર રસ્તે શેઠ
વાણોતર ને વૈતરા, કરે વિશેષ વેઠ.

(મળેલું.)

(૧) શેઠોની ફરજ.

૧. પ્રિય વાંચનાર! જો તમે શેઠાઇ ભોગવવાને ચ્હાતા હો તો
જે કામ તમારા હાથે થઇ શકે તેવું હોય તે તમારા હાથેજ કરી
લેજો, પણ કદી તમારે કાંઇ કામ નોકરથી લેવાની જરૂર પડે
તો તેના ઉપર પકડી દેખરેખ રાખજો; કેમકે “ સો વરસનો સુતાર
અને પાંચ વરસનો ઘરઘણી ” એ કહેવત મુજબ તમારું
કામ કેવી રીતે કરવું છે તેની તમારી ઇચ્છાનુસાર કરનારની
માહિતી હોતી નથી અને વળી ધ્યાનમાં રાખજો કે “ પોતાનું
ખાણું અને પારકું ઠાવું ” એ બંને બરાબર જાણી દરેક કામ
ઉપર તમારી દેખરેખ રાખજો.

૨. યાદ રાખજો કે એક વસ્તુ ખરીદ કરવામાં જેટલી અછલ વાપરવાની જરૂર પડે છે તે કરતાં પણ એક નિમકદલાલ નોકર જોખવામાં વધારે અછલ વાપરવા ॥ જરૂર પડે છે. તમારો નોકર નખજો દશે તો તમારા કામનો નાશ થશે, ચોર દશે તો તમારી મિલકતનો નાશ થશે, કપડી દશે તો તમારી આખરનો નાશ થશે, અને લુચ્ચો દશે તો તમારા જ્ઞાનનો નાશ થશે, માટે વિનયવાન, નરમ સ્વભાવનો, કાબેજ, પ્રમાણિક અને સત્યપણે આજનાર ઇત્યાદિ મુણાળો નોકરજ પસંદ કરજો જે સેઠને નિમકદલાલ નોકર મળ્યો તે શેઠ પૂણું ભાગ્યશાળી ગણાય છે.

૩. યાદ રાખજો કે પાછી તપાસ કર્યા વગર કેમ અનુભવા માણુસને નોકર રાખવાથી વખતે પરતાવું પડે માટે પ્રથમ પરીક્ષા કરીને પછી નોકર રાખજો. તેમાં વળી ધ્યાનમાં રાખજો કે જે નોકર વિશ્વાસ રાખવાને લાયક જણાયો હોય તેને તમે ત્યજ દેશો નહિ; કેમકે જે વારંવાર નોકર બદલે છે તેને નુકસાન અને હાંસી બંને થાય છે. માટે “ ઠાકરને આકર ઘણા તો આકરને ઠાકર પણ ઘણા હોય ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો, અને વળી આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દોહરો.

સ્વભાવ જે સુધર્યો નહિ, લગ્યો નહિ સુધરેલ;
છે ચોરો ચૂરોપમાં, ભણતર બહુ લણેલ.

(મળેયું)

૪. વળી વગર અનુભવના માણુસને કાંઈ કામ કરાવવામાં આવે તો અંતે જરૂર પરતાવું પડે છે, માટેજ અછલવાન માણુસો મદા-

ભારત કામો હલકા માણસોને સોંપતા નથી, કેમકે તેઓ જાણે છે કે સાદડી વણનાર જોકે એક વણકરજ છે તોપણ તેને રેશમના કારખાનામાં ક્ષમે લગાડાય નહિ, માટે અનુભવ વગરના નોકરને મોટું કામ સોંપશો નહિ, નહિતો પછી “ચાકરી ઉપર ચુકરી અને બે જણા ઉપરી” એ કહેવત જેવું થશે.

૫. યાદ રાખજો કે તમે તમારા ચાકરને કામ બતાવવામાં ઠગાયા તોપણ તેના ઉપર ગુસ્સે થશો નહિ પણ ધીરજ અને યુક્તિથી તેને શિખામણ દેતા રહેજો એટલે પછી તે પોતાના દરેક કામમાં કાળજી રાખ્યા વગર રહેશે નહિ. કહ્યું છે કે:—

દાહુરો.

ધણી ધતુરો દોર ને, ચાકર ચોર લુહાર;

કેળવ્યા કેળવાય છે, એજ જગતનો સાર.

દા. એ. તારાપોરવાળા.

૬. વળી પ્યારમાં ઉછરેલા અને લાડધેત્રા તેમજ વિધવાના ઉછરેલા બાળકોને નોકર રાખતાં પહેલાં લાંબો વિચાર કરજો, કેમકે “રંડી પુતા શાહુબદા” અને “મારે ત્યારે ઉમરાવજદા” એ કહેવત મુજબ લાડમાં ઉછરેલા છોકરાને દુનિયાદારીની કશી માહેતી હોતી નથી. માટે પક્કા અને અનુભવી નોકરનેજ પસંદ કરજો. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

જીસે રામકો ડર નહિં, નહિં પંચદી લાજ;

ઉસે છેડ કયા કીજાએ, ચુપ ભલો મહારાજ.

૭. વાંચનાર! જો તમે તમારા નોકરો પાસે સાફ અને જલદી કામ કરાવવા માંગતા હો તો પ્રથમ તો તમે પોતે તેના ઉપર

મેહેરજાની રાખી મીઠી વાણીથી બોલાવજો અને તેના વાંક પણ ખમી ખાજો; અને જો પ્રમાણિક રાખવાને ચાહતા હો તો તમે પોતે પણ તેની સાથે પ્રમાણિકપણે ચાલજો. કહેવત છે કે “ જેવા શેઠ તેવા ચાકર ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૮. વળી કદાપિ તમારો નોકર મૂંઝવે જીગડ કરે તેવો હોય તો તેને તમે ત્યજી દેજો પણ દુશ્મનાઈ કરશે નહિ, નહિતો તે તમારી છુપી એળો ખીજા પાસે જાહેર કરી તમને તુકસાન કરશે અને વળી આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે એવા નોકરથી તમે એક વાર ઠગાયા તો તેમાં તેનોજ વાંક ગણાય છે પણ જો તમે ખીજી વાર ઠગાયા તો તેમાં તમારોજ વાંક ગણાય છે. માટે એવા નોકરોથી દૂર રહેજો અને “ જેને આવતાં વાર, જતાં વાર, નહાતાં વાર, ને ખાતાં વાર; તેના કામમાં નહિ ભલીવાર ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૯. વળી તમારો નોકર સદ્ગુણવાળો, વિવેકી અને નીતિવાન હોય તો તેનું અપમાન કદી કરશે નહિ; કેમકે અપમાન થવાથી તે નારાજ થઈ તમને છોડી દેશે અને વળી દુશ્મનાઈ રાખશે. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “ નારાજ નોકર દુશ્મનની ગરજ સારે. ”

૧૦. વળી તમે તમારા અનુભવેલા જુના અને નિમકહલાલ નોકરને દોસ્ત પ્રમાણે ગણી ભૂલી જશો નહિ, કેમકે અનુભવી અને કાબેલ નોકર વારંવાર મળી શકવો મુશ્કેલ પડશે. માટે “ સો નવા કરતાં પણ એક જુનો નોકર સારો ” એ વાક્ય યાદ રાખી જે જુના નોકરે તમારી શુભામંગીરી કરી છે અને સવગળી સ્થિતિ જોઈ છે

તેવા નોકરને તમે છોડશો નહિ, કેમકે નવો નોકર તમારી એવી ચાકરી બળતી શકશે નહિ.

૧૧. યાદ રાખજો કે ધણા દેશોમાં ચાકરને ગુલામ તરીકે ગણીને તેની પાસે અણધરતાં કામો કરાવવામાં આવતાં હતાં, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓને દોરની પેઠે વેચવામાં પણ આવતા હતા પણ એ દુષ્ટ રિવાજ અંગ્રેજ અમલ પછી ઘણે ભાગે અથવા તો તદ્દન બંધ પડી ગયો છે. તોપણ કેટલાક શેઠ અને શેઠાણી એટલાં તો બેવકા અને અમર્યાદ હોય છે કે પોતાની ચાકર પ્રત્યે શી કરજ છે અને ચાકરને કૃત્રી રીતે રાખવો જોઈએ તે તેઓ જાણતાં નથી અને તેથી કરીને તેઓને કામ સાગે ચાકર મળી શકતો નથી અને પછી એવા નોકરથી કામ લેવું પડે છે કે જેને રાખવાથી અંતે પરતાવું પડે છે. માટે “ ચાકરને ઘર ચુકર ઘણા ને શેઠને વાણીતર ઘણા ” એવું રાખશો નહિ.

૧૨. વળી કેટલાએક શેઠ પોતાનો મોલો જળવવાને જોઈએ તે કરતાં વધારે ચાકરો રાખે છે પણ તેથી તેઓ જલદીથી પાયમાલીમાં આવી જાય છે. વળી કેટલાક શેઠોને તો પોતાના બહોળા વૈભવને લીધે પોતાની આવક અને ખર્ચની પણ ખબર હોતી નથી અને સઘળા ચાકર ઉપર આધાર રાખી બેસે છે પણ જ્યારે ચાકરો રવજંદપણે “ ધણી ચોરે ધન જાય અને વાણીતર ચોરે લાભ જાય ” એ કહેવત મુજબ ખર્ચના કે તુકસાનીના ખાડામાં ઉતારી મૂકે છે, ત્યારેજ તેઓની આંખ ઉઘડે છે. માટે દરેક શાણા શેઠોએ પ્રથમથીજ પોતાના ચાકરોનાં કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ ચાકર રળે ને શેઠ ખાંચ, એવી આશા નહિ રખાય.

૧૩. વળી તમે જે નોકરને રાખ્યો હોય તેનું ધરખર્ચ પૂરું કરવામાં તમે જેટલી અપૂર્ણતા અને કચાશ રાખશો તેટલું તમોનેજ નુકસાન થશે, કારણ કે જે ચાકરે તમારા ઉપર સઘળો આધાર રાખેલો છે તે ચાકરના પેટ પૂરતો ખોરાક નહિ મળવાથી જે તે પ્રમાણિત હશે તો તુરત ખરી જશે અને અપ્રમાણિત હશે તો તમોને દગીને પોતાનું કામ કાઢાડી લેશે. માટે “ ચોરનારને ચાર આંખો અને જોનારને બે આંખો ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો; અને વળી આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે:—
પેટમાં નહિ મળે રોટિયાં, તો સખ બાત ખોટિયાં,
અને પેટમાં પડે રોટિયાં, તો સખ બાત મોટિયાં.

૧૪ “ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે ચાકરને જે જગોએ શોભે તે જગોએજ રાખવો. હિસાબ કરી જાણનારને રાંધવાનું અને રાંધી જાણનારને હિસાબનું કામ સોંપાવ નહિ; જેમકે માથાનું ધરેણું પગે ન પહેરાય અને પગનું ધરેણું માથે ન પહેરાય, કારણકે તે શોભે નહિ તેમ ગુણી ચાકરને હલકું કામ સોંપે તો તે બતાવનાર શેઠ મૂખ ગણાય છે; કેમકે સોનાનો મણકો પગે બાંધ્યો તેમાં મણકાનો વાંક નહિ પણ તે બાંધનારનો વાંક ગણાય એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે તમારા નોકરોને લાયક હોય એજ કામ સોંપજો.

૧૫. વળી પોતાના રાખેલા નોકર ઉપર ગુસ્સો કરી ગાળ લાંડવાની ટેવ ધણી ખરાબ ગણાય છે, કેમકે તેથી તમારો નોકર તમારા સામું બોલતાં શિખશે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તમારા દરેક કામમાં તમને નુકસાન કરશે અને સમ્યક્તાવાળી મીઠી વાણીથી બોલશે તો તમને મિત્રની પેઠે માથું આપશે. માટે “ જીલ્લને જગામમાં

રાખવી ” કેમકે “ જ્યાં ઝેરી તો મુલક વેરી. ”

૧૬. વળી જે શેઠ પોતાના નોકરની મદદથી પૈસો કમાયો અને ધનાઢ્ય થયો તે છતાં તે શેઠ પોતાના તેજ નિમકહલાલ નોકરને ભુલી જાય તેના જેવો ખીજો કાંઈ અધમ કહેવાય નહિ, માટે તમે તમારા નિમકહલાલ નોકરની ખુબ કરશો તો પરલોક માહેનો શેઠ તમારી ખુબ કર્યા વગર કદી પણ રહેશે નહિ.

૧૭. માટે ક્ષમાવાન, શાંત સ્વભાવવાળો અને નેક્રીવાળો નોકરથી જેટલો લાભ થાય છે, તે કરતાં એક તોછડો, હલકો, હરામી અને અવિવેકી નોકરને રાખવાથી વધારે નુકસાન થાય છે.

(૨) ચાકરીનો ધર્મ.

૧૮. ચાદ રાખજો કે પહેલાં તો જગતમાં હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થવુંજ ભુંડું, તેમાં વળી દરિદ્રી થવું તે તેથી પણ વધારે ભુંડું; અને ચાકરી કરવી તે સધળાથી ભુંડી. “ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે દરિદ્રી, રોગી, મૂખ, પારકે ઘેર પેટ ભરનાર, અને ચાકરી કરનાર એટલાં જીવતે જીવે પણ મુવાં ગણાય છે. એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે દુનિયા માહેના બધા ધંધા કરતાં નોકરીનો ધંધો નીચો ગણાય છે. ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ ચાકરી ગણાય છે. માટે જ્યાં સુધી તમને ખીજો ધંધો રોજગાર મળે ત્યાં સુધી ચાકરીનો ધંધો કરશો નહિ; “ પરતંત્રતા સ્વપ્ને ન સુખી ” એ કહેવત ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧૯. વળી નીચ સ્વભાવનો પુત્ર એ કુળનું મૂળ કાપવાના કઠણ કુહાડારૂપ છે, દુષ્ટ રાજા એ પ્રજાનું મૂળ કાપવાના કઠણ કુહાડારૂપ છે, વ્યસન કરવું એ ધનનું મૂળ કાપવાના કઠણ કુહાડારૂપ છે; તેમ

ચાકરી કરવી એ સુખનું મળ કાપવાના કાણુ કુદાગરૂપ છે, માટે તમને વેપાર કે ધંધો કરવામાં કદાપિ અરધી ચેટલી મળતી હોય તોપણ તેમાં સંતોષ માની ચાકરીનો ધંધો કરશો નહિ, છતાં તમારે નોકરી કરવી પડે તો નિચેના નિયમો ધ્યાનમાં રાખજો.

૨૦. પેલેલાં તો ચાકરી કરનારને ફરું દુઃખ છે તે જુઓ ! ચાકર થોડું ખોલે તો કહેશે મુંગો છે, બહુ ખોલે તો કહેશે બકબકીયો છે, સઘળું સાંખે તો કહેશે બિડબો છે, સામું ખોલે તો બુંદો અને બેઅદબ કહેવાય છે, અને દૂર રહે તો ગધુ કહેવાય છે, એમ ચાકરીમાં દુઃખ રહેલાં છે. વળી ચાકરી કરનારને પોતાના અગત્યના ગમે તેવા કામને મુઝીને પોતાના શેઠની નોકરી બળવવી પડે છે. “ પેટ કરાવે વેઠ ” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. વળી કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

માગન કષ્ટ આગસ કરે, તરકર જાય ન જાય;
ચાકર બિચારા ક્યા કરે? જુણ પરાયા ખાય.

નર્મદ.

૨૧. વળી પેટ ફરું છે તે જુઓ. પેટને કારણ માણસને ન કરવાનાં કામો કરવાં પડે છે. ચાકરી કરવી, ખોડું ખોલવું, પરદેશ વેઠવો, વખતે નીચને પણ તાળે રહેવું, અથવાતો તેવાઓની સોબત કરવી પડે છે, શેઠ ગમે તેવો હુકમ કરે તે માથે ઉઠાવી તુરત આધિન થઈ રહેવું પડે છે, ટાણાડ, તાપ, કે વરસાદ નહિ ગણકારતાં શેઠનું કામ કરવું પડે છે, એવાં એવાં અનેક તરેહનાં કામો કરવાં પડે છે તે ફક્ત પેટને મારેજ; કમકે મોટા મોટા કુબેર

ભંડારીના જેવા ભંડારો ભરાય છે પણ એક પેટ ભરાવું મહા કઠણ થય પડે છે કહેવત છે કે “પેટ સ્વરખું પાણું તેને કોઈ નહિ વહાણું.” કહ્યું છે કે:—

સર્વથો.

દેશ તજવી ભમાવી વિદેશ અહીં તહીં પેટ સદા પટકાવે,
આકરી નીચી પડે કરવી વળી ભાર આપ શિરે ઉપડાવે;
ગુણી તણા ગુણને તજવી અવગુણી તણા ગુણ તો ગવરાવે,
લટલુ કહે છે ત્રિભુવનને ખરી વેઠ ખરાબની પેટ કરાવે.

વળી કવિ દક્ષપતરામ શું કહે છે તે જુઓ !

દોહરા.

શું રાજ સરદાર શું, મોટા માણસ્ત્રેટ,
સઉને વળગ્યું સર્વદા, પાપરૂપ આ પેટ.
પશુ પક્ષી સૌ પ્રાણીને, નરજાતિને નેટ;
દુઃખ ઉપજાવે દિલ વિષે, પાપરૂપ આ પેટ.

૨૨. તમારા શેઠનો સ્વભાવ ગમે તેવો હોય તોપણ ચાકરને લાજમ છે કે શેઠને નમીને ચાલવું અને માન આપવું. તેની સાથે નમ્રતા, શાંત સ્વભાવ અને કામ કરવાની ચપળતાની મોટી જરૂર છે. નાનપણથીજ ચાકરમાં એવી ટેવ હશે તો પછી તેનો શેઠ ગમે તેવા ખરાબ સ્વભાવનો હશે તોપણ તેના સામે એક ટુંકારો પણ કહેશે નહિ. માટે ધીરજ અને ખંતથી તમારા શેઠની ચાકરી બજાવજો.

૨૩. વળી બધાં પાપમાં લુણ્ણરામી જેવું બીજું કશું પાપ નથી. કોઈ ચાકર એમ ધારશે કે હું ઓરી કરીશ તેમાં પકડાઈશ નહિ પણ

તેઓએ જાણવું જોઈએ કે ઐવી લુચ્ચાઈથી પાપમાં વધારો થતો જાય છે, નિમકદરામીપણું કહેવાય છે અને વખતો વખત શેઠના ઘરમાં નહીં ચોરી કરતાં કોઈ વાર મોટા ગુન્હામાં સપડાઈ જતાં વાર લાગતી નથી; કેમકે પાપ છે તે પીપળે ચડીને પણ પોકારે છે, અને દિવસે દિવસે પાપનો કાળો રંગ પાપ કરનારને કાળા કરે છે અને અંતે વિશેષ રૂપ ધારણ કરીને પાપીનો નાશ કરે છે. માટે જે તમે સુખી થવાને ઈચ્છતા હો તો તમારા શેઠ પ્રત્યે કાંઈ જાતનું લુલુહરામીપણું વાપરશો નહિ. “ચોરી ચાર દહાડા અને છિનાણું છ દહાડાજ છાનાં રહે” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૨૪. વળી દરેક નોકરે પોતાના ધણીનું કામ મર્યાદા સ્થાયીને કરવું જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી પોતાનુંજ કામ સુધરે છે અને પોતાનીજ કિંમત વધે છે. તમને જે અખત્યાર મળ્યો છે તે તમારો નથી પણ તમારા શેઠનો છે, માટે તેનો દુરુપયોગ નહિ કરતાં ગરીબ અને તવંગર એ બંનેની સાથે સમાન વૃત્તિથી ચાલજો.

૨૫. વળી તમે જે શેઠને ત્યાં ચાકર રહ્યા તે શેઠને માહું લાગે અથવા તેની આખર જાય એવું કાંઈ પણ કૃત્ય કરશો નહિ, કારણકે તમારા શેઠની વ્યવહાર પદ્ધતિ અને શક્તિ બીજાના કરતાં તમારી જાણમાં વધારે હોય છે. માટે ખરો નોકર તો એજ કે જેના રહેવાથી પોતાના ધણીની આખર ઈજત અને વેપારમાં વધારો થાય.

૨૬. વળી તમારો શેઠ તમને કાંઈ કામ કરવા હુકમ કરે તો તે બરાબર સમજીને તુરત માથે ઉઠાવી લેજો. સમજ્યા વિના કરવાથી ફેકટ મેહેનત પડે છે અને વળી શેઠને કંટાળો આવે છે. માટે

અરાબર કાળજી રાખજો, નહિતો પછી “ હીરો થોથે જઈ આવ્યો ” એ કહેવત જેવું થશે.

૨૭. તમે તોજાકાં, તુંડાકાં કે હલકાંકાં રાખજો તો તમારા શેઠના આલોકો ધરી જશે અને તેથી તમારો શેઠ પછી તમને જ ત્યજી દેશે. માટે બધા સાથે નરમાશથી અને ભલાઈથી ચાલજો.

૨૮. તમે તમારા સ્વામીની પુરી અને નીતિથી સેવા બજાવશો તો તેનો બદલો આ લોકમાં તમારો સ્વામી આપશે; અને વળી પર-લોકમાં મોટો સ્વામી આપ્યા વગર રહેશે નહિ. “ વિષ્ણુશર્મા ” કહે છે કે જે સેવક પોતાના સ્વામીના સ્વાર્થ માટે ખુશીથી માથું આપે છે તે સ્વર્ગમાં વાસ કરે છે અને વળી તેની કીર્તિ અક્ષય રહે છે એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે જે ગતિ તપ કરવાથી તપસ્વીની થાય છે તે કરતાં પણ સારી ગતિ પોતાના સ્વામી માટે પ્રાણ આપનાર ચાકરની થાય છે, એ પણ ખોટું નથી. માટે “ કરીએ સેવા તો પામીએ મેવા ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો.

૨૯. તમને તમારા શેઠે સોંપેલા કામમાં પ્રમાણિક્ષણે ચાલો, કોઈ પ્રકારની હુગાઈ કે વિશ્વાસઘાત ન કરો, તમારા શેઠની સઘળી એમો દાંડા અને પછી તમારે નોકરી મેળવવાની કશી જરૂર નથી. કેમકે તમે તમારા શેઠના વિશ્વાસપાત્ર હરશો તો પછી ભલેને તમારા શેઠની મીલકત હશે તોપણ તે તમારીજ છે એમ માનજો. મતભ્રષ્ટ કે “ તમારો શેઠ તમોને દુઃખ રહેવા દેશેજ નહિ.”

૩૦. તમે નોકરી બજાવવામાં ફતેહમંદ થયા તો પછી તમને રોટલો મેળવવામાં ખુશીયત પડશે નહિ. કેમકે સેવક પોતાના શેઠની

પ્રમાણિકપણે નોકરી અગતી લીધુંના પાણી પેટે મળી જાય છે તેને પછી તેનો શેઠ વધારે આદરે છે; એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે “જીસકે તાળે રીજયે, ઉસ્કા કહ્યા કીજયે.”

૩૧. પારકા પૈસા પોતાનો કરવો, મતલબ કે નોકરી મેળવવી એ કાંઈ નાની સુતી અને સહેલી વાત નથી, પણ પુરતી હુશિયારીની છે. કામ કરવાની રીત, ચપલતા. પ્રમાણિકપણું, હુશિયારી અને મિલનસારપણું એ વગેરે સધળા સદ્ગુણો ગ્રહણ કરવાની ખાસ જરૂર છે, અને એવા ગુણોથીજ પોતાની કીમતમાં વધારો થાય છે.

૩૨. જેણે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે રાજાની નોકરી કરવી તે શુભા ઉપર સાથરો અથવા તો તલવારની ધાર ઉપર નાચ કરવા બરાબર છે, કેમકે રાજકાજના કામમાં બહુ સાવચેત રહેવું પડે છે, તેમાં જો ભુલ થઈ તો હાનિ થઈ પડે છે, માટે રાજ્યમાં નોકરી કરવી તો પછી રાજાના હુકમ પ્રમાણે દરેક કામ સાવચેત રહીને કરવું. કેમકે શેઠના કામમાં ગફલત થઈ તો અરતરથી અને શિક્ષા બને મળે છે, એ કાંઈ ખોટું નથી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

જંદગી.

દોહરો.

સમજ સમજ મન માનવી, મોત તણા ભય રાખ;
કાળ વિષે કરે કાળજી, થવું બળીને આખ.

૧૦૬૦

૧. યાદ રાખજો કે મોત તમારી પડોશમાંજ છે. તે તમોને હર-
કાઈ વખતે ઘસડીને લેઈ જતાં વાર લગાડનાર નથી. એક પળ-
વારમાં તે આવી પહોંચશે એમ સમજીને તે આવ્યાની અગાઉ
તમે પેલી દુનિયાનું કામ પાર પાડી લ્યો. કહેવત છે કે “જીવને
કુંગર જેવડી આશા અને મરણ ત્યારે પગલાં હેઠ”
એ કાંઈ ખોટું નથી. કહ્યું છે કે:—

ઈંદ્રવિજય છંદ.

રાખ થશે રણમાં બળીને બધી, કંચનના સરખી શુભ કાયા;
જાણ જશે જીવતી ધન જોખન, છે ધડીવારની વાદળ છાયા.

મંદિર માલ મળુસ મનોહર, મેલી જવી જગમાં બધી માયા,
પ્રિય મુણો દલપત્ત કહે, શુભ કામ કર્યું નર તેજ કમાયા.
વળી કહ્યું છે કે:—

આછે દિન પીછે ગયે, હરસે ક્રિયા ન હેત;
અવ પછતાવ વજા હાંત હૈ, જવ ચિદ્વિયા ચ્યૂગ ગયી ચેત.
એ પણ ખોટું નથી. માટે મોત આવ્યાની પહેલાં પેલી દુનિયાનું
કામ પાર પાડી દ્યો.

૨. વળી માણસને પેદા થવાનો એકજ રસ્તો છે પણ તેનો નાશ
થવાના હજારો રસ્તા છે. માટે વાંચનાર ! તું મરણના ભયથી
કાં ડરતો નથી ? જે માણસ મોતનો ભય રાખે છે, અને બ્યારે
ત્યારે પણ મોત તો આવવાનું જ છે એમ જાણે છે તે પોતાની
છંદગી ખરાબ રીતે ગુજારતો નથી; કેમકે જે સ્થિતિમાં મરવું
જોઈએ તે સ્થિતિમાં તૈયાર મનુષ્ય પોતાની હયાતીના વખતનો
માઠો ઉપયોગ કરતો નથી, કારણકે તે સારી પેઠે જાણે છે કે
“મરણ પગલાં નીચેજ છે” અને વળી તે એમ પણ
જાણે છે કે:—

કુંડળીયા.

શીરે નગારા કાલકા, કાણુભર છાના નાદિ,
કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ ઘડી પલકડી માંદિ;
ઘડી પલકડી માંદિ, સમજ લે મનવા મેરા,
ધરા રહે ધન માલ, જંગલમાં હોગા ડેરા;
કહત દિન દરવેશ, જગતસે છૂત મનરા,
કાણુભર છાના નદિ, કાલકા શીરે નગારા.

એ કાંઈ ખોટું નથી. વળી કહ્યું છે કે:—

છરપો.

કોઇ આજ કોઇ કાલ, કોઈ માસે ખટ માસે,
 કોઇ વર્ષ દસ બાર, કોઇ પચીસ પચાસે;
 કોઇ સાઠ સીતેર, કોઇ પોણેસો એંસી,
 જે જાયું તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી;
 જે નામ તેહનો નાશ છે, ધર્મ જ એવો ધારવો,
 કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગંદી દેહનો ગારવો.

૩. વળી જે માણસ એવું સમજે છે કે મારે મરવું છે તે માણસ
 જીવે ત્યાંસુધી સંતોષથી રહે છે, કેમકે તે માઠાં કામોથી મોતનો
 ડર રાખી દૂર રહે છે. પણ જે માણસ પોતાને મરવું છે એમ
 સુધી જાય છે તે પોતાનો કાળ ખુશીમાં ગુજારતો નથી, કેમકે તે
 માઠાં કૃત્યો કરતાં પાછી પાની હઠાવતો નથી, અને એવા વખ-
 તમાંજ કાળ તેને ઝડપી જાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

જેની ચાલે ધરતી ઢુળે, આલ હંડળમાં ભરતા;
 જેની ધુકે પર્વત ફાટે, તે નર દીઠ મરતા.
 નર્મદ.

૪. યાદ રાખજો કે લીલું તે સુકું થવાનું, નવું તે જીતું થવાનું,
 ગરમ તે ઠંડું થવાનું, એવો કુદરતનો પરમ નિયમ છે. ત્યારે ગયે-
 લાને માટે ખાલી બળાપો કરી પોતાના આત્માને શા માટે દુઃખ
 દેવું જોઈએ? “અસ્તિ નાસ્તિ સૃષ્ટિનો અચળ નિયમ
 છે.” માટે ડાહ્યા મનુષ્યોએ ગમ વસ્તુનો શોક કરવો નહિ. કહે-
 વત છે કે “નમિ તેનો નાશ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

દોહરો.

જે જન્મ્યો આ જગતમાં તે નિશ્ચય જનનાર,
જુઓ મહેલ ઉઝા ચડ્યા, દોષ દિને પડનાર.

(કેવળ.)

૫. કહે છે કે આપણે મોતની જ પાડોશમાં વસીએ છીએ ત્યારે મોતથી ડરવું તે શા કામનું ? માણસ એમ જાણે છે કે મોત આપણી પાસે જ છે ત્યારે તો ખેશક તેની પાસે જવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. મોત દૂર છે એમ જાણીને કાંઈ કામ બાકી રાખ્યું હોય તો તે રહી જાય છે, કેમકે મોત આપણને વખત આપતું નથી પણ તે હરકોઈ વખતે લેઈ જાય છે. કહેવત છે, કે “ મરણ વેળા ઓળખે નહિ ” માટે માણસોએ મોત પાસે જ છે એમ જાણી આ લોક અને પરલોકમાં પ્રિય થઈ પડે તેવાં કામો કરી લેવાં જોઈએ.

૬. વળી માણસોએ એમ પણ નહિ જાણવું કે લાંબામાં લાંબી છંદગી ભોગવવામાં સુખ છે પણ છંદગીને સદા સત્ય કામો કરવાને કામે લગાડવામાં જ સુખ, માન અને ધર્મ છે, કેમકે સત્ય કામોનો ખદ્દો મુઝા પછી પણ મળે છે અને વળી આ લોકમાં કીર્તિ રહી જાય છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

કહેતે સો કરતે નહિં, ઓર મુંહડા ખરા *લખાડ;
કાલા મુંહ લે જાયગે, સાંધકે દરખાર.

૭. વળી “ જીવવું થોડું ને જંજાળ ઘણું ” શામાટે રાખવો જોઈએ ? કેમકે માણસ સો વર્ષ પુરું જીવી શકતું નથી.

* મતલબ કે કહી કહીને ચાક્યા છતાં જીવ ચેતતો નથી અને પાપ કર્મમાં પડી રહે છે ત્યારે સાંધકી પરમેશ્વરના દરખારમાં કાળું મોઢું લઈને જવાનો વખત આવે છે.

તો હજાર વરસનું જીવનાર હોય તેમ ફિક્કર ચિંતા અને પંચાતી
શ્રા માટે કરવી જોઇએ ? ‘ જીવતા જીવને જ જાળા ઝાઝી ’
એ તો ખરૂં છે પણ તે જતાં પોતાનું પેલી દુનીયાનું સારથક કરતા
જવું એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ કમાણી છે. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

જીવ જીવકે આસરે, જીવ કરત હે રાજ;
તુલસી રઘુવીરકે આસરે ક્યું ધિગડેગા કાજ !

૬. માટે મોત આવ્યાની અગાઉ યુરી ટેવો ત્યજી નીતિનો રસ્તો પકડવાથી યાદ રાખજો કે તમે આ અતે પેલી બંને દુનિયામાં જીવતા જ ગણાશો, કેમકે મોત આવ્યા પછી તો કશું બનવાનું નથી માટે “આપ સુવા તથ્ય હુથ ગઈ દુનિયા” એ કહેવત ધ્યાનમાં રાખી જે કામો સારાં છે તેજ દર પળે અને દર કલાકે કર્યા જાજો, કેમકે:—

જીવતાં જશ નહિ, જશ વિના નહિ જીવંત;
જશ લક્ષ્મી જે ગયા, તે રવિ પહેલાં ઉગત.

૯. વળી વૃદ્ધપણું આગ્યું એટલે હાથ પગ રહી જાય છે, જાંત દુર થાય છે, કાને સાંભળી શકાતું નથી, રૂપ કરપ-થાય છે, મ્હોંમાંથી લાળ પડે છે, અવયવો અંટકી પડે છે, ત્યારે સર્ગારનેહીઓ દુર ખસી જાય છે, સ્ત્રી સ્પર્શ કરતી નથી, એવાં એવાં અનેક તરેહનાં દુઃખો આવી પડે છે; તે વખતે માણસ મોતની ઇચ્છા કરે છે. પણ “આગ્યું” મોત આવે નહિ” એ કહેવત મુજબ “બુઢા” મોત શોધે છે ત્યારે મોત જીવાનને શોધે છે” એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે ધર્મ કાર્ય કરવું તે છતી શક્તિએ કરી લેવું જોઈએ “દ્વારકાં ભક્ત” એતવણી આપે છે કે:--

રૂચિરા છંદ.

ચેતી લે ચેત્યાનો અવસર, ફરી ફરી ક્યાં મળશે રે;
 જોઅન જાનાં વાર ન લાગે, જરા આવીને ઢળશે રે;
 ઢળશે ત્યારે નહિ રહે ધારણ, થરથર કાયા ધ્રુજે રે;
 માયાતી અંધારી નાંખી, તેમાં કાંઈ નવ સૂજે રે, ૧
 સૂજે ક્યાંથી સમજણ ન મળે, કુટુંબ કપીલે વલ્લે રે;
 અવળે સવળે બંધે બાંધ્યો, હાથે સું બંધાયો રે;
 કહો ભાઈઓ એને શું કહિએ, મૂગ્ય મન નવ આણે રે;
 દુર્મતિ આગળ કાંઈ ન સૂજે, આપે આપ વખાણે રે. ૨
 એ કાંઈ ખો" નથી માટે હે શાણા વાંચનાર ! તું ચેતી લે.

૧૦. વળી છંદગી એ એક મુસાફરી છે, અને મોત આપણને રસ્તો
 ખતાવે છે, કેમકે કાળ મનુષ્યનું હરણ કરે છે અને પંચભૂતોને
 પાછી દિશા વિષે લેઈ જાય છે. આગળ પ્રજાનો સંહાર પણ તેજ
 કરે છે, અને સર્વ પ્રાણિઓનો લય કીધા પછી કાળ જગત રહે
 છે એવો કાળ દુસ્તર છે. માટે કેવળ કાળજ બધાનું કારણ છે.
 સમગ્ર યુગ કામો અને યુરી ધંચાઓ તજવાથીજ માણસનો
 છુટકારો થાય છે. (મતલબ કે, 'મુવા પછી સુખી થાય છે.)
 કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

જગત પડ્યું મુખ કાળને, કેડા મોર જનાર;
 ઘંટીને ગાળે પડ્યા, દાણા લોટ થનાર.

(મળેલું.)

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે દરેક મનુષ્યોએ પોતાની છંદગીનું સાર્યક કરી લેવું જોઈએ.

૧૧. વળી એક ગરીબમાં ગરીબથી તે રૂઠું છત્રપતિ સુધી અને મોટા શાહજાદા સુદ્ધાંત સર્વને આખર વખતની લેહેરને શરણ થયા વિના ચાલવાનું નથી. કહેવત છે કે “ સૌને એક દિવસ મરણું છે. ” એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે મોત આવ્યા પહેલાં તમારું કામ પાર પાડી લ્યો. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દોહરો.

ભક્ષા ભક્ષા જાતા રહ્યા, જર્મશું આપણ કાલ;
પવન લેહેર પર આવતો, કુલે ભમતો કાળ.

નં ૬૦

૧૨. છેલ્લે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે જ્યાંસુધી આ દેહ રોગ વિનાની છે અને આપણા હાથમાં છે ત્યાં સુધીમાં આપણે આપણું હિત કરી લેવું જોઈએ, કેમકે મરણકાળ પાસે આવ્યા પછી કેમે કરી થવાનું નથી, માટે તમે ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દોહરો.

કાળા કેશ મટી ગયા, સર્વે અનિયા શ્વેત;
જોખન જોર જતું રહ્યું, ચેત ! ચેત ! નર ચેત !

કં ૬૦ ૬૦ ૬૧૦

કર્મ વિનાનાં કાસણ્યાં, ને જાને શાનાં જાવાં ?

કર્મમાં લખ્યાં દિવેલ, ને ધી શાનાં જાવાં ?

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે સૌથી સરસ રસ્તો તો એજ છે કે આપણને પરમેશ્વરે જે કાંઈ આપ્યું છે તેમાંજ સંતોષ માનવો. વળી સામો માણસ સંપત્તિવાળો હશે તો કાંઈક દિવસ પણ આપણી વિપત્તિ ટાળશે. માટે ઇચ્છવું કે “મારે ન હોય તો મારા પાડોશીને પણ હજો” એવું સમજીને ઇર્ષ્યા ત્યજવી.

૪. વળી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે સર્વને સરખાજ હકો આપ્યા છે. તેમાં કાંઈને ભાગ્યદેવી પ્રસન્ન હોય તો તે સુખ અને વૈભવ પામે છે અને કેટલાકને તો પુરી ભાખરી પણ મળતી નથી. માટે પોતાના નસીબમાં હશે તો અનાયાસે આવી મળશે એમ સમજી પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવો. “સામાની હુવેલી ભાળી પોતાની ઝુંપડી બળાય નહિ” એ કહેવત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવી, અને તમારા નસીબમાં જે લખ્યું છે તેજ તમને મળવાનું છે. કવિ ગંગા કહે છે કે:—

કવિત.

ખાલસે ખ્યાલ, ખડેસે ખિરોધ, અગોર નારસે ના હસીયે,
અન્નસે લાજ, અજનસે જોર, અજાને નીરમેં ના ધસીયે,
ખેલકું નાથ, ઘોડેકું લગામ, હસ્તીકું અંકુશસે કસીએ.
કવિ ગંગા કહે સુન શાહ અકળઃ કૂરસે દૂર સદા ખસીયે.

સામાની સંપત્તિ જોઈને ખુશી થવું એમાંજ હડાપણુ છે, એમાંજ માન છે, અને એમાંજ સુખ છે; કેમકે “ઇર્ષ્યા રાખનાર મનુષ્યને સંપત્તિ સાંપડતી નથી પણ વિપત્તિ વધે છે.” માટે ઇર્ષ્યાને હાંકી દેવાડો.

૫. તોપણ આટલું તો ખરું છે કે એક સારા માણસની ક્ષતિ અને વૈભવ જેમ જેમ વધતા જાય છે તેમ તેમ અદેખા 'માણસની અદેખાઈ પણ વધતી જાય છે, કેમકે જે સારા માણસ હોય તેજ અદેખાની આંખે આવે છે. અદેખો માણસ કોઈ સારા માણસનાં દુષણો કહેવા એસે તેમાં ઉલટાં સારા માણસનાં વખાણ થાય છે અને અદેખોજ નિંદાય છે. કહેવત છે કે " સુરજ સામી ધૂળ નાંખે તેનીજ આંખમાં પડે " એ કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે ખરા ખોટાનો જવાબ સાંભળનારનાં અંતઃકરણોજ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

ઢાહરો.

દુર્જનકૃત નિંદા થકી, સનજન નવ નિંદાય;
રવિભણી રજ નાંખતાં, આપે અંધો થાય.

ક્રો ૬૦ ૩૧૦

૬. માટે તમે ગમે તેવા મોટા દરજ્જાના અને કુળવાન હો તથાપિ કોઈ માણસને ધિક્કારની નજરે જોશો નહિ, કારણ કે દરેક માણસ પોત પોતાને સર્વ કરતાં સારો સમજે છે. કહેવત છે કે " સૌ સૌના મન સવાશેર " માટે કોઈની ધૃષ્ટિ કરવી નહિ.

૭. વળી એક ધૃષ્ટાંખોર માણસ વિનાકારણે ક્રોધ કરે છે. તે પોતાનું સામર્થ્ય જાણતો નથી, છતાં સામાના સામર્થ્ય વિષે ધૃષ્ટિ કરે છે. પોતે ઉદ્દોગી થતો નથી છતાં સામાનો ઉદ્દોગ જોઈ દાઝી મરે છે. પોતે વસ્તુ મેળવી શકતો નથી છતાં સામાને વસ્તુ મળે તેમાં તે રાજ થતો નથી. આવી ધૃષ્ટાંખાણા માણસો સદા અસંતોષી રહી ધિક્કારને પાત્ર થાય તેમાં શી નવાઈ ? કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

શકે નહિ ગુણ મેળવી, રાખે હૃદયે રોપ;
અકળાઇ પર ઉપરે, મિથ્યા મૂકે દોષ.

કં ૬૦ કાં ૬૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી; પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે:--

દોહરો.

પડતી ઈચ્છે પર તણી, ચડતી આપ ચઢાય;
પણ પાપી શું કરી શકે? ધાર્યું ધણીનું થાય.

કં ૬૦ કાં ૬૧૦

૮. વળી એક અદેખો માણસ “આંખમાં કમળાવાળો ખીણું
દેખે” એ કહેવત મુજબ ખીજાને પણ પોતાના જેવાજ દેખે
છે અને ઈર્ષ્યા કરે છે પણ તેથી તો ઉલટો તેજ અદેખો કરે છે
અને તેનુંજ દીક્ષ દાઝે છે. કહ્યું છે કે:--

દોહરો.

અદેખા તણી આંખમાં, કમળા કરે રોગ;
ખીણું દેખે પર વિષે, રોગ તણે સંજોગ.

કં ૬૦ કાં ૬૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી, માટે અદેખાઈ ત્યજો.

૯. વળી દુનિયામાં જે કાંઈ મોટામાં મોટો દુઃખિયો ગણાય છે તે
ઈર્ષ્યાવાનજ હોય છે, કારણકે કાંઈ દુઃખી માણસને કાંઈ રોગ
થાય ત્યારેજ દુઃખ થાય છે પણ એક ઈર્ષ્યાવાળો માણસ તો
ખીજાના મુખ અને વેલવના યજ્ઞાપામાં સદાય દુઃખિયોજ રહે છે.
પણ તે એમ નથી જાણતો કે:--

દોહરો.

આંચ ન આવે સાચને, બળે અદેખો આપ;
નિશ્ચે કાંઈ સમે નડે, તેને તેનું પાપ.

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે શાણા માણસોએ અદેખાઈ ત્યજવી,
૧૦. છેલ્લે તમે ધ્યાનમાં રાખજો કે જે માણસ ઇર્ષ્યા રાખે છે,
તે આ લોકમાં નિંદાય છે અને પરલોકમાં પણ દુઃખી થાય છે,
કેમકે સામા માણસના અધિકાર, દ્રવ્ય, કે દરજ્જા વિષે તે ગમે
તેટલી અદેખાઈ કરે તથાપિ તેથી ઇર્ષ્યા કરનારનું કાંઈ વળતું
નથી, પણ “કરેગા સો પાવેગા” એ કહેવત મુજબ સામે
પોતેજ નિંદાય છે. માટે તમે ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો કે—

દોહરો.

પરમેશ્વર જો પાધરો, શત્રુથી શું થાય ?
પથરો ફેંકું પાપી પણ, ફૂલ થઈ ફેલાય.

કં ૦ ૬૦ ૩૧૦

એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે—“જેનો પરમેશ્વર પાધરો
તેના વેરી આંધળો” એ નક્કી સમજજો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મધપાન.

દારનું વ્યસન.

કુંડળિયો.

કીધી કેદુ નર કેદીએ, ચાલ્યો ચૌદા બીચ,
કામ કુકામ ગયો પડી, નહિ ચેત્યો તે નીચ;
નહિ ચેત્યો તે નીચ, કીચ લપટાણી કાયા,
ગર્થ હુતો જે ગાંઠ, મુરખ ખોઈ ખેઠા માયા;
કહે કવિ દલપતરામ, પદવી નિર્લજ શિર લીધી,
રોકટ થયો ફળેત, કેદુ કેદીએ કીધી.

૧. યાદ રાખજો કે દારનું વ્યસન એ દરેક માણસની આગરને
અતિ હાનિકર્તા છે, કેમકે જ્યારે દારડીઆ કેદની અંદર
ખેશુદ્ધ થઈ માર્ગમાં પડે છે ત્યારે કુતરાની પેઠે એક બીજને
વળગે છે, ભુંડની માફક મોરીઓ કે સંડસોમાં આળોટે છે, તે
વખતે તેને કશી તરેહનું જ્ઞાન હોતું નથી, તે ગમે તેમ જઈ છે,

ખેલવાનું પણ લાન રહેતું નથી; તેથી આસપાસના માણસો ભેગા થઈ ચાળા પાડે છે અને ધૂળ કે કાંકરા ફેંકે છે. તેના મોંમાંથી દુર્ગંધ અને લાળ તથા નાકમાંથી લીંટ અને આંખોમાંથી પાણી નીકળે છે, તે જોઈ લોકો થુ થુ કરે છે; અને અરવડીયાં ખાઈ ઉભા થવાનું મન કરે છે, પણ ઉભા થવાનું નથી. એ રીતે તેમની હાંસી થાય છે. વળી સરકારના કાયદા પ્રમાણે તે શિક્ષાને પાત્ર પણ થાય છે; માટે સમજી માણસોએ શિર જાય તોપણ દારૂના વ્યસની થવું નહિ. “ દારૂ ખાતર દીનને વેચવી ” એ કહેવત જોવું કદી કરવું નહિ.

૨. “ મિ. મીડલ્સ્ટ ” કહે છે કે દારૂખાજ દારૂ પીવા માંડે છે, ત્યારથી તે પોતાની ઉમરના $\frac{1}{2}$ એટલે અર્ધા વરસો ઓછાં કરે છે. તેનું મન, શરીરની શક્તિઓ અને પેદાશનો ત્રીજો ભાગ ગુમાવે છે. એ પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ, કૌવત ને પેદાશમાં ઘટાડો થવાથી તે સારી મેહેનત કર્યાને બદલે કાવત્રાં કરતાં શિખે છે, અને તેથી તેની નીતિ બગડે છે ને મન કઠોર થાય છે; એ રીતે તે ખરાબીના હંડા ખાડામાં પોતાનાં સર્ગાવહાલાં સહિત ફસી પડે છે, એ કાંઈ જોટું નથી. માટે દારૂથી દૂર રહો.

૩. વળી કેટલી બુદ્ધિ મંદ થાય છે, મન ગુમ થાય છે, અંતઃકરણ કઠોર થાય છે, શરીરમાં નાના પ્રકારના રોગ થાય છે, દરિદ્રતા આવે છે કુટુંબના સુખનો નાશ થાય છે, નીતિનો બગાડ થાય છે, આયુષ્ય ટુંકું થાય છે; અને છેલ્લે મુઆ પછી તેનો અમર આત્મા નરકમાં જઈ દારૂ દુઃખ ભોગવે છે, એ કાંઈ જોટું નથી.

૪. દરિયા કરતાં પણ દારૂ જળરો છે, કેમકે દરિયાએ જેટલા જળને

કુબાવ્યા છે તે કરતાં દારૂએ વધારે જાણુને કુબાવ્યા છે. માટે દારૂથી દૂર રહેજો. કહ્યું છે કે:—

દોહરા.

દારૂ દારૂણ દુઃખ કરે, અમલ કરે ખેહાલ;
પરનારી પીડા કરે, ચલમ બગાડે ચાલ.
દારૂમાં દુર્ગણ યથા, તાડીમાં પણ તેમ;
માટે મિત્ર કરો નહિ, પીવા કારણ પ્રેમ.

મગનલાલ.

૫. વળી કોઈ પણ જાતનું દુર્વ્યસન રાખવાથી લોકોમાં અવિશ્વાસને:
પાત્ર થવાય છે, કામ ધંધો સુઝતો નથી અને લાખની લાજ કાઢીતી
થઈ જાય છે. માટે કોઈ જાતનું વ્યસન રાખશો નહિ. વળી વ્ય-
સનીઓ પોતાની નાત વધારવાને વ્યસનથી અનેક નુકસાન છતાં
ખોટા ખોટા ફાયદા બતાવે છે પણ તેથી તમે ઠગાતા નહિ;-
કહ્યું છે કે:—

કુહો.

સૌને સરખા કરવા કાલે, બાલે વાત બનાવી;
નાક રટે જેમ નાત વધારી, લોળાને ભકભાવી.

ચંદ્રમુખી નારક.

વળી એ વિષે રણછોડ કવિ શું કહે છે તે જુઓ !

મનહર છંદ.

કેરી નિજ સોખતીને કેફનો કરાવા શોખ,
ફંદમાં ફસાવતા બતાવી બહુ ફોયદા;
કેરીનું તારણ કદી હોય ન કારણ કહું,

ન પળાય નૃપ પરમેશ કેરા કાયદા;
 નિપજે નહારાં પરિણામ ધણા પ્રસંગમાં,
 સારા ખસી સંગમાંથી વસે તે ઇલાયદા;
 રટે રણુછેડ યશ આરોગ્યતા યોગ્યતાદિ,
 એકાએક જાય કરી અગસ્યના વાયદા.

એ કાંઈ ખોટું નથી. માટે સમગ્ર માણસોએ શિર જાય તોપણ
 કાંઈ પ્રકારનું વ્યસન રાખવું નહિ.

૬. વળી મદ્યપાન કરવાથી ચિત્તને વિષે ભ્રાન્તિ થાય છે, અને પછી
 છાકટો બની બ્રષ્ટ થઈ જાય છે. એ વિષે “યદુવંશી ઠાકરસી
 મૃત પ્રયાગજી” એ પોતાના બનાવેલા “પ્રમાણ સહસ્રી”
 નામના ગ્રંથમાં એક દૃષ્ટાંત આપેલું છે, જે દાણ્યાળેએ ખરેખર
 વાંચવા અને સાંભળવાયોગ્ય છે.

દૃષ્ટાંત.

કાંઈએ એક ભિક્ષુકને જોઈને પૂછ્યું કે શું આ તારી શિથિલ
 થયેલી ગોદડી છે? ભિક્ષુક કહે નહિ. એ તો માછલાં પકડવાની
 જાળ છે. ત્યારે કહ્યું કે તું શું માછલાં ખાય છે? તો કહે મદ્ય
 સહિત. ત્યારે શું તું મદ્ય પણ પીયે છે? તો કહે વેશ્યા સાથે.
 ત્યારે શું તું વેશ્યા પાસે પણ જાય છે? તો કહે શત્રુના માથા
 ઉપર પગ મુકીને. ત્યારે શું તારે શત્રુ પણ છે? તો કહે જેના
 ઘરમાં ખાતર પાડ્યું છે તે. ત્યારે શું તું ચોરી પણ કરે છે? તો
 કહે જુગાર રમવા માટે. ત્યારે શું તારામાં આ બધાં લક્ષણો છે?
 ત્યારે છેલ્લે તેણે કહ્યું કે બ્રષ્ટ થયા પછી વિચાર કેવો?

વાંચનાર! જુવો મદ્ય પીધાથી કેવી સ્થિતિ થાય છે? માટે
 હાલા માણસોએ કદી પણ મદ્ય પીવો નહિ.

૭. યાદ રાખજો કે દારૂડીઆ માણસ પાસે રહેલો પૈસો પાયમાલ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી, કેમકે દારૂનું વ્યસન એક વખત લાગ્યું તો પછી કેમે ક્યું છોડી શકાતું નથી. વળી કેશીનો ઇત-ખાર કોઈ કરતું નથી, તેથી તેને ધંધો કે નોકરી મળી શકતાં નથી. વળી તેને કન્યા પણ મળતી નથી. એવાં એવાં અનેક તરેહનાં દુઃખો ઊભાં થાય છે, માટે જો તમે ડાહ્યા હો તો એ દુઃખ વ્યસનથી અવશ્ય દૂર રહેજો.

૮. વળી આ વાત પણ ખુબ ધ્યાનમાં રાખજો કે મધપાન કરનારનું તન, મન, ધન અને આયર એ સઘળાનો નાશ થવા ઉપરાંત મોટા નામાંકિત ડાક્ટરોએ સિદ્ધ કરેલું છે, કે મધ પીનારને ૪૨ જાતના રોગ થાય છે, જેમાંના ઘણાખરાનાં નામ નીચે આપવામાં આવ્યાં છે

તેજ વિકાર, મગજ વિકાર, ફેફસાનો વરમ, અંતઃકરણ, કોરો, કાળજી અને મૂત્રાશયમાં બળતરા, ગળ, ખીલ, મસા, રાતાં ચાંદાં, ચાંદી (દાંડી), લોહીનું જવું, કરમ વિકાર; થુંકમાં લોહીનું જવું, સરકા (સળેખમ) આંતરડાનાં રોગ, નસોના રોગ, દમ, ખાંસી, ઈંદ્રિયોની ગતિનું મંદપણું, ગરમી, પક્ષાઘાત, મુઝઈ, ઉન્માદ (દિવાનાપણું), ફેફર (સોજો), અજીર્ણ, કમળેર, ધુજરી, લેહેર, ધુન, કાલેરા, મધુપ્રમેહ, ચિત્તભ્રમ, પિત્ત, ક્ષય, જલંધર સંધીવા, કમળો, દરિયાઈ રોગ, જઠરનું મંદપણું (અરચી), અતિ તરસ, બંધકોપ, ગડગુમડ, નામદાંઠ, દાંતનું સળજડ થઈ જવું, આકસ્મિક મૃત્યુ, વૃદ્ધપણું જલદી પ્રાપ્ત થવું, પાંડુરોગ, લયંકર સ્વપ્ન ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક તરેહનાં રોગો થાય છે. માટે વાંચનાર ! તેનાથી તો અવશ્ય દૂર રહેજો.

૯. એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ કહે છે કે મઘ પીનાર છાકરો થઇ પરાધીન-પણાને પાત્ર થાય છે અને તેનામાં ખુન, વ્યભિચાર, બકવાદ, ચાડી, ચોરી, ઇત્યાદિ અનેક દુર્ગુણો દાખલ થાય છે અને તેથી દારૂડીઓ માણસ આ લોકમાં ફળેત થાય છે તથા પરલોકમાં દુઃખી થાય છે. એ કાંઇ ખોટું નથી.

૧૦. છેલ્લે તમે આટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે જો તમારે ગરીબ થવાની ઇચ્છા હોય પણ તેમ શી રીતે થવાય તે તમે જાણતા ન હો, તો દારૂખાજ થાઓ, કેમકે તેથી તમે સહેલાઇથી દમડી વગરના થઇ શકશો. જો તમારે છેતરાવાની મરજી હોય તો મઘ પીવો એટલે તમે સહેલાઇથી ઠગાશો. જો તમારે તમારો પૈસો ઉઠાવવો હોય તો દારૂખાજ થાઓ એટલે તમારો પૈસો જલદીથી ઉઠાવી શકશો. જો તમારે તમારા મિત્રોના ધિક્કારને પાત્ર થવું હોય તો દારૂખાજ થાઓ એટલે તમે તમારા મિત્રને જલદીથી અણુગમતા થઇ પડશો. અને છેલ્લે જો તમારે તમારા શરીરનો જલદીથી નાશ કરવો હોય તો દારૂખાજ થાઓ એટલે તમારું આયુષ્ય જલદીથી ઓછું થવા માંડશે; કેમકે દારૂ છે તે મોતનું મૂળીયું છે.

માટે હે શાણા વાંચનાર ! તું ગમે તેવી સ્થિતિમાં આવી ગયો હોય તથાપિ જીવ જય તોપણ એવા દુષ્ટ દારૂની છાંટથી પણ છોટો રહેજે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

અભિમાન-અહંકાર.

દોહરો.

અભિમાને દુઃખ ઉપજે, અભિમાને જશ જાય;
મિથ્યા અભિમાને કદી, શ્વનું જોખમ થાય.

૬૦ ૬૦ ૬૦

૧. જે માણસ અભિમાની હોય છે તે હમેશાં ખેવકુદ રહે છે, કારણકે તે પોતાની મગરૂપીમાં રહી હરકોઈ હુનર, કળા, કુશળતા કે વાતચિત સમજવાથી તદ્દન બેનસીય રહી જાય છે, કેમકે હરકોઈ કામમાં કે વાતચિતમાં પોતે અજણથો છતાં જાણીતો છે એવો કૌંકો રાખી જાણવાની જે તક મળે છે તેને તે પોતાની મેજેજ ગુમાવી દે છે, છતાં તે અભિમાન છોડતો નથી.
૨. વળી અભિમાનીનું મગજ જ્ઞાનથી તો ખાલી પણ મગરૂપીના પવનથી ભરેલું હોય છે. મગરૂપ માણસ મગરૂપીના કેદમાં તે કેદમાં કેવળ મૂર્ખજ રહે છે, કારણકે જે કામ પોતાને આવડતું નથી છતાં “એ તો મને ખબર છે અથવા એ તો મને

આવડે છે” એવું ખોટું અહંપદ ધારણ કરે છે. પણ દરેક માણસ મનમાં એવો ફાંકો ન રાખે કે અમે ઘણાજ ડાહ્યા છીએ તો ખચિત તેઓ ડાહ્યાજ નિવડે છે. માટે દરેક માણસોએ મગ-રૂખી ત્યજી ગરીબાઈ રાખવી.

૩. ધન, યૌવન, વિદ્યા અને અમલ છતાં પણ જે માણસ અભિમાન ન રાખે તેજ ખરો કહેવાય છે અને તેનેજ શ્રેષ્ઠ જાણવો. ધનમાં જેણે ગર્વ અને યુવાનીમાં જેણે કામને જીત્યો તે સિંહ જેવા પુરૂષે સર્વ જગતને જીત્યું એમ સમજવું, એ કાંઈ ખોટું નથી, કેમકે અભિમાન રાખનાર માણસના કોઈ વાર ભુંડા હાલ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

અભિમાનીને અંતરે, સ્વપ્ને પણ નહિ સુખ;

થાય વૃથા અભિમાનથી, દાવાનળ સમ દુઃખ.

કં ૬૦ ૩૧૦

૪. વળી એક મૂર્ખને ઘણીજ રહેલી રીતે સમજાવી શકાય છે અને પંડિતને તેથી પણ વધારે રહેલી રીતે સમજાવી શકાય છે, પણ એક અભિમાની માણસને કોઈ પણ રીતે સમજાવી શકાતો નથી; કારણકે તે થોડું સમજવા છતાં પણ વધારે સમજવાનો ફાંકો રાખે છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

અભિમાની મત આપનો, મૂકે નહિ તલ માત્ર;

તે માટે તેથી હઠે, શાણા લોક સુપાત્ર;

કં ૬૦ ૩૧૦

૫. જે માણસ અભિમાની છે તેને તમે ગમે તેવી રીતે સમજાવશો તથાપિ કોટી ઉપાયે પણ તે પોતાનો ખોટો મત મૂકશે નહિ કારણ કે તે ગમે તેવી ઉંઘી ચત્તી રીતે પણ પોતાનો સિદ્ધાંત ખોટો નહિ કહે, માટે એવા અભિમાની સાથે નકામી માથાકુટ કરશો નહિ. કહ્યું છે કે:—

દોહરા.

અભિમાનીને ઉચરતાં, છે સર્વ ગમ છૂટ;
અંતે આપણુ થાકીયે, કરતાં માથાકુટ,

૬૦ ૬૦ ૬૧૦

૬. વળી તમારા સારા કે માઠા ગુણનો તોલ કરવાનું કામ તમારું નથી પણ સામા માણસનું છે, કારણ કે તમે ખરેખરા જેવા ગુણવાળા માણસ હો તે કરતાં પણ વધારે લાયકીવાળા છો એવું વિચારવાથી તમને કાંઈ સુખ કે દિવાસો મળશે નહિ પણ તેમાં તો તમે ઉલટા પોતેજ પોતાને ઠગશો. ઘણી નરમાશવાળું અને માન વગરનું માણસ તેજ ઘણું સારું માણસ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:—

ખડા ખડારૂ ના કરે, એર ખડા ન યોલે યોલ;
હીરા સુખસે કયું કહે, લાખ હુમારા મોલ.

૭. માટે જો તમે ખુશસુરત હો તો જાણજો કે તેવા તમને ઇશ્વરે ખનાવેલા છે, જો તમે લણેલા હો તો જાણજો કે કોઈના લણાવ્યાથી લણેલા છો અને જો તમે પૈસાદાર હો તો જાણજો કે પૈસો તમને ઇશ્વરે આપેલો છે; એમ ધારીને એ વિષે કદી પણ અભિમાન લાવશો નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે “ અહંકાર તો રાજ-રાવણનો પણ છાજ્યો નથી. ” કહ્યું છે કે:—

સુલણા છંદ.

ગર્વ જન કરે મોત વિના મરે, ગર્વથી હાનિ અતિશેજ થાયે;
 ગર્વથી સારૂં થાયે નહિ કાઠનું, ગર્વથી આગર સઘ જાયે;
 ગર્વથી લોક ઘેઘા બને છે બહુ, ગર્વથી કુળનો નાશ થાયે;
 સહુ જનો જાણુજ્યો, અંતરે આણુજ્યો, ગર્વથી લોકમાં લાજ જાયે.

લલ્લુભાઈ.

૮. વળી માણસની ખીજ બધી લાગણીઓ એકાંતરીયા તાવ જેવી છે, જે જલદીથી ઉતરી જાય છે પણ એક અભિમાન એ તો અણુકિતાર તાવ જેવો છે. ખીજ બધા જુસ્સાઓ આપણને વાર-વાર છોડી દે છે પણ એક “ખડાઈ” માણસને કદી પણ છોડતી નથી, એ કાંઈ ખોટું નથી.

૯. માટે પર્વતની વિષ્ટ જગોમાં તેમજ જંગલમાં ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ સાથે રહેવું એ સારું, પરંતુ ભલેને ઇંદ્રજીવનમાં પણ એક અભિમાની સાથે રહેવું સારું નહિ, કેમકે મગરખ માણસ પોતાનો મત મુકતો નથી તેથી રખેને કદાચ એ દુર્ગુણ પાસે રહેનારને પણ વળગી જાય !

૧૦. વળી એક અભિમાની માણસ કરતાં પણ મૂર્ખ માણસ સારો, કેમકે એક મૂર્ખ માણસ ડાહ્યા માણસ પાસેથી જે જ્ઞાન લે તેના સોમે હીસ્સે પણ એક અભિમાની માણસ લેઈ શકતો નથી; કારણ કે ‘તે તો મને આવડે છે’ એવા મગરખીના ફાંકામાંજ ગોથાં ખાયાં કરે છે.

૧૧. જે માણસ અહંકારની પીક ઉપર ચઢ્યો હશે તે લાજનાં પગથીયાં નીચેજ ચગદાયલો રહેશે; કેમકે તેને ભોગજોગે માન ન મળ્યું,

બેઠક ન મળી અને તેના કહેવા પ્રમાણે કષ્ટલ ન કર્યું તો તુરત તેને પોતાની આગર ગઈ એવું માહું લાગશે, પણ તે નથી જાણતો કે મિથ્યાભિમાની જીવરામ ભટ્ટનો જીવ ગયો, લંકાનો જામરો રાજા રાવણ રાજાયો, અને તેણે રાજ્ય ખોયું એ કેવળ અહંકારનાજ પ્રતાપથી. માટે એવો ધુરો જે અહંકાર તેને પોતાના શરીરમાં જગા આપનાર માણસ કદી પણ સુખ પામતો નથી. કહ્યું છે કે:—

ભુજંગી ઇંદ.

અહંકાર જે રાવણે ખૂબ રાખ્યો,
ચડી ચોટમાં મોતનો સ્વાદ ચાખ્યો;
કર્યો વાંદરે હાલ બેહાલ ક્રેવો,
અહંકારમાં સાર છે ચાર એવો.

ચળી કહ્યું છે કે:—

મોતીદામ ઇંદ.

ગયો પડી રાવણનો પણ ગર્વ,
સમા પર શત્રુ થયા જન સર્વ;
નડી થયું ગ્રાણુ તણું તુકસાન,
લજે ભગવાન તજે અભિમાન.

૬૦ ૬૦ ૩૧૦

ચળી હરિદાસ શું કહે છે તે જુઓ !

કવિત.

અજ ચેતો અભિમાની, રહી ચોડી જીદમાની,
આયો અંજલીકા પાની સોઈ બેગી બહી જાયગો;

ખબર નહિ છીનકી, કીજે કષ્ટ આપનકી,
મનમેં રહી મનકી તો, પીછે પછતાઝોજે;
રાવનસેં રાજ છોડી, સંગ લે ગયે ન કોડી,
તું કીઉં મરત દોડી, મૂઢ માર ખાયજો;
મન માયા મદ મોહી શાહતીનો પન ખોઈ,
હરિદાસ હરી ભજ, પ્રભુ પદ પાયજો.

૧૨. વળી ધડપણ રૂપનું હરણ કરે છે, આશા ધૈર્યનું હરણ કરે છે, મૃત્યુ.
પ્રાણનું હરણ કરે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીનું હરણ કરે છે, કામ લજ્જાનું.
હરણ કરે છે, પણ એક અભિમાન તો પ્રાણ સુદ્ધાંતનું હરણ કરે
છે; માટે અભિમાનને ત્યજો. અભિમાની માણસ ઉપર અનેક તરે-
હનાં અનર્થો આવી પડતાં વાર લાગતી નથી.

૧૩. વળી એક અભિમાની માણસ કદાપિ ભોગજોગે ક્યાંય માન નહિ.
પામે તો પોતાના મગરૂનીના કેફની ઝુમમાં મિત્ર મરીને શત્રુ થઈ
પડતાં વાર લગાડશે નહિ; કેમકે “માની” માણસ માન મેળ-
વવાની તૃણામાંજ રહે છે પણ તેથી તો તેને માન મળવાને બદલે
ઉલટું અપમાન મળે છે; તે તો તે જાણતો નથી; માટે જો તમારે
માન મેળવવું હોય તો અભિમાન ત્યજો. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

માણસને અભિમાનથી, મળે ન કદીયે માન;
ઉલટું અપમાનજ મળે, નક્કી ઠરે નાદાન.

કં ૬૦ ૬૧૦

૧૪. “કોલ્ડટોન” કહે છે કે અહંકારી માણસ ઘણી વાર ખોટા
હિસાબ કહાડે છે; અને તેથી પણ વધારે વાર ખોટા તર્ક કરે

છે, કેમકે ગર્વિષ્ટ માણસ બીજનાથી પોતે ઘણો મોટો હોય એમ ધારીને બીજઓથી દુર રહે છે, અને એટલે છેટેથી ભેતા બીજઓ છેક તેને નાના જણાય છે, પણ એ ભૂલી જાય છે કે એ છેડાને લીધે બીજઓને પણ તે નાનોજ દેખાય છે. માટે વાંચનાર ! તું કદી પણ અભિમાની થઈશ નહિ. “ અખો ભક્ત ” કહે છે કે:—

છપો.

તું તારું મન નહાતું પ્રીત, શાને મોટમ લે છે શીશ;
જીણું મળીને મોટું થાય, મોટું કણકા થઈને જાય;
અખા વાત વિચારો વિધે, શિદ્ધે ઘણી રહે છે નિધે.

૧૫. “ પોપ ” કહે છે કે અલ્પજ્ઞાન હાનિકારક છે. વિદ્યાર્થી ઝરામાંથી કાંતો મોટા ઘુંટડાના ઘુંટડા પીથો કાંતો પીથોજ નહિ, કેમકે એ ઝરામાંથી થોડું પીવાથી મગજમાં કેદ રહે છે (કારણ કે થોડું જાણવાથી અભિમાન આવે છે) અને પુરૂં પીવાથી કેદ ઉતરી જાય છે (મતલબ કે અભિમાન ઉતરી જાય છે) એ કાંઈ બોલું નથી; માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

દોહરો.

જે જન પામે પૂર્ણતા તે ન કદી કુલાય;
પૂરણુ ઘટ છલકાય નહિ, અપૂર્ણુ ઘટ છલકાય.

(મળેલું.)

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મૂર્ખનાં લક્ષણાં.

દોહરો.

મૂર્ખ માથે શીંગડાં; નહિ નિશાની હોય;
સાર અસાર વિચાર નહિ, જન તે મૂર્ખ જોય.

કં ૦ દં ૦ ડા ૦

૧. યાદ રાખજો કે વિદ્વાનોએ ડાહ્યા માણસોને સમજવવાના અનેક ઉપાયો બતાવ્યા છે, પણ એક મૂર્ખને સમજવવાનો રામબાણુ જોવો એક પણ ઉપાય બતાવ્યો નથી, એ વાત ખરી છે, કેમકે આપણે હરકોઈ પ્રકારે એક ડાહ્યા માણસને રહેલથી સમજવી શકીએ છીએ, પણ મૂર્ખને સમજવી શકતા નથી. કહેવત છે કે “મૂર્ખને ઉપદેશ આપનારને કલેશ” અથવા તો “જ્ઞાનીસે જ્ઞાની મિલે તબ બાત બાત જોર બાત, મૂર્ખસે મૂર્ખ મિલે તબ લાત લાત જોર લાત” એ કાંઈ ખોટું નથી માટે ધ્યાનમાં રાખજો કે—

મુરખની વાતો બળી, જે વાતે ઘર બન્ય;
પંડિતકી લાતો ભલી, જે લાતે ઘર થાય.

૨. એક ડાહ્યો માણસ બોલવાની અગાઉ વિચાર કરે છે પણ એક મૂર્ખ માણસ તો બોલ્યા પછી વિચાર કરે છે, કેમકે ડાહ્યો છે તે “પાણી પહેલાં પાળ બાંધે છે” અને મૂર્ખ માણસ “આગ લાગ્યા પછી કુવો બોદાવે છે” કારણકે તેનામાં વિચાર કરવાની સમજણ રહેતી નથી. માટે “મૂર્ખનું જ્ઞાન અને માંકડાનું દળનું” એ બંને બરાબર ગણાય છે.

૩. મૂર્ખાઓ ડાહ્યા માણસોથી જે જ્ઞાન લે તે કરતાં ડાહ્યા માણસો મૂર્ખાઓના બોલવાથી વધારે જ્ઞાન મેળવે છે, કેમકે મૂર્ખ દોષ ગ્રહણ કરે છે અને ડાહ્યા ગુણ ગ્રહણ કરે છે. કહેવત છે કે “ડાહ્યા ગુણ બોળવામાં રોકાય છે અને મૂર્ખ ખોટ શોધવામાં રોકાય છે”

૪. એક મૂર્ખ તે ખરેખર મૂર્ખજ, કેમકે મૂર્ખને માથે શીંગડાં કે કાંઈ નિશાની હોતી નથી; પણ વગર કારણે ગુસ્સે થનાર, અબજાપર વિશ્વાસ રાખનાર, વગર બોલાવ્યો અથવા વગર અર્થનું બોલનાર, આળસુ, પારકી પંચાતી કરનાર, જરા જરામાં પોતાના વિચારો બદલનાર, થોડું સમજીને ઘણું સમજવાનો ડોળ રાખનાર, બેસવાની ડાળ ઉપરજ કુહાડો મારનાર, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અવગુણ-વાળો હોય તેજ મૂર્ખ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:—

છરપો.

વણુ પૂછયાથી વેણુ, ઘણું બોલે તે ઘેલો,
ખોદી ખાડો ખુબ, પડે પડે પણ પહેલો;

ન ક્યાનું કરી નિત્ય ચિત્ત ચેતી નવ ચાલે;
પરનું પોતા તણું ધણું ઘેલો ધર ધાલે;
વળી વહેલો વળગે વાદમાં છેલ્લો છેક છુટો પડે,
દિન દિન દિલમાં દલપત કહે, ધાટ ધણા ઘેલો ઘડે.

૫. “ગાંડાંનાં ગામો કાંઈ જૂદાં વસતાં નથી.” ગાંડો તો ગાંડોજ, કેમકે જેનામાં કાંઈ અકલ ન હોય તે ગાંડોજ ગણાય છે; જેને ખરા ખોટાની ખબર નથી, સાચ કિંવા જૂઠ્ઠાની પરીક્ષા નથી, સાચી શિખામણ કે સારાં કામો કરવાની જેનામાં તાકાત નથી; કેમકે કાંઈ સારી શિખામણ આપે તો ઉલટો ખેદ પામે છે. કહેવત છે કે “ગાંડા પાસે ગાંડ ધરી તો કુહાડાનો ઘા” એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવાય છે કે “ગાંડા લોક તે ગામડે વસે ને ખાસડું મારે ત્યારે ખડખડ હસે” એવાં વાળા હોય તેજ ગાંડા કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:—

દોહરો.

જગ મધ્યે જૂદાં નથી, ગાંડાં જનનાં ગામ;
શુણ્ઘીણા તે ગાંડિયા, દીસે દલપતરામ.

૬. મૂર્ખની મિત્રાઈ ને જીવના જોખા” એ કહેવત મુજબ મૂર્ખની મિત્રાઈ કરવાથી પરતાવું પડે છે માટે તમે મૂર્ખ સાથે મિત્રાઈ કરશો નહિ, કેમકે સો સન્નજન સાથે શત્રુતાઈ સારી પણ એક મૂર્ખ સાથે દોસ્તી નહિ સારી. માટે કહ્યું છે કે:—

મૂર્ખ સાથે ગાઠડી, પગપગ હોત વિનાશ;
મૂર્ખને પ્રીતિબોધતાં, સામો થાય સંતાપ.

૭. એક મૂર્ખ માણસના હસવા જેવાં લક્ષણો જોઈને સામા માણ-

સને પણ હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી, પણ તે એમ નથી જાણતો કે મૂર્ખાઓને ખરું ખોટું સાંભળવાને કાન તો ખુલ્લા હોય છે. પણ તે ખરું છે કે નહિ તે પારખવાને આખો સદા બંધ હોય છે, માટે “ ગાંડા સાથે જાણું ને ગાંઠનું ખાવું ” એવું કરશો નહિ. ધ્યાનમાં રાખજો કે:—

મૂરખ મન મમતા કરે, હું રળું ને સૌ ખાય;
સૂઝા કાષ્ટમાં જીવડો, તેને પાણી કોણુ પ્રાય !

૮. વળી એક મૂર્ખ માણસ પોતાની મૂર્ખાઈને લીધે અજ્ઞાનતાથી સગાં-સંબંધી કે રનેહીઓમાં જીવું બોલવા જાય છે, તેની જેટલી હાંસી થાય તે કરતાં પણ જે તદ્દખીરો કરી તેની સમાધાની કરવા જાય તો તેની તેથી પણ વધારે હાંસી થાય છે, કેમકે પોતાના બોલવામાં પોતેજ ફસાઈ જાય છે. કહેવત છે કે “ બોખડો બોલ મુળચંદ બોલ્યો ” એ કાંઈ ખોટું નથી.

૯. છેલ્લે ધ્યાનમાં રાખજો કે જે બોલાવ્યા વિના જાય છે, પૂછ્યા વિના બોલે છે, જેનું ચિત્ત સ્થિર નથી, જે કામ વિષે પારદા ઉપર દોષ મૂકે છે તેજ કામ પોતે આચરે છે, સત્યાસત્યની જેને કશી ખબર નથી, ગુણ ક્યા અને અવગુણ ક્યા, તેની જેને ખબર નથી એજ મૂર્ખો કહેવાય છે, અને તે નીચેનાં લક્ષણવાળો હોય છે. કહું છે કે:—

“ એ મૂરખનો રાય. ”

દાહરો.

આખાની આશા થકી, અરધો તજવા જાય;

ખૂએ બંને ખાંતથી, એ મૂરખનો રાય. ૧

- વણપૂછ્યો વાણી વદે, વણખોલાવ્યો જાય;
 વિવેકને નહિ ઓળખે, એ મૂરખનો રાય, ૨
 વગર કારણે આમ તેમ, ખાલી ધક્કા ખાય;
 ઉઘમ કાંઈ કરે નહિ, એ મૂરખનો રાય. ૩
 ધોળું દેખી ધસમસે, ઉજવળ જોઈ અંજાય;
 પોત જોઈ નવ પીરસે, એ મૂરખનો રાય. ૪
 મોઝીની સાથે લડી, જીતા વિના જાય;
 પેસે કાંટા પાયમાં, એ મૂરખનો રાય. ૫
 કરજ કરી ધન વાવરે, પુલાવ્યો પુલાય;
 વળતી વિમાસણ કરે, એ મૂરખનો રાય. ૬
 કરી ભરોસો કર્મનો, કહે કર્મથી જ થાય;
 આપ તને ઉદોગને, એ મૂરખનો રાય. ૭
 ગુણુ તો એક જણાય નહિ, અવગુણુ ગણ્યા ન જાય;
 મિથ્યા માન ધરે ધણું, એ મૂરખનો રાય. ૮
 જેની સંગતથી કદી, એકાદું દુઃખ થાય;
 વળી તેની સાથે વસે, એ મૂરખનો રાય. ૯
 પરનારીની પ્રીતમાં, લંપટ થઈ લપટાય;
 જર જશ ને જોખન ખુએ, એ મૂરખનો રાય. ૧૦

પ્રકરણ ૨૮ મું.

ત્રણ ચીજો.

દુનીયામાં કઈ કઈ ત્રણ ચીજો ઉપયોગી અને ખીન ઉપયોગી.
છે તે આ પ્રકરણમાં ખતાવેલું છે.

૧. દુનીયામાં જરૂર, જોડ, ને જમીન એ ત્રણે લગાઈ ઉઠાવનારાં ગણાય.
છે એ કાંઈ ખોટું નથી. કહેવત છે કે “જમીન જોડ ને જરૂર
એ ત્રણે ટંટાનાં ઘર.”
૨. દુનીયાનો કારોબાર ત્રણ વસ્તુથી ચાલે છે. અકલ, અમલ અને
ડાળડમાક. તેમાં અકલ નિચારવંતને માટે, અમલ અંધલણેલાને
માટે અને ડાળડમાક ઉપરથી જોનાર અજ્ઞાન માણસને માટે.
૩. દુનીયામાં પ્રિય લાગનારાં ત્રણ છે:—પારકું ધન હરણ કરવામાં
પાંગળો, પારકી સ્ત્રીને કુદૃષ્ટિએ જોવામાં આંધળો અને પારકી
નિંદા કરવામાં મુંગો.
૪. સુધરેલા માણસના સદ્ગુણો ત્રણ છે:—જ્ઞાન, કરકસર અને ઉ-
દ્યોગ, કેમકે એ ત્રણે ગુણો ન્યાં હોય ત્યાંજ દોલત એકઠી થાય છે.

૫. બુદ્ધિવાનનાં ત્રણ હૃદયીયાર ગણાય છે:-વાંચવું, લખવું અને શીખવું.
૬. આપણી સંભાળ રાખનારાં ત્રણ છે:-વિચાર, બુદ્ધિ અને અકલ.
૭. મોટાઇ ખોનારાં ત્રણ છે:-આળસ, રોગ અને સ્ત્રીની સેવા.
૮. ખરાબી કરનારાં ત્રણ છે:-કરજ, રોગ અને અગ્નિ; કેમકે એ ત્રણેનો લેશ માત્ર રહેલો લાગ પળ વારમાં મોટી ખરાબી કરનારો થઇ પડે છે માટે એ ત્રણે બ્યાંસુધી ન વધ્યાં હોય ત્યાંસુધીમાં તેનો અટકાવ નહિ કરનાર ગમે તેવો બળવાન હોય તથાપિ તેનાથી તે માર્યો બળ્ય છે.
૯. સ્વર્ગમાં જવાના રસ્તા ત્રણ છે:-સુકાળમાં સોનું આપવાથી, દુકાળમાં દાણા આપવાથી અને જંગલમાં પાણી આપવાથી.
૧૦. હકીમના ત્રણ ગુણ:-પ્રજ્ઞવું પ્રીતથી, જોવું રીતથી અને દવા આપવી ચિત્તથી.
૧૧. નેક ઓરતના ત્રણ ગુણ:-ધરની સંભાળ, સ્વામીનો સેવા અને બચ્ચાંની કેળવણીની કાળજી.
૧૨. બદકાર બાયડીના ત્રણ અવગુણ:-ખર્ચમાં વધારો, આબરમાં ઘટાડો અને બચ્ચાંઓની ખરાબી.
૧૩. હમેશાં કષ્ટ આપનારાં ત્રણ છે:-કૂરતા, કૃતદ્વિતા અને કૃપણતા.
૧૪. વિના અગ્નિએ બાળનારાં ત્રણ છે:-ક્રોધ, કપૂત અને કલેશ.
૧૫. નાશવંત ત્રણ છે:-માલ, બળનો અને છાંદગી.
૧૬. દુનીયામાં ત્રણ જણ હમેશાં દુઃખી થાય છે:-નાદાન, નાહિંમતવાન અને છુરાં કામ કરનાર.
૧૭. ત્રણ ચીજો માણસમાં છુરતી હોતી નથી:-અકલ, આટીન અને ઇશ્વરની ઓળખાણ.

૧૮. પરદેશ જવાથી ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે:-વિદ્યા, કૃણા અને ધન.
૧૯. દુનિયામાં મોટા કષ્ટ ત્રણ છે:-દુઃખ, દરિદ્રતા અને પરધેર રહેવું.
૨૦. તત્કાળ નાશ પામનારાં ત્રણ છે:-નદીને તીરે વૃક્ષ, મંત્રી વિનાનો રાજા અને પારકા ઘરમાં સ્ત્રી.
૨૧. ધનની સાથે ત્રણ વસ્તુ જાય છે:-માન, શુદ્ધિ અને કાન્તિ.
૨૨. મિત્રના ત્રણ ગુણ:-દુઃખમાં, દુકાળમાં અને રાજ્યદ્વારે સહાય કરવી.
૨૩. દુનિયામાં કરેલો ઉપકાર જુલો જનારાં ત્રણ છે:-પરજીલો પુત્ર માને, શિષ્યવેલો શિષ્ય ગુરૂને અને રોગ મટાડ્યા પછી રોગી વૈદ્યને.
૨૪. દુનિયામાં યાત્રાનાં સ્થળ ત્રણ છે:-માતા, પિતા અને ગુરૂ.
૨૫. ઘરની ગુપ્ત વાત પ્રસિદ્ધ થવાનાં ત્રણ દ્વાર છે:-અનાડી સેવક, અજ્ઞાન સ્ત્રી અને અસાવધતા.
૨૬. દુનિયામાં વેપાર શિખવાનાં ત્રણ દ્વાર છે:-વાંચન, વાતચિત અને નિરીક્ષા.
૨૭. દુનિયામાં ત્રણ ચીજો કષ્ટથી દૂર કરી શકાતી નથી:-બાદશાહોની અશ્વલની ખામી, સર્ગાવહાલાંની દુશ્મનાઈ અને ધંધાવાળાંની અદેખાઈ.
૨૮. કવિતાના ત્રણ ગુણ:-નીતિ, વિદ્યાવૃદ્ધિ અને સદાયરણુમાં પ્રીતિ.
૨૯. જગતમાં ત્રણ મોટા ગણાય છે:-ધર્મ, રાજા અને ગુરૂ.
૩૦. મૂખનાં ત્રણ અવગુણ:-એસવાની ડાળ લાંગવી, કરજ કરીને વરેલ કરવો અને વગર વિચારનાં કામ કરવાં.
૩૧. રાજાઓમાં ત્રણ જ્ઞાન જોઈએ:-નીતિશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્ર.

૩૨. જગતમાં ત્રણ વસ્તુ, ત્રણ વિના મેળવી શકાતી નથી:-
ધનસાધ્ વિના બાદશાહી, અક્કલ વિના ધનસાધ્ અને વિદ્યા
વિના અક્કલ.
૩૩. રાજાની તીજેરી ત્રણ પ્રકારે તર થાય છે:-અદલ ધનસાધ્, ખેતીનો
સુધારો અને નિમકહલાલ નોકર.
૩૪. રાજાઓએ ત્રણ વાત હમેશાં તપાસવી:-નોકરોનું કામ, લશ્કરનો
ખોરાક અને રૈયતની ચર્ચા.
૩૫. મંત્રીનાં ત્રણ કામ:-રાજ્ય અને રૈયત વચ્ચે એકસંપી રાખવી,
રાજ્યની ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ પકડે રાખવો અને ખેતી વગેરે
લોકોપયોગી કામમાં મદદ કરવી.
૩૬. ત્રણ વસ્તુ મેળવ્યા વગર રહે તેની જીંદગી વ્યર્થ જાય છે:-બાળ-
વયમાં વિદ્યા, યુવાનીમાં ધન અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ.
૩૭. ત્રણ વસ્તુ ત્રણ જણા પાસેથી મેળવવાની આશા કદી રાખવી
નહિ:-નબળાઓથી કુત્તેહ, આળસુઓથી મદદ અને કૃપણ પાસેથી ધન.
૩૮. પ્રમાણિકપણાથી ત્રણ વસ્તુ હાંસલ થાય છે:-નચિંતાઈ, નિર્ભયતા
અને સલામતી.
૩૯. જગતમાં ત્રણ ગયાં સારાં:-તાવ, તામસ અને તદ્વાદી.
૪૦. જગતમાં ત્રણ આવ્યાં સારાં:-વહાણુ, વિવાહ ને વરસાદ.
૪૧. ધનસાનનો આધાર ત્રણ વસ્તુ ઉપર છે:-સ્વાસ, જ્ઞાન અને કામ.
૪૨. દુનિયામાં ત્રણ વસ્તુઓથી સંતોષ પમાતો નથી:-સુખ, જીંદગી,
અને જ્ઞાન.
૪૩. ધ્રુવર મેળવવાના ત્રણ રસ્તા છે:-શુરાં કામોથી વેગળાઈ, સાચી
ભક્તિ અને સત્યતા.

૪૪. જગતમાં નાખુશી પેદા કરનારાં ત્રણ છે:-નસીબ ઉપર રાજ થવું, એકદું કરી રાખવાની દાશીશ કરવી અને ઈશ્વરની ભક્તિ નહિ કરવી.
૪૫. જગતમાં ત્રણ મોટી બલાઓ ગણાય છે:-ભુંડી ઓરત, ભુંડાં પાડોશી અને ભુંડાં છોકરાં.
૪૬. જગતમાં ખુશી પેદા કરનાર ત્રણ છે:-સંતોષ, ઉદ્ધોગ અને સત્યતા.
૪૭. પરદેશમાં સુખી થવાનાં ત્રણ લક્ષણ છે:-સદાચરણ, સમ્યાઈ અને નમ્રતા.
૪૮. જગતમાં ત્રણ વસ્તુ દૂર કરવાની ઔપધી મળતી નથી:-આળસ, સ્વભાવ અને ધડપણ.
૪૯. જગતમાં ત્રણ ન કર્યાં સારાં પણ કર્યાં નહિ સારાં:-વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાગેલી હોડી વડે તરવું અને રોગ વિના ઔપધ લેવું.
૫૦. યાદ રાખજો કે ગરીબનાં દુઃખો ટાળ્યા સિવાય નામ પ્રસિદ્ધ થતું નથી, સ્વભાવને શાંત રાખ્યા સિવાય કામ સિદ્ધ થતું નથી અને દાન કર્યાં સિવાય માન મળતું નથી.
૫૧. જે દાઢ માણસ ઓરત સાથે લડે અને દાવે નહિ, કામનો પ્રારંભ કરે અને પાર પડે નહિ, અને વાવણી કરે પણ કાપણી કરે નહિ તેને હુશિયાર જાણવો નહિ.
૫૨. યાદ રાખજો કે જે અંયોચ્ય કર્મમાં પ્રીતિ રાખે તે છતી આંખે પણ આંધળો છે, જે હિતનાં વચન સાંભળે નહિ તે છતે કાને પણ બહેરો છે અને જે વખત વિચારીને બોલતો નથી તે વાચા છતાં મુંગો છે.
૫૩. નીચની સોળતથી ત્રણ વસ્તુ નય છે:-આખર, ધન અને જીંદગી.

૮૦. સંગ્રહ કરવા લાયક ત્રણ છે:—સારાં પુસ્તકો, સારા ગુણો અને સારા પુરુષોની સંગત.

૮૧. પાસે રહેનારાને વશ થનારાં ત્રણ છે:—રાજા, સ્ત્રી અને જાનવર.

૮૨. યાદ રાખજો કે આશા ધૈર્યનો નાશ કરે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીનાં નાશ કરે છે અને કૃપણતા કીર્તિનો નાશ કરે છે.

૮૩. જગતમાં જીવતા છતાં મુઆ ત્રણ ગણાય છે:—આળસ, કંજુસ અને મૂખ.

૮૪. જગતમાં ઉતાવળે કરી લેવાનાં ત્રણ છે:—ફાટેલાં સાંધવું, ફટેલાં મનાવવું અને ધર્મ.

૮૫. દુનિયામાં વશ રાખવા લાયક ત્રણ છે:—મન, સ્ત્રી અને વ્યાકુળતા.

૮૬. ધણી વિનાનાં નાશ પામનારાં ત્રણ છે. સ્ત્રી, ઢોર અને મીલકત. કહેવત છે કે:—

(૧) “ધણી વિનાનાં ઢોર મુનાં.”

(૨) “નાથ વિનાની નાર તેને વંઠતાં શી વાર.”

(૩) “માલિક વિના માલ જાય.”

૮૭. જગતમાં બીજાનું છુડું ચાહી પોતાનું જ લાલું કરનારાં ત્રણ છે:—કંજુસ, કપટી અને કુલક્ષણા.

૮૮. જગતમાં ભરોસો નહિ રાખવાલાયક ત્રણ છે—રાજા, જુઠો, અને ભુખ્યો; કેમકે જુઠો જાળમાં ફસાવે છે, ભુખ્યો પ્રાણ લે છે અને રાજા સર્વસ્વ લપ્ત લે છે.

૮૯. દુનિયામાં ત્રણ જણ પાસે જુઠું ખોલનાર પોતાનો સ્વાર્થ ખોધ બેસતાં વાર લગાડતો નથી—રાજા, ગુરુ અને વૈદ.

૯૦. ઊતાવળે પ્રસિદ્ધ થનારાં ત્રણ છે:-સખાવત, સ્ત્રીને કહેલી ગુપ્ત વાંત અને જીર કર્મ.
૯૧. જગતમાં થોડા હોય તોપણ ધણા વર્તનારાં ત્રણ છે:-જીર કર્મ, કરજ અને જુઠાધ.
૯૨. દુનિયામાં અમૃત સમાન ત્રણ વસ્તુઓ લાગે છે:-સગાં વહાલાંનો મેળાપ, શિયાળાનો તાપ, અને રાજાઓનું મન.
૯૩. દુનિયામાં અપમાન નહિ સહન કરનારાં ત્રણ છે:-સિંહ, સારો પુરુષ, અને હાથી; કારણકે તેઓનું જે ઠેકાણે એકાદ વાર ને અપમાન થયું તો તે ઠેકાણે પાછાં કદી પણ આવતાં નથી.
૯૪. દુનિયામાં ધિક્કારને પાત્ર થયાં છતાં પણ પોતાનું ઠેકાણું નહિ છોડનારાં ત્રણ છે:-શ્વાન, કાગડો અને નિર્લજ.
૯૫. દુનિયામાં ઠગ ત્રણ છે:-પથુમાં શિયાળ, પક્ષીમાં કાગડો અને મનુષ્યમાં હુજમ.
૯૬. સંસારથી કંટાળેલાંને આનંદ આપનારાં ત્રણ છે:-સ્ત્રી, બાળક અને સાધુ.
૯૭. ધરમાં ભરાઈ રહેનારાં ત્રણ છે:-આળસુ, ખીકણ અને લોભી.
૯૮. ત્રણ જણને વારંવાર ખોલાવવા નહિ:-કાંમમાં પડેલો પારધી, એકાંતમાં ખેડેલો પંડિત અને મૂર્ખ.
૯૯. ત્રણ જણને સુતાં જગાડવાં નહિ:-રાગ, મધમાખ અને પારકું કુતરું.
૧૦૦. મિત્રાઈનાં મૂળીયાં ત્રણ છે:-મળતો સ્વભાવ, સંપ અને સત્કાર.
૧૦૧. મિત્રાઈ તોડાવનારાં ત્રણ છે:-માંહેમાંહે લેણદેણ, ક્રોધભરેલી વાણી અને વિશ્વાસઘાત. કહેવત છે કે “જ્યાં ભાણા વહેવાર ત્યાં નાણા વહેવાર સારો નહિ.”

૧૦૨. અદ્ય સુખ આપનારાં ત્રણ છે:-વાદળાંની છાયા, દુષ્ટની મિત્રાઇ અને સ્ત્રીનું યૌવન.
૧૦૩. દુનિયામાં ધનની ગતિ ત્રણ છે:-દાન, ભોગ અને નાશ. તેમાં ધ્યાન રાખજો કે પેહેલી એ ન થઈ તો ત્રીજી તો અવશ્ય થવાનીજ.
૧૦૪. જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનો દેશ કરી બેસનારા ત્રણ છે:-વિદ્વાન, પરાક્રમી અને અઙ્ગલખાજ.
૧૦૫. વિચારના પ્રકાર ત્રણ છે:-પોતાનો કરેલો, ખીજનો લીધેલો અને સામાને પોતાનો વિચાર આપેલો તે.
૧૦૬. પોતાનાજ આધારપર જીવનારા ત્રણ છે:-સિંહ, સત્યપુરૂષ અને શૂરો.
૧૦૭. પારકા આશ્રયપર જીવનારાં ત્રણ છે:-સ્ત્રી, બાળક અને બીકણા.
૧૦૮. જગતમાં ત્રણ જણને ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી બહુ ખરાબી થાય છે-મંદાશિવાળાને ભારે ભોજન, નીચને ભારે હોદ્દો અને દુર્બલિ-વાળાને ભારે રાજ્ય.
૧૦૯. રાજ્યરૂપી વૃક્ષનાં ફળ ત્રણ છે-યશ, પુણ્ય અને સુખ.
૧૧૦. માણસો વિવેક વિના ચોર, સંગ વિના કાતર અને ઉત્સાહ વિના આળસુ જલદીથી થાય છે.
૧૧૧. જ્ઞાન વૃદ્ધોના ઉપદેશથી મળે છે, પ્રતિષ્ઠા રાજની સેવાથી મળે છે અને યશ દાનથી મળે છે.
૧૧૨. કુલટા સ્ત્રી, કુમિત્ર અને કપટી એઓની પ્રીતિ વિજળીના ચમકારો સમાન છે, કેમકે તે ઉત્પન્ન થઈ કે તુરત નાશ પામે છે

૧૧૩. જ્ઞાનોદય, વેપારોદય અને દેશોદય કરવામાં સંપીઢા માણસોની ખલુ જરૂર હોય છે.
૧૧૪. મોટાઈ મેળવી આપનારા ત્રણ છે:-ઉદ્યોગ, સંખાવત અને ઇશ્વરની ભક્તિ.
૧૧૫. સંખાવત ત્રણ પ્રકારે થાય છે:-તન, મન અને ધનથી.
૧૧૬. વિવેકના સ્થંભ ત્રણ છે:-સત્યતા, નમ્રતા અને મધુર વાણી.
૧૧૭. જેની દોલત જાય તેનું ધણું જાય, જેનો દોસ્ત જાય તેનું તેથી પણ વધારે જાય, પણ જેની હિંમત જાય તેનું તો સંઘણું જાય.
૧૧૮. ખીમારી લાવનાર ત્રણ છે:-આળસ, અનિયમિત ખોરાક અને અસ્વચ્છતા.
૧૧૯. સ્થિર નહિ રહેનારાં ત્રણ છે:-દુર્ગુણ, સદ્ગુણ અને વખત.
૧૨૦. મનશકિત છે તે માણસોનો વજીર છે, દોલત છે તે માન છે પણ અદેખાઈ છે તે લોહાના કાટ જેવી છે, કેમકે તે માણસોનો ધાણુ કાઢ્યા સિવાય રહેતો નથી.
૧૨૧. માણસની હુશિયારી ત્રણ વાતમાં વખણાય છે:-ધર્મમાં વંકિફગાર, દુઃખમાં ધીરજ અને ગુજરાન ચલાવવામાં યુક્તિઓ વાપરવી.
૧૨૨. આળસથી ત્રણ વસ્તુઓ જાય છે:-વિદ્યા, હુનર અને અકકલ.
૧૨૩. જગતમાં ત્રણ વસ્તુ ફળદાયક છે:-દેવતાનું વચન, વિદ્યા અને ધર્મ.
૧૨૪. લોક ત્રણ છે:-સ્વર્ગ, નરક અને પાતાળ.
૧૨૫. દુનિયામાં કર્યા વિના ફળદાયક નહિ થનારું ત્રણ છે:-ઘંટી, ઘાણી અને ઉઘરાણી એ ત્રણ ફેરે પાકે.

૧૨૬. જગતમાં ત્રણ વસ્તુ-સાચી માનવી નહિ-ઔરમાઠ માનું હેત, ગણિકાની લાજ અને વ્યસનીની પ્રીતિ.
૧૨૭. વિદ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણ, સૈન્ય વિનાનો રાજા અને ધન વિનાનો વણિક એ કદી પણ શોભતા નથી.
૧૨૮. દ્રવ્યહીણ મનુષ્યોનો ગણિકા ત્યાગ કરે છે, અપાળક રાજાનો પ્રજા ત્યાગ કરે છે, અને ફળ વિનાના ઝાડનો પક્ષીઓ ત્યાગ કરે છે.
૧૨૯. જગતમાં ખારીલાં ત્રણ છે:- પંડ્યો, પાડો ને કૂતરો, એ ત્રણે જાત કળત.
૧૩૦. જગતમાં સંપીલાં ત્રણ છે:- નાગર, કાગડ અને કુકડો એ ત્રણે જાત સળત.
૧૩૧. જગતમાં ફોગટીયાં ત્રણ છે:- ડોશી, જોષી ને વટેમાણું, એ ત્રણે ફોગટીયાં.
૧૩૨. દુનિયામાં રોકડીઆ ત્રણ છે:- વૈદ, વેશ્યા અને વકીલ, એ ત્રણ રોકડીઆ.
૧૩૩. વકીલના છુ શુણ-સત્યતા, સમયસૂચકતા, અને સંતોષ.
૧૩૪. જીવાનીની કદર વૃદ્ધ જાણે છે, તંદુરસ્તીની કદર આગરો જાણે છે, અને નિયંતાઈની કદર ઠંગાળો જાણે છે.
૧૩૫. યાદ રાખજો કે મોટી આગ જોલવી જરા ચીણગારી જતી મેલવી, વિદ્વાન મિત્ર ત્યજીને મૂર્ખની મિત્રાઈ કરવી અને સાધને મારીને તેના બચ્ચાને પાળવું એ અક્કલવંત મનુષ્યોનું કામ નથી.

૧૩૬. યાદ રાખજો કે મોટાઈ, પંડિતપણું અને કુવિનતા એ ત્યાં-
સુધી શરીરમાં કામ ઉત્પન્ન થયો નથી, ત્યાં સુધીજ ટકી રહે
છે. કહેવત છે કે કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા ॥ મતલબ
કે “ કામાતુર ન ઓળખે, લોલી ન ગણે લાજ ” એ કહેવત
ખરી છે. ક્યું છે કે:—

દાહરા.

કામી કુળ ન ઓળખે, લોલી ન ગણે લાજ;

મરણ વેળા ન ઓળખે, ભુખ ભરખે અખાજ.

સત્ય શીલ ડહાપણ ગયું, ગયુંજ નિર્માળ નામ;

સૌ વેતે પુરે ગયું, જ્યારે પ્રગટ્યો કામ.

પુત્ર મિત્ર બહાલો નહિ, નહિ રત્ન નહિ દામ;

પ્રિય પિતા બહાલો નહિ, જ્યારે પ્રગટ્યો કામ.

નાત જાતનો ભય નહિ, નહિ ગોત્ર ગુણગ્રામ,

રાત્ર્ય પ્રજાનો ભય નહિ, જ્યારે પ્રગટ્યો કામ.

સામગ્રી.

૧૩૭. જગતમાં ત્રણથી પાછા હઠી જવું:—વહેતું પાણી, મહાન પુરૂષનો
ગુસ્સો, અને સજગતી આગથી દૂર રહેવું.

૧૩૮. સુખથી સુનારા ત્રણ છે:—સત્યવાન, સંતોષી, અને સારા કામ
કરનાર.

૧૩૯. ત્રણ વસ્તુ નુકસાનકારક સમજવી:—ક્રોધાયમાન સ્ત્રી, અગ્નિનો
ભડકો અને કડાઈનું છિદ્ર.

૧૪૦. શત્રુનો નાશ કરનારાં ત્રણ છે:—હિંમત, હથિયાર અને દારૂગોળો.

૧૪૧. પુજવા યોગ્ય ત્રણ છે.—માખાપ, રાજા અને ગુરુ.

૧૪૨. ત્યજવાલાયક ત્રણ છે:-કલંઠ ઓરત, કપુત છોકરો અને કુટિલ મિત્ર.
૧૪૩. નાશ નહિ પામનારા ત્રણ છે.-આકાશ, સૂર્ય અને પૃથ્વી.
૧૪૪. ત્રણને ધરમાં રાખવાં:-છોર વિનાની બહેન, નિમકહલાલ નોકર અને પ્રમાણિક મિત્ર.
૧૪૫. કામી ત્રણ વસ્તુથી ભ્રષ્ટ થાય છે:-લક્ષ્મી, પ્રાણ અને કીર્તિ.
૧૪૬. સુધારાના સ્થંભો ત્રણ છે:-જ્ઞાન, કરકસર અને ઉદ્યોગ.
૧૪૭. ઉદ્યોગનાં અંગભૂતો ત્રણ છે:-વાંચન, વાતચિત અને નિરીક્ષા.
૧૪૮. માન મેળવવાના મુખ્ય રસ્તા ત્રણ છે.-(૧) સામાને માન આપવું, (૨) સૌ સાથે સંપીને ચાલવું અને (૩) પ્રમાણિક થવું.
૧૪૯. જગતમાં ત્રણ કાચાં સારાં.-નાર, ચાર ને ચાકર એ ત્રણ કાચાં ભલાં.
૧૫૦. જગતમાં ત્રણ પાકાં સારાં.-પાન, પટેલ ને પ્રધાન એ ત્રણ પાકાં ભલાં.
૧૫૧. દુનિયામાં ત્રણ જણા હમેશાં હાડમાર થાય છે.-કળ્યાણેાર. ખોટો ભલકો રાખનાર અને નિંદાખોર.
૧૫૨. જેને દયા નથી તે દૈત્ય છે, જેને લાજ નથી તે ખુની છે અને જેને લાગણી નથી તે પાપી છે.
૧૫૩. ધર્મવાળાને પારકો નાશ વહાલો હોય છે, નિર્દયને અનીતિ વહાલી હોય છે, અને આળસુને ગંદાઈ વહાલી છે.
૧૫૪. શાક આધાથી રોગ વધે છે, દુધ આધાથી શરીર વધે છે અને ધી ખંદાથી ચરખી વધે છે, માટે એ ત્રણે અતિશય ખાવાં નહિ.

૧૫૫. ધનનો કાતર કૃપણ ગણાય છે, મનનો કાતર અવિશ્વાસુ ગણાય છે અને કામનો કાતર આળસુ (એટી) ગણાય છે, માટે આળસુ થવું નહિ.
૧૫૬. પૈસા કરતાં પણ વધારે કિંમતી ત્રણ છે:-જ્ઞાલાદ, ઈજ્ઞત અને અક્ષલ.
૧૫૭. દુનીયામાં મોટી કસોટી ત્રણ છે:-ભેદની કસોટી જ્ઞાન, કળતની કસોટી અમલ અને કંગાલની કસોટી પૈસા છે.
૧૫૮. જગતમાં ત્રણથી દૂર રહેવાય તો વધારે સારું:-દુસ્મન, દુષ્ટ અને દોષજન્ય.
૧૫૯. ગધેડામાં મુખ્ય ગુણો ત્રણ છે:-ભાર રહેવો, હઠવું નહિ અને સંતોષ રાખવો.
૧૬૦. જગતમાં કાળના પ્રકાર ત્રણ છે:-ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન.
૧૬૧. ધર્મના કાંડ ત્રણ છે:-કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ અને ઉપાસના.
૧૬૨. સ્ત્રીની જાતિ ત્રણ છે:-મુઝ્વા, મધ્યા અને પ્રૌઢા.
૧૬૩. જીંદગીના ભાગ ત્રણ છે:-આળાવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃદ્ધાવસ્થા.
૧૬૪. દરેક વસ્તુના વર્ગ ત્રણ છે:-ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ.
૧૬૫. સ્ત્રીના પ્રકાર ત્રણ છે:-કુંવારી, સધવા અને વિધવા.
૧૬૬. દિવસના ભાગ ત્રણ છે:-સવાર, બપોર અને સાંજ.
૧૬૭. ગણિતના પ્રકાર ત્રણ છે:-અંક, બીજ અને રક્ષો.
૧૬૮. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે:-સંચિત, ક્રિયમાણું અને પ્રારબ્ધ અથવા નિત્યકર્મ, નૈમિત્તિકર્મ અને કાળકર્મ.
૧૬૯. હંમેશાં ત્રણની ગરજ વધારે પડે છે:-રાજની, ન્યાયની અને પૈસાની.

૧૭૦. રાજ્ય ચલાવવામાં ત્રણ વસ્તુની પુરી જરૂર પડે છે:--રાજની, સરદારની અને કાયદાની.
૧૭૧. ગુણના પ્રકાર ત્રણ છે:--રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણ.
૧૭૨. દર્શન ત્રણ પ્રકારનાં છે:--સ્વપ્નદર્શન, ચિત્રદર્શન અને સાક્ષાત્દર્શન.
૧૭૩. નાડીના પ્રકાર ત્રણ છે:--આદિ, મધ્ય અને અંત.
૧૭૪. રોગનાં મૂળ ત્રણ છે:--વાત, પિત્ત અને કફ.
૧૭૫. કલાકના ભાગ ત્રણ છે:--કલાક, મિનિટ અને સેકન્ડ.
૧૭૬. હિંદુઓમાં દેવ ત્રણ છે:--બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ.
૧૭૭. બ્રાહ્મણને ત્રણ ચીજ બહુ વહાલી હોય છે:--પાણી, પત્થર તે પાંદડાં.
૧૭૮. જનોઇ પહેરવાનો હક્ક ત્રણને જ મળે છે:--બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય.
૧૭૯. વ્યાપાર કરવામાં ત્રણ ચીજની પુરી જરૂર છે:--હામ, દામ અને ઠામ.
૧૮૦. ગરદન મારવા ચોખ્ખ ત્રણ ગણાય છે:--ઉંચા લેયો બળ-દીયો, નીચા લેઈ નાર, એકલહટો વાણીઓ, એ ત્રણને ગરદન મારે.
૧૮૧. દરેક વસ્તુનાં રૂપ ત્રણ છે:--નકકર, પ્રવાહી અને હવાધે.
૧૮૨. શક ચલાવનારા ત્રણ થઇ ગયા છે:--શાહીવાહન, વિક્રમ અને યુધિષ્ઠિર.
૧૮૩. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ભાગ ત્રણ છે--યાંત્રિકશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર.

૧૮૪. માણસને ત્રણ વસ્તુ પાપમાલ કરે છે:-જુઠાઈ, કરજ અને કપડું.
૧૮૫. ગુજરાતી અક્ષરોના પ્રકાર ત્રણ છે:-મુળાક્ષર, બારાક્ષરી અને જોડાક્ષર.
૧૮૬. ગુજરાતી શબ્દાલંકારના પ્રકાર ત્રણ છે:-ઝડ, ઝમક અને અક્ષરસંગાધ.
૧૮૭. દરેક ભાષામાં વાતચિત કરતાં હમેશાં ત્રણ પુરુષ આવે છે:-બોલનાર, સાંભળનાર અને જેના વિષે બોલવામાં આવે તે.
૧૮૮. ત્રણ અપશુકનીયાં ગણાય છે:-ગીધ, ગધેડા અને ધ્રુવડ.
૧૮૯. રાજ્યની સ્થિતિ ત્રણ છે:-જય, સમાધાની અને નાશ.
૧૯૦. ભણવાના પ્રકાર ત્રણ છે:-વાંચવું, લખવું અને શિખવું.
૧૯૧. વિલાયતમાં પાલમિન્ટની સલા ત્રણ બંધનથી થયેલી છે:-રાજા, અમીર અને રૈયતથી.
૧૯૨. ખેશરમ ત્રણ છે:-દરવાન, સરવાન અને ગઢેવાન.
૧૯૩. હિંદુસ્થાનમાં મોટામાં મોટાં શહેરો ત્રણ છે:-મુંબાઈ, મદ્રાસ, ને કલકત્તા.
૧૯૪. વરસના ભાગ ત્રણ છે:-શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું.
૧૯૫. ઉમરની ગણતરીના પ્રકાર ત્રણ છે:-દિવસ, માસ અને વરસ.
૧૯૬. હલકાઈ બતાવનાર ત્રણ છે:-વખત વિનાનું હસવું, સ્ત્રી સાથે લડવું અને નીચની સેવા કરવી.
૧૯૭. નકામાં ત્રણ છે:-ઝનસાફ વિનાનો રાજા, અક્કલ વિનાનો ધનસાફ અને વિદ્યા વિનાની અક્કલ.

૧૯૮. દુશ્મનના હાથમાં જલદીથી સપડાઇ જનાર ત્રણ છે:-કિસ્સા વગરનો રાજા, મદ વગરનો હાથી અને દાઢ વગરનો સર્પ.
૧૯૯. અક્ષય ત્રણ છે:- ઈનસાફ વિનાનો રાજા, પાણી વિનાનાં વાદળાં અને શાહી વિનાનો ખડીઓ.
- ૨૦૦ ત્રણ જેમ સાદાં તેમ સારાં:-દાદ, દાવો તે પ્રશ્ન.
૨૦૧. ત્રણથી ત્રણનો વધારો થાય છે:-અનુભવથી અકકલ, કસરતથી બળ અને ઉદ્યોગથી કળ.
૨૦૨. પાણીનાં રૂપ ત્રણ છે:-પ્રવાહ, વરાળ અને બરફ.
૨૦૩. મીઠી નિદ્રા આપનારાં ત્રણ છે:-સંપ, સંતાન અને શાંતિ.
૨૦૪. માણસના પ્રકાર ત્રણ છે:-મરદ, સ્ત્રી અને વ્યંડળ.
૨૦૫. ત્રણ જણાને ઠગ જણાવા:-માણસમાં ચાડીઓ, પક્ષીમાં કાગડો, અને પશુમાં શિયાળ.
૨૦૬. વિદ્યા શીખવાનાં સાધન ત્રણ છે:-ખંત, મેહેનત અને બુદ્ધિ.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ઉપયોગી સવાલ જવાબ.

સવાલ—દુનિયામાં ગણેા કાણુ ?

જવાબ—જે પોતાને શિખરે તે.

સવાલ—મોટામાં મોટો તવંગર કાણુ ?

જવાબ—જે પોતાને મધ્યું હોય તેમાં સંતોષ રાખે તે.

સવાલ—સૌથી બળવાન કાણુ ?

જવાબ—જે પોતાને છતી શકે તે.

સવાલ—જગતમાં છત્યું કાણુ ?

જવાબ—જેણે પોતાના મનને છત્યું તે.

સવાલ—જગતમાં માન કાણુ પામે છે ?

જવાબ—જે બીજને માન આપે તે.

સવાલ—મનુષ્યનો જીવ લેનારો મોટો રોગ કયો ?

જવાબ—ચિંતા, કેસર “ચિંતા કરતાં ચિંતા ભલી.”

સવાલ—જગતમાં મોટો દરિદ્રી કાણુ ?

જવાબ—જેણે તૃપ્તિ છોડી નહિ તે.

સવાલ—જગતમાં જીવતો મુઓ કાણુ ?

જવાબ—જેને કાંઈ ઉદ્યમે ન હોય તે.

સવાલ—જગતમાં આંધળો કાણુ ?

જવાબ—જે કામાતુર હોય તે, કેમકે ધ્રુવડ તો રાત્રે પણ દેખી શકે છે અને પક્ષીઓ દિવસે પણ દેખી શકે છે; પરંતુ એક કામાંધ માણસ તો દિવસ કે રાતના કોઈ પણ ભાગમાં દેખી શકતો નથી. કહેવાય છે કે—

કામો કુળ ન ઓળખે, લોભી ન ગણે લાજ;
મરણ વેળાં ન ઓળખે, ભુખ ભરખે અખાજ.

સવાલ—મોતનો મિત્ર કાણુ ?

જવાબ—અભિમાન, કારણ કે અભિમાની માણસનું મોત નિપજતાં વાર લાગતી નથી.

સવાલ—જગતમાં ભુંડામાં ભુંડો કાણુ ?

જવાબ—જે બીજને ભુંડો ગણે તે.

સવાલ—જગતમાં કાણો કાણુ ?

જવાબ—જેના પેટમાં વાત રહે નહિ તે.

સવાલ—જગતમાં સૌથી વધારે હેત ધનવનાર કાણુ ?

જવાબ—માયાપ, કેમકે “દરિયા સમાન રેત નહિ અને મા-
યાપ સમાન હેત નહિ.”

સવાલ—પૈસાદારને જોઈએ તે શું ? ગરિઓ પાસે છે તે શું ? કું-
ભુસો ખર્ચે છે તે શું ? અને ઉડાઉઓ ખચાવે છે તે શું ?

જવાબ—કાંઈજ નહિ.

સવાલ—પૈસો મેળવવાનો સૌથી સહેલો ઉપાય શો ?

જવાબ—ઉદ્વેગ અને તેની સાથે કરકસર.

સવાલ—ભીખારીઓની મોટામાં મોટી દોષત શું ?

જવાબ—આજીજી.

સવાલ—અજ્ઞાનપણના ધરમાં મોટો કોણ મનાય છે ?

જવાબ—બહેમ, કારણકે અજ્ઞાનીઓ બહેમી બહુ હોય છે.

સવાલ—પોતાની મેળે બનાવેલી હાથપગની બેડી અને ગળાની ફાંસી તે શું ?

જવાબ—પોતાનું કરેલું કરજ.

સવાલ—સર્વ ધર્મનું મૂળ શું ?

જવાબ—સત્યતા.

સવાલ—મોટામાં મોટો અને કારી જખમ કયો ?

જવાબ—કટુ વચન, કારણ કે તલવાર છુરીનો ધા રૂઆય છે પરંતુ બોલરૂપી ધા રૂઆતો નથી.

સવાલ—સૌથી લાંબો દિવસ કયો ?

જવાબ—જે દિવસે અપવાસ હોય તે. કહેવત છે કે—

ભુખ રાંડ ભુંડી, આંખ જાય ઉંડી;
પગ થાય પાણી, ને આંસુ આવે તાણી.

સવાલ—જગતમાં મોટો યોદ્ધો કોણ ?

જવાબ—જેણે કામને જીત્યો તે.

સવાલ—મોટામાં મોટું પાપ કયું ?

જવાબ—વિશ્વાસઘાતનું.

સવાલ—મોટામાં મોટો ઉદ્દોગ કયો ?

જવાબ—કરકસર, કેમકે “સો સદ્ગર અને એક કસર.”

સવાલ—અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં ન મટે તે શું ?

જવાબ—સ્વભાવ.

સવાલ--જગતમાં સર્વથી મોટો રાજા કયો ?

જવાબ--મેઘરાજા.

સવાલ--હમેશાં વિના અગ્નિએ બાળનારાં કોણ ?

જવાબ--ભુંડી ઓરત, ભુંડાં છોકરાં, અને ભુંડાં પડોશી.

સવાલ--સારો વેહેપાર કયો ?

જવાબ--જેમાં નુકસાન થાય નહિ તે.

સવાલ--સોનાથી પણ વધારે કિંમતી શું ?

જવાબ--સંતોષ.

સવાલ--દુનિયામાં શુભો તે કોણ ?

જવાબ--જેણે પારકાં દુઃખો કાપ્યાં તે.

સવાલ--દુધથી ઉજળો કોણ ?

જવાબ--સપુત.

સવાલ--કાજળથી કાળો કોણ ?

જવાબ--કપુત.

સવાલ--ગળ્યામાં ગળ્યું શું ?

જવાબ--ગરજ.

સવાલ--સૌથી સ્વાદિષ્ટ ભોજન કયું ?

જવાબ--જે ખરી ભૂખમાં ખવાય તે, કેમકે ગમે તેવી અમૃત સમાન રસોઈ હોય તથાપિ ભૂખ વિના તે લાવતી નથી. કહે-
વત છે કે--

ભૂખ ગઈ ભોજન મિલ્યો, ઠંડ ગઈ મિલ્યો કબા;
જોખન ગયો ત્રિયા મિલી, એ તિનો આગ લગા.

અને વળી ખરી ભૂખ હોય ત્યારે કહેવાય છે કે--

ભૂખ ન જાણે લાવતું, ને ખીત ન જાણે જાત;
ઊંઘ ન જાણે સાથરો, જ્યાં સુતા ત્યાં રાત.

અને વળી:—

ભુખ ન જાણે એઠા ભાત, તરસ ન જાણે ઘોળી ધાટ;

પ્રીત ન જાણે જાત કજાત, ઉંઘ ન જાણે ત્રુટી ખાટ.

સવાલ—જગતમાં સૌથી વધારે વહાલું શું?

જવાબ—પેટ, ક્રમકે “પેટ જેવું પાલું તેને કોઈ નહિ વહાલું”

કહેવાય છે કે:—

ઢાહરો.

સૌકો મળીને સત્ય કર્યું, વાત ન્યાયની નેટ;

સૌથી વહાલું જાણીને, પોતાનું જે પેટ.

સામળભટ્ટ.

કહેવાય છે કે:—

વાંધાળું વચમાં પડ્યું, છે વહાલામાં વહાલું;

સવારે ભરીએ પણ, સાંજે ઠાલું ને ઠાલું.

સવાલ—દુનિયામાં મોટી વાત કયું?

જવાબ—સૌને યાદ રહે તે.

સવાલ—દરેક પુરૂષને મોટામાં મોટી જિજ્ઞાસા કયું?

જવાબ—ખાઈડીઓની.

સવાલ—અકકલનો દુશ્મન કોણ?

જવાબ—જે સમજીને ખોટું રસ્તું ચાલે તે.

સવાલ—એક વખત હાથથી ગયું તો પાછું મળેજ નહિ તે શું?

જવાબ—વખત અને જીવાની; ક્રમકે જોયેલો પૈસો મેહેનતથી પણ

મેળવી શકાય છે, કટાઈ ગયેલું જ્ઞાન અઘ્યાસથી પણ તાલું

ધાય છે, અને તંદુરસ્તી આપધથી પણ મળે છે; પરંતુ

ખોયેલો વખત અને ગયેલી જીવાની કશાથી પણ પાછાં મળી શકતાં નથી.

સવાલ—બુદ્ધિનો નાશ શાથી થાય છે ?

જવાબ—કાંઈ પણ ઉદ્યોગ નહિ કરવાથી; કેમકે બુદ્ધિ છે તે વરાળ વિનાના એક સરસમાં સરસ ધંજન જેવી છે; કારણ કે વરાળ વિના ગમે તેવી ઉતાવળે ચાલનારું ધંજન એક તસુ પણ ખસી શકતું નથી, તેમ ઉદ્યોગ વિના બુદ્ધિ જડ થઈ જાય છે અને કાળના ગમન સાથે લય પામી જાય છે.

સવાલ—રીવાજ તે શું ?

જવાબ—મૂર્ખ લોકોને મૂર્ખ રહેવાનું મોટામાં મોટું જ્ઞાન અને સુધારાના કામમાં મોટામાં મોટી હરકત.

સવાલ—જગતમાં મોટામાં મોટું જંગલી જનાવર કયું ?

જવાબ—જીલ્લો, કેમકે તેને કબજામાં રાખીશું તો બચાવ કરશે અને છુટી મુકીશું તો કકડા કર્યા વગર રહેશે નહિ.

સવાલ—બધી દુનિયાને સુધારવાનો ઉપાય કયો ?

જવાબ—સૌએ પોતપોતાની બુલો સુધારવી.

સવાલ—દુનિયામાં મોટો દરિદ્રી કોણ ?

જવાબ—જેના મનમાં વિશાળ તૃષ્ણા ભરી હોય તે.

સવાલ—મનુષ્યને સ્વર્ગમાં જતાં અટકાવનાર મોટા શત્રુઓ કોણ ?

જવાબ—કામ, ક્રોધ, મોહ ને લોભ એ ચારે મોટા શત્રુઓ ગણાય છે.

સવાલ—દરેક માણસે ખરેખરી કમ્મર શેમાં કસવી ?

જવાબ—સ્વદેશના સુધારામાં.

સવાલ—ધન સંપત્તિનું મોટામાં મોટું સાધન શું ?

જવાબ—સૌ સાથે સંપ રાખવો અને હળીમળીને ચાલવું.

સવાલ—જગતમાં સાચું ધન કયું ?

જવાબ—જે પરોપકારાર્થે વપરાયું તેજ સાચું ધન કહેવાય.

સવાલ—સાચી સગાઈ કઈ ?

જવાબ—(દંપતીની) વર વહુની.

સવાલ—મોટી લક્ષ્મી કઈ ?

જવાબ—જે સત્ય ધર્મથી મેળવી હોય તે.

સવાલ—સાચો સ્નેહી કોણ ?

જવાબ—જે પાપખંધનથી છોડાવે તે.

સવાલ—સાચો ભાઈ કોણ ?

જવાબ—જે બીડ વખતે મદદ કરે તે.

સવાલ—નિંદાને પાત્ર કોણ ?

જવાબ—જે સ્વધર્મથી વિમુખ હોય તે.

સવાલ—જગતમાં લજ્જા કઈ ?

જવાબ—ખરાબ કામોમાં મગ્ન રહેવું તે.

સવાલ—મોટામાં મોટી દવા કઈ ?

જવાબ—જેથી બધાને સુખ થાય તે.

સવાલ—જીતે કાને બહેરો કોણ ?

જવાબ—જે હિતનાં વચનો સાંભળે નહિ તે.

સવાલ—જીતી વાચાએ મુંગો કોણ ?

જવાબ—જે વખત વિનાનું બોલે તે.

સવાલ—જીતી આંખે આંધળો કોણ ?

જવાબ—કામી.

સવાલ—જીતે ધને નિર્ધન કોણ ?

જવાબ—કૃપણનો સરદાર.

સવાલ—છતે વેપારે દેવાળીઓ કાણુ ?

જવાબ—જે હિસાબ રાખે નહિ તે.

સવાલ—છતે દીકરે વાંઝીયો કાણુ ?

જવાબ—છોકરાને જે મૂખ રાખે તે.

સવાલ—જગતમાં મોટી બલાઓ કઈ ?

જવાબ—ભુંડી ઓરત, ભુંડા પડોશી અને ભુંડા છોકરાં.

સવાલ—મોટો મૂખ કાણુ ?

જવાબ—જે બેસવાનીજ ડાળ કાપે તે.

સવાલ—પશુ સમાન કાણુ ?

જવાબ—જે પોતાના સ્વાર્થને પિછાણે નહિ તે.

સવાલ—ખરી વિદ્યા કઈ ?

જવાબ—જે મ્હોડે હોય તે.

સવાલ—મોટી કેળવણી કઈ ?

જવાબ—શીખવેલું શીખનાર ભૂલે નહિ તે.

સવાલ—હિતાવળે અલોપ થનારાં કાણુ ?

જવાબ—યૌવન, ધન, અમલ અને આયુષ્ય.

સવાલ—વિજળી કરતાં પણ વધારે વેગ કોનો ?

જવાબ—મનનો.

સવાલ—જગતમાં મદ ઉત્પન્ન કરનારાં કાણુ ?

જવાબ—ધન, યૌવન, રૂપ, રાજ્ય, વિદ્યા, કુળ, બળ અને શિવમદ એ.

આક પ્રકારના મદ ગણાય છે.

સવાલ—પુરુષાર્થ કેટલા પ્રકારના છે ?

જવાબ—ચાર પ્રકારના. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

સવાલ—દશમે નિધિ કયો ?

જવાબ—વિવેક.

સવાલ—મનુષ્યોનો મોક્ષ શાથી થાય ?

જવાબ—મન, વચન અને કાયાએ પાપથી વિરક્ત થવાથી.

સવાલ—મોટું વ્રત કયું ?

જવાબ—બ્રહ્મચર્ય વ્રત.

સવાલ—દરેક માણસ એવો કયો બોળે ઉપાડવાની ઈચ્છા કરે છે, કે ઈચ્છા છતાં ઉપાડી શકતા નથી ?

જવાબ—સત્ય; કેમકે સત્ય સાચવવું એ મોટામાં મોટો બોળે ઉઠાવવા બરાબર છે.

સવાલ—જગતમાં મોટામાં મોટો આરસો કયો ?

જવાબ—પોતાનું દીલ, કેમકે દીલ છે તે સામાના દીલને તુરત પીગાળી શકે છે. કહેવાય છે કે “ દિલ ભર દિલ ” એ કાંઈ બોલું નથી.

સવાલ—મોટામાં મોટી જાન કયી ?

જવાબ—દોલતની.

સવાલ—દુનિયામાં કુળવાન કુટુંબ કયું ?

જવાબ—જે કુટુંબ વિવેચી અને નીતિવાળું હોય તે.

સવાલ—માણસને મોટો ધક્કો કયો ?

જવાબ—અતઃકરણનો; કેમકે સાથી પાયમાલ થયેલો માણસ કોઈ વખત પણ પૈસાદાર થઈ શકે છે, કુટુંબ કબીલાથી નાશ પામેલો માણસ કોઈ વખત પણ મેળવી શકે છે, પરંતુ અતઃકરણના ધક્કાથી નાશ પામેલો માણસ કાંઈ પણ મેળવી શકતો નથી; મતલબ કે તે પોતાનો જીવ ખોઈ બેસે છે.

સવાલ—આખી દુનિયામાં ઉત્તમ સ્થાન કયું ?

જવાબ—જે સ્થાનકે મનને શાંતિ થાય તે.

સવાલ—જગતમાં ઉત્તમ સ્થાન કયું ?

જવાબ—જેથી મનનો મેલ ધોવાય તે.

સવાલ—સ્વર્ગનાં સુખો શાથી મળે ?

જવાબ—ધર્મ કરવાથી.

સવાલ—નરકકુંડમાં કોણ જાય ?

જવાબ—પાપી.

સવાલ—કહે છે કે કામધેનુ ગાય ઇચ્છિત ફળની દેતારી છે તે ગાય કઈ ?

જવાબ—વિદ્યા.

સવાલ—રોગીનો મિત્ર કોણ ?

જવાબ—ઔષધ.

સવાલ—મોટામાં મોટો વૈદ્ય કયો ?

જવાબ—જે દરદને પિછાણે તે.

સવાલ—દુનિયામાં મોટો મૂર્ખ કોણ ?

જવાબ—જે મિથ્યા મનોરંધ કરે તે.

સવાલ—આકાશથી પણ મોટું કોણ ?

જવાબ—માળાપ.

સવાલ—જગતમાં બોળડો કોણ ?

જવાબ—જે પ્રશ્નકારી વચન બોલી જાણે નહિ તે.

સવાલ—વિદ્વાને રડવું શાથી ?

જવાબ—લોક અપવાદથી.

સવાલ—જગતમાં લુણ્ણરામી કોણ ?

જવાબ—જે કરેલા ઉપકારને ભૂલી જાય તે.

સવાલ—સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ શો ?

જવાબ—સ્વામીની સેવા.

સવાલ—રૂપાણી સ્ત્રી કઈ ?

જવાબ—જે પતિવ્રતનો ધર્મ પાળે તે.

સવાલ—ખોતાના પ્રાણુથી પણ વહાલું શું ?

જવાબ—આખરૂં.

સવાલ—મોટી લગામ કઈ ?

જવાબ—જીલને વશ રાખી શકાય તે.

સવાલ—મોતથી પણ વધારે દુઃખદાયક શું ?

જવાબ—અપમાન.

સવાલ—દુનિયામાં દુઃખદાયક ધર કયું ?

જવાબ—જે ધરમાં સ્ત્રીનું પરિવ્રજ હોય તે.

સવાલ—મોટામાં મોટો વેપારી કયો ?

જવાબ—જે ઓછું આપે નહિ અને ખોટું ખોલે નહિ તે.

સવાલ—જગતમાં પૈસાદાર કોણ ?

જવાબ—જે વરસે દહાડે પાછ પણ અચાવે તે.

સવાલ—કરજવાન કોણ ?

જવાબ—જે આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કરે તે.

સવાલ—સસ્તામાં સસ્તી વસ્તુ કઈ ?

જવાબ—જે મફત મળે તે.

સવાલ—દરરોજ જીવું ખોલનાર કોણ ?

જવાબ—જે વેપારી હોય તે.

સવાલ—સઘળાં માણસો મળતાં શેમાં અને જીદાં શેમાં હોય ?

જવાબ--આકારમાં મળતાં પણ આંચરણમાં જુદાં હોય છે.

સવાલ--મોટો ઈલમ કયો ?

જવાબ--જે વસ્તુનું આપણને જ્ઞાન નથી તે વસ્તુ સામે માણસ આપણને બતાવી શકે તે.

સવાલ--દરેક માણસનો સારામાં સારો શણગાર કયો ?

જવાબ--કહાપણ.

સવાલ--કોઈ પણ માણસનો અખત્યાર કેની પાસે ચાલતો નથી ?

જવાબ--મોત પાસે.

સવાલ--આખા જગતનો નાશ કયારે થશે ?

જવાબ--જ્યારે સત્યનો નાશ થશે ત્યારે.

સવાલ--મોટો એઈ કોણ ?

જવાબ--વિચારશૂન્ય.

સવાલ--દુનિયામાં મોટી સમૃદ્ધિવાળો રાજા કયો ?

જવાબ--જે પોતાની પ્રજાને અદલ ન્યાય આપી સુખી કરે તે

સવાલ--દુનિયામાં ઉતાવળે ચાલનાર કોણ ?

જવાબ--વખત.

સવાલ--ખેશરમ કોણ ?

જવાબ--જુગારી.

સવાલ--મોટો દેવ કયો ?

જવાબ--પૈસો. કહેવત છે કે " પૈસો ઢાઢ પરમેશ્વર છે. "

સવાલ--જે ફેંકે તેનેજ વાગે એવું હથિયાર કયું ?

જવાબ--અદેખાઈ, કેમકે અદેખો માણસ અદેખાઈનું તીર ફેંકે છે તો બીજા ઉપર, પણ તેથી પોતેજ જખમી થાય છે.

સવાલ--મોટી અદાલત કઈ ?

જવાબ—જ્યાંથી વ્યાજખી ન્યાય મળે તે.

સવાલ—ગુસ્સાનું મૂળ શું ?

જવાબ—મૂળ મૂખાંઠ અને પરિણામ પસ્તાવો.

સવાલ—દુનિયામાં મોટો લ્હાવો કોણે લીધો ?

જવાબ—જેણે પરોપકાર કરી પારકાં દુઃખો કાઢ્યાં તેણે.

સવાલ—હમેશાં દત્તેશ્વર મંદ કોણે ?

જવાબ—નીતિ અને રૂઝવણી ચાલનાર.

સવાલ—મોટામાં મોટો અને પકડી નહીં શકાય તેવો ચોર કોણે ?

જવાબ—માણસનું મન.

સવાલ—જગતમાં મોટી નિશાળ કઈ ?

જવાબ—જેમાંથી નીતિવાન થવાય તે.

સવાલ—વેદને વહાલું શું ?

જવાબ—રોગ.

સવાલ—વધીલને વહાલું શું ?

જવાબ—દુઃખો.

સવાલ—વેસ્થાને વહાલું શું ?

જવાબ—દામ.

સવાલ—ઉદ્યોગીને વહાલું શું ?

જવાબ—કામ.

સવાલ—નવરાને વહાલું શું ?

જવાબ—નિંદા.

સવાલ—સ્ત્રીને વહાલું શું ?

જવાબ—પુરૂષ.

સવાલ—ખરાબમાં ખરાબ વધે કયો ?

જવાબ—ગુલામીનો.

સવાલ—મોટામાં મોટું બાણ કયું ?

જવાબ—કામબાણ.

સવાલ—માણસો કેટલી જાતનાં હોય છે ?

જવાબ—બે જાતનાં. (૧) અકલવાળાં. (૨) વગર અકલનાં.

સવાલ—તેજદાર ભાલો કયો ?

જવાબ—કલમ; કમકે “ રેલમાં રોદા નહિ, ન કલમ સમાન.
ઘોદો નહિ. ”

સવાલ—સારામાં સાફ અને મોટું પુસ્તક કયું ?

જવાબ—જે વાંચવાથી સદાચરણી થવાય તે.

સવાલ—મોટું શેઠેર કયું ?

જવાબ—જ્યાં વિશેષ હુન્નરકળા અને વેપાર હોય તે.

સવાલ—દુનિયામાં મોટો દયાળુ કેણુ ?

જવાબ—જે બીજાનાં દુઃખો જોઈ શકે નહિ તે.

સવાલ—દુનિયામાં એવી કઈ મોટી ચીજ છે કે તેમાં સપડાયલો.
માણસ ભાગ્યેજ છુટી શકે ?

જવાબ—પ્યાર.

સવાલ—દુનિયામાં નકામી ચીજ કઈ છે ?

જવાબ—જેનો ઉપયોગ માણસ બાણી શકે નહિ તે.

સવાલ—મોટો સખાવતી કેણુ ?

જવાબ—જે પોતાની કમાઈ કરતાં ઓછી સખાવતી કરે તે, કારણકે.
જે માણસ પોતાની કમાઈ કરતાં વધારે સખાવત કરે તે.
કરતાં ઝેંક ગરીબ માણસ પોતાની અરધી રોટલીમાંથી કકડો.
આપે તે મોટો સખાવતી કહેવાય.

સવાલ—દુનીયામાં પુસ્તકોના વાંચનાર કેટલા ?

જવાબ—એ જણાં, તેમાં એક ડાહ્યા અને બીજો મૂખ, કેમકે ડાહ્યા ગુણ બોળે છે અને મૂખ ઓડ બોળે છે.

સવાલ—દુનીયામાં મોટું વહાણ કયું ?

જવાબ—જે સહીસલામત પાર ઉતરે તે.

સવાલ—દુનીયામાં એવો કયો પોશાક છે, કે જે હમેશ પેહેરવાથી ફાટવાને બદલે ઉલટો મજબુત થાય અને તે પેહેરનારને તવંગર, તંદુરસ્ત અને ડાહ્યા બનાવે ?

જવાબ—ઉદ્યોગ.

સવાલ—મોટામાં મોટો દીવો કયો ?

જવાબ—સૂર્ય.

સવાલ—બધી રાતો કરતાં મોટી રાત કયું ?

જવાબ—જે રાતે ઉભાગરો કરવો પડે તે.

સવાલ—મોટામાં મોટી આગ કયું ?

જવાબ—ચિંતા.

સવાલ—દુનીયામાં મોટો અને સારો હુન્નર કયો ?

જવાબ—જેથી બધાઓને લાભ મળી શકે તે.

સવાલ—સારામાં સારી અને રૂપવતી સ્ત્રી કયું ?

જવાબ—જેનાથી તેનો પતિ સુખ અને આનંદ પામે તે.

સવાલ—દુનીયામાં મોટામાં મોટી અને કિંમતી દોલત કયું ?

જવાબ—તંદુરસ્તીની.

સવાલ—જગતમાં સુખથી સુનારો કોણ ?

જવાબ—જે ઉધારનો વેપાર કરે નહિ તે.

સવાલ—સૌથી વધારે હપનો દિવસ કયો ?

જવાબ--લગ્નનો, કહેવત છે કે વિવાહ સમાન હુષ્ નહિ, અને
મુઆ સમાન શોક નહિ "

સવાલ--મોટામાં મોટો કાયદો કયો ?

જવાબ--જેથી દરેક માણસના જનમાલનું રક્ષણ થાય તે.

સવાલ--જેનો પાર ન આવે એવો દરિયો કયો ?

જવાબ--તૃણા.

સવાલ--માણસની પરિક્ષા શાથી થાય છે ?

જવાબ--ખેલવા ચાલવા ઉપરથી અને તેનાં ક્ત'વ્યક્રમ' ઉપરથી.

સવાલ--આપણી વસ્તુનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકીએ

જવાબ--જેથી ખીજને કશી હરકત થાય નહિ તેવી રીતે.

સવાલ--મોટામાં મોટું હથિયાર કયું ?

જવાબ--જે હાજર હોય તે; કેમકે "હાજર એજ હથિયાર."

સવાલ--માણસનો પ્રાણ લેનાર ખંજર કયું ?

જવાબ--અપમાન; કારણકે અપમાનથી જીવવા કરતાં માનથી મરવું
તે વધારે ખેડેતર ગણાય.

સવાલ--દુનીયામાં મોટામાં મોટું અને અમૂલ્ય રત્ન કયું ?

જવાબ--આંખ.

સવાલ--માણસ કયા કૃત્યને માટે જવાબદાર થતું નથી.

જવાબ--ધર્મથી કૃત્યને માટે.

સવાલ--પાપથી મુક્ત થવાનો રસ્તો કયો ?

જવાબ--ધર્મરસાન.

સવાલ--દુનીયામાં મોટામાં મોટો જીઠો કોણ ?

જવાબ--પ્રશામતખોર.

સવાલ--કયા રાજમાં ધર્મરતો અંશ ગણાય છે ?

જવાબ—ન્યાયી રાજામાં ?

સવાલ—સ્વતંત્ર કોણ ?

જવાબ—જેને ખીજની કાંઈ પણ દરકાર નથી તે.

સવાલ—પરતંત્ર કોણ ?

જવાબ—જે પારકા આધારે રહે તે.

સવાલ—મોટો સમુદ્ર કયો ?

જવાબ—સંસાર.

સવાલ—મોટું ખેતર કયું ?

જવાબ—જેમાં સારો પાક થાય તે.

સવાલ—સાચો અને ખરો સગો કોણ ?

જવાબ—જે દુઃખની વેળાએ મદદ કરે તે.

સવાલ—દુનિયામાં સુખી કોણ થાય છે ?

જવાબ—જે ખીજને સુખ આપે તે.

સવાલ—દુનિયામાં દુઃખી કોણ થાય છે ?

જવાબ—ખીજને દુઃખ આપે તે.

સવાલ—મોટામાં મોટો રાજા કયો ?

જવાબ—વરસાદ. કહેવાય છે કે “ રાજા તો મેઘ રાજા ઔર રાજા કાયકા ? ”

સવાલ—ઉત્તમ દુધ કયું ?

જવાબ—માનું. કહેવાય છે કે “ દુધ તો માયકા ઔર દુધ કાયકા ? ”

સવાલ—મોટું ફુલ કયું ?

જવાબ—કપાસનું. કહે છે કે “ ફુલ તો કપોસકા ઔર ફુલ કાયકા ? ”

સવાલ—લોક કેટલા છે ?

જવાબ—ત્રણ. (૧) સ્વર્ગ, (૨) મૃત્યુ અને (૩) પાતાળ.

સવાલ—માણસનો ધરાદો શાથી જણાય ?

જવાબ—તેના કૃત્ય ઉપરથી.

સવાલ—શત્રુને જીતવાનું સારામાં સાડું શસ્ત્ર કયું ?

જવાબ—નમ્રતા.

સવાલ—કોનાથી દૂર રહેવું અને સ્પર્શ પણ ન કરવો ?

જવાબ—દુષ્ટી.

સવાલ—છતી દોલતે દુઃખીયો કાણુ ?

જવાબ—ખરાબ તંદુરસ્તીવાળો.

સવાલ—દુનિયામાં મોટામાં મોટો શેઠ કયો ?

જવાબ—જેના આશ્રયથી ઘણાં માણસો જીવતાં હોય તે.

સવાલ—પરમેશ્વરે માણસને જે કાન અને એકજ જીભ કેમ આપી હશે ?

જવાબ—ઘણું સાંભળવાને જે કાન અને થોડું બોલાવવાને એક જીભ, માટે સાંભળવું ઘણું અને બોલવું થોડું.

સવાલ—દૂરનો પ્રદેશ કયો ?

જવાબ—જે દેશમાં આપણાથી જાદ શકાય નહિ તે.

સવાલ—સૌથી વહાલું બાળક કયું ?

જવાબ—જે પોતાનું હોય તે.

સવાલ—જગતમાં પારસમણી કયો ?

જવાબ—જેના સંગથી માણસનો અભ્યુદય થાય તે.

સવાલ—મોટું ઝાંડ કયું ?

જવાબ—જેનાથી ઘણા માણસોને આશ્રય મળે તે.

સવાલ—સાથી મોટું અમૃત કયું ?

જવાબ—જેથી મરણનો લય જાય તે.

સવાલ—આપણા ઉપર આવી પડતી દરેક મુસીબતનું મૂળ કારણ શું ?

જવાબ—આપણીજ મૂર્ખાઈ.

સવાલ—દોલતના મંદિરનો દરવાજો કયો ?

જવાબ—ઉદ્ધોગ.

સવાલ—મોટામાં મોટું વચન કયું ?

જવાબ—જે પાળી શકાય તે.

સવાલ—મોટામાં મોટું શિક્ષણ કયું ?

જવાબ—દરેક માણસ પોતાની મેળે પોતાની જુલો સુધારે એ સમાન
જગતમાં મોટું શિક્ષણ નથી.

સવાલ—મોટો અને ખરો વિદ્વાન કયો ?

જવાબ—જે પોતાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખે તે.

સવાલ—મોટો સુધારો કયો ?

જવાબ—જે બધા લોકો ગ્રહણ કરે તે.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

પરચુરણ.

અમૂલ્ય જવાહીર.

૧. “ જો તમને કાંઈ સોનાની બક્ષીસ આપે તે કરતાં શિખામણની બક્ષીસ આપે તો તેને વધારે કિંમતી ગણજો. ”
૨. “ જો તમારે કરજદાર ન થવું હોય તો તમારો પૈસો તમારા હાથમાં આવ્યા પહેલાં કાંઈ ખર્ચ કરતા નહિ. ”
૩. “ જો તમારે મિત્ર વધારવા હોય તો સામા માણસના સહ-ગુણનાં વખાણ કરજો એટલે તમારે જેટલા મિત્રો થશે તેટલા બીજાને થશે નહિ. ”
૪. “ જો તમારે ખુબસૂરતીમાં વધારો કરવો હોય તો તમે હાપણુરૂપી શણગાર પ્રથમ પહેરો. ”
૫. “ જો કદી તમારાથી ધર્મ થઈ શકતો ન હોય તો જેઓ ધર્મ કરી શકતા હોય તેઓની પાસેથી કરાવવાને ચુકશે નહિ. ”
૬. “ જો તમે કાંઈનું દુઃખ દૂર કરશો તો પછી પરમેશ્વર તમારું દુઃખ દૂર કર્યા વગર રહેશે નહિ. ”

૭. “ જો તમે એકદમ હચે ચડવા જશો તો પછી પછડાયા વગર રહેશો નહિ. ”
૮. “ જો તમારી સ્ત્રી અને સંતતિ નીતિવાન હોય તો જાણુજો કે તમે બધા કરતાં વધારેમાં વધારે સુખીઆ છો. ”
૯. “ જો તમારાં બાળકોને તમે માનમરતઆથી બોલાવશો તો પછી બીજાઓ પણુ તેમને માનમરતઆથી બોલાવ્યા વગર રહેશે નહિ. ”
૧૦. “ જો તમે તમારું મન હમેશાં શાંત રાખશો તો પછી તમોને શાંત ઊંઘ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. ”
૧૧. “ જો તમે તવંગર થયા છો તો ખચીન ગરીબોની મદદથીજ થયા છો એમ માની તમારાથી અને તેટલી ગરીબોને મદદ કરતા રહેજો. ”
૧૨. “ જો તમારા બોલ તમારે સાચા કરી બતાવવા હોય તો પ્રથમ તો તમેજ સાચું બોલવાની ટેવ રાખો. ”
૧૩. “ જો તમારા મિત્રની ગેરચાલ તેનું બુદ્ધ બોલવાથી સુધરે એમ તમને લાગતું હોય તોજ તેનું બુદ્ધ બોલજો, પણ જો તેથી તમારી ખાત્રી નજ હોય તો પછી ગમે તેનું પણ બુદ્ધ બોલવાની ટેવ રાખશો નહિ. ”
૧૪. “ જો તમે ડાહ્યા હો તો કંજુસની મેહેરબાની કદી પણ કબુલ રાખતા નહિ; કેમકે તેઓ તમને “ માપે ઘણું પણ આપે થોડું ” એ કહેવત મુજબ ઉપકારના છટકામાં પકડશે કે તેમાંથી તમે કદી પણ છુટા થઈ શકવાના નથી. ”
૧૫. “ જો તમારો મિત્ર પ્રમાણિક છે એવી તમારી ખાત્રી હોય તો

તેને એક ઉમા જવાહીર જેટલો કિંમતી ગણી હંમેશાં તમારા હૃદયમાં રાખજો

૧૬. “ જો તું તારો વખત વ્યર્થ ગુમાવીશ નહિ, તો પછી તને સૌથી વધારે વખત મળ્યા વગર રહેશે નહિ.”

૧૭. “ જો તમારે કામ મળુસને ખરેખરો સ્વભાવ જોવો હોય તો તે જ્યારે લુપ્ત અને ચાકના શ્રમથી ઘેરાયેલો હોય ત્યારે જઈને તેને મળજો.”

૧૮. “ જો તમે ખરા વખતનો ઉપયોગ કરી જાણતા ન હો તો જેઓ ખરેખરા ઉદ્યોગી હોય તેની પાસે જઈને કહો ”

૧૯. “ જો તું તારાં ૪ આચરણ સારાં રાખીશ તો પછી તારી નિંદા કરનારની લવરી ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપશે નહિ.”

૨૦. “ જો તમે પ્રથમ તનારી નજરેજ આખરદાર ઠરશે તો પછી લોકો તમને આખરદાર ગણ્યા વગર રહેશે નહિ ”

૨૧. “ જો તું કામની એજથી જાણીતો થયો તો પછી તેને ખુલ્લો કરવામાં મોટાઈ માનીશ નહિ.”

૨૨. “ જો તું શત્રુ વિનાનો કે મિત્ર વિનાનો હોઈશ તો જાણજે કે તારી જીદગી કાંઈ પણ કામની નથી.”

૨૩. “ જો તું તારી સ્ત્રીથી સંતોષ પામીશ તો પછી વ્યભિચારી થવા પામીશ નહિ.”

૨૪. “ જો તું કંજુસ અને અધિકારીનો દેવાદાર થઈશ તો પછી હિંમત અને કરજદાર ચતો બનીશ.”

૨૫. “ જો તમારે તમારા મિત્રની પરીક્ષા કરવી હોય તો તમારી પડતીની વખતે તેના મદદ માગવા જજો.”

૨૬. “ જો તમે તમારી શુદ્ધિને સારા કામમાં નહિ વાપરશો તો પછી તે તમારો જીવ લેનારો એક રોગ થઈ પડ્યા વગર રહેશે નહિ.”
૨૭. “ જો તમારે માન મેળવવું હોય તો વિવેકી થાઓ; અને ધાન્ય મેળવવું હોય તો ઉદોગી થાઓ.”
૨૮. “ જો તમારે તમારું કામ સારું કરવું હોય તો પ્રથમ તો તમે જાતેજ કરજો અથવા તો તમારી નજર તજેજ કરાવજો.”
૨૯. જો તુ ઉદોગમાં મચ્યો રહીશ તો પછી તારી શુંદગીનો તારે વિમો ઉતારવાની જરૂર રહેશે નહી. ”
૩૦. “ જો તમે ગમે તેવા ધંધાની પાછળ ખંત અને હોંશથી લાગ્યા રહેશો તો પછી તેમાં ફતેહમદ થવા વિના રહેશો નહિ ”
૩૧. “ જો પૈસો ઉઝાડો નહિ તો માગનારનો તગાદો નહિ ”
૩૨. “ જો તમે વચન પાળવ સારું પ્રાણુ આપશો તો પછી નછી જાણજો કે તમે જીવતાજ છો. ”
૩૩. “ જો તમારી પાછળ તમારે સારી કીર્તિ મુકી જવી હોય તો કાંઈ પણ સાર્યક કરજો.”
૩૪. જો તમારે લાંબામાં લાંબી શુંદગી અને મોટામાં મોટું મુખ લોગવવું હોય તો હમેશા ઉદોગરૂપી આપધનું સેવન કરો. ”
- ૩૫ “ જો તમે જ્ઞાનતાજ સોજત કરશો તો પછી એ કામમાં કદી ગભરાવ ના નથી. ”
૩૬. “ જો તમે જીલમ કરીને કાયદો મેળવશો તો પછી તે કાયદાને કાયદો નહી પણ નુકસાન કમજાજો.”
૩૭. “ જાણા માણસની અટકળ મૂખ માણસની ખાતરી કરતાં વધારે યોજદાર હોય છે. ”

૩૮. “ હરેક વસ્તુની સાથે તેના પ્રમાણમાં આનંદ જોડાયેલો જ હોય છે. ”
૩૯. “ જો તમે વ્યવહાર ચોખ્ખો રાખશો તો પછી તમારે ત્રીજેરી એકઠી કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. ”
૪૦. “ દુરાચરણી માણસને સદાચરણી માણસની પરીક્ષા હોતી નથી. ”
૪૧. “ પોતાના કામને ઢીલમાં નાંખનાર માણસ પારકાનો માનીતો થઈ શકતો નથી. ”
૪૨. એક મિથ્યાલિમાની માણસને જીતવાનો તેનાથી દૂર રહેવા સિવાય બીજો એકે રસ્તો હોતો નથી. ”
૪૩. “ કાંઈ સ્વાર્થને માટે થયેલો દોસ્ત, પોતાનો સ્વાર્થ સયાં પછી તને છોડી દીધા વગર રહેશે નહિ. ”
૪૪. જે જલ્દીથી ગળે છે તે પચાવી શકતો નથી. ”
૪૫. “ જ્ઞાનના વધારા કરતાં મરજી ઉપર લગામ રાખવી તે વધારે બહેતર ગણાય છે. ”
૪૬. “ પશ્ચાત્તાપ દિલના શોચથી શરૂ થાય છે અને રેહેણીના સુધારામાં તેનું પરિવર્તન થાય છે. ”
૪૭. “ વગર પૈસે પણ અનેક જાતનો પરમાર્થ થઈ શકે છે માટે પરમાર્થ કરવામાં પાછા હઠશો નહિ. ”
૪૮. “ માગી લાવેલી વસ્તુ પાછી આપવાની ટેવ રાખજો; પણ તે પચાવી પાડવાથી પરહેજ રહેજો. ”
૪૯. “ જેની કસુરોની ગણતરી કરી શકાય તેને મોટો માણસ જાણવો. ”
૫૦. “ મોતને મિત્ર માનનારો માણસ અવિચારી કામોથી દૂર રહે છે. ”

૫૧. “ મૂર્ખાઈની જાળમાં સપડાયલા માણસનો જૂટકો વિચારવંત માણસથીજ થઈ શકે છે. ”
૫૨. “ જેને કીર્તિ હવતો રાખે છે તે કદી પણ મરણ પામતો નથી. ”
૫૩. “ સ્વર્ગમાં જવાનો રસ્તો નરકમાં જવાના રસ્તા કરતાં ઘણો વિદ્વત અને ભારે હોય છે. ”
૫૪. જે પોતાને કપકા આપતો નથી તેને કાઈ પણ જાતનો કપકા અસર કરી શકતો નથી. ”
૫૫. “ સૌથી હુશિયાર માણસ બીજાની વધારે સલાહ લેનારો હોય છે. ”
૫૬. “ જે તારી ખોડ ખાંપણ તને ખુદ્દી કરી બતાવે તેને જ તારો ખરો મિત્ર માનજે. ”
૫૭. “ પઢવા પુછવામાં કાપર માણસ જેવકુશીના દરીયામાં કુબેલો રહે છે. ”
૫૮. “ હિતનાં વચનો કહેનાર કરતાં સાંભળનાર ઘણાજ થોડા હોય છે. ”
૫૯. “ જે માણસ પોતાની બુલો કમૂદ કરે છે તે પોતે પોતાનેજ મુધારે છે એમ જાણવું. ”
૬૦. “ જે તારે તારૂં કામ પુરૂં કરવું હોય તો જાણજે કે મારે મરવું જ નથી. ”
૬૧. “ તમારા નાનામાં નાના શત્રુને પણ મોટો વિચારજો અને તેના તમારી પાછળના બોલવા ઉપર લક્ષ રાખજો એટલે તે તમોને ભાગ્યેજ પહોંચી શકશે. ”
૬૨. “ જે માણસને લાખામાં લાંબી અંદગી ભોગવવી હોય તેણે ભવિ-

- ધ્યમાં આવતી આફતને માટે હિંમતથી તૈયાર રહેવું જોઈએ.”
૬૩. “ મોતથી ડરનાર માણસને મોત જલદીથી વળગે છે; પણ તેને આવનાર છે એમ જાણી સત્ય કામો કરનારને તે નડી શકતું નથી.
૬૪. “ જો તું ઉઘોગી અને સત્પુરુષનો સમાગમ રાખીશ. તો પછી આડે માર્ગે જવા પામીશ નહિ. ”
૬૫. “ જે માણસની શુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોય છે તેની વિચારશક્તિ બહુ જબરી હોય છે. ”
૬૬. “ જેને તાર્કિક દીલ ધિક્કારતું હોય તેનાથી તું ખબરદાર રહેજે. ”
૬૭. “ કાંઈ માણસની ચાલ તપાસવી હોય તો તેના સોબતીઓ કેવા છે તે પ્રથમ તપાસજો. ”
૬૮. “ જે ચીજનો નાશ થયો તેને માટે મુંઝાવા કરતાં જે ચીજ મળે તેની સંભાળમાં રહેવું તે વધારે બેહેતર ગણાય છે. ”
૬૯. “ જે માણસ દુનિયાનો અનુભવી હોય છે તે ચડતીમાં પુલાતો અને પડતીમાં ગભરાતો નથી. ”
૭૦. “ મજેલી સંપત્તિમાં સંતોષ નહી પામનારને આખી દુનિયા મળે તોપણ તે ધરાતો નથી. ”
૭૧. “ આખા કુટુંબમાં એકજ ડાહ્યો હોય તે તારામંડળમાં ચંદ્રની માફક પ્રકાશ આપનારો ગણાય છે. ”
૭૨. “ સૌ સાથે હળીમળીને ચાલનારે કરેલી કસુરો માફ થાય છે. ”
૭૩. “ જેને સઘળાં માણસો સરખાં છે તેને સોબત કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ”

૭૪. “જરૂર વિનાની ચીજ ગમે તેટલી સસ્તી મળતી હોય તથાપિ તેને મોંઘીજ નાણવી.”
૭૫. “લોભી માણસ પોતાની દોલતનો એક ટૂંટી તરીકે વહીવટ ચલાવનાર માત્ર ગણાય છે.”
૭૬. “કાંઈ સારા માણસની નિંદા કરનાર પોતે પોતાનીજ નિંદા કરે છે એમ નાણવું.”
૭૭. “તમારો દોસ્ત તમારા મહેડેજ તમારાં વખાણ કરે તે કરતાં તમારી પાછળ નિંદા કરે તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.”
૭૮. “તારા ગમે તેવા શત્રુને વશ કરવો હોય તો તું નરમાશરૂપી હથિયાર પાસે રાખજે.”
૭૯. “તારાં સુખનો નાશ કરનારી વિપત્તિને જો તું સંભારીશ નહિ તો પછી તે તને નડી શકશે નહિ.”
૮૦. “જો તું તારા બાપદાદાની ચાલ અને રસમને ધિક્કારતો હોઈશ તો પછી તારી ચાલ અને રસમને તારી પ્રજા ધિક્કાર્યા વગર રહેશે નહિ.”
૮૧. “વખાણને પાત્ર માણસોજ કપકપને સદન કરનારા હોય છે.”
૮૨. “કરજ કરીને ઉઠવા કરતાં ભુખ વેડીને મૃતું તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.”
૮૩. “ગુસ્સો તથા ઉતાવળ સારી સલાહ તથા સારા વિચારને વારં-વાર રોકે છે.”
૮૪. “જો તમે વર્તમાનકાળનો સંભાળથી ઉપયોગ કરશો તો પછી તમારે હવિષ્યમાં આવતી ધાસ્તી વેઠવી પડશે નહિ.”

૮૫. “ તમારા મોતો બોલ તમારા મોમાં છે ત્યાં સુધીજ તમારો છે, પણ તે બહાર નીકળ્યા પછી તમે તેને પાછો લેઈ શકવાના નથી.”
૮૬. “ વિદ્યા એ ગરીબોની દોલત અને તવંગરોની શોભા છે.”
૮૭. “ વિદ્વાન લોકો વિદ્યાના બળથીજ અભણ માનવી ઉપર સરસાધ લોગવે છે.
૮૮. “ વિદ્યા એવી છે કે મૂર્ખ માતબરને જ્ઞાની ગરીબને ત્યાં ખેંચી લાવે.”
૮૯. “ ગરીબાધ એવી છે કે જ્ઞાની ગરીબને મગર માતબરને ત્યાં તાણીને લેઈ જાય.”
૯૦. “ ગુરૂનાં કંઠણ વચન સહન નહિ કરી શકનાર શિષ્ય પાવરધો નીકળે છે.”
૯૧. “ વિદ્વત્તા, નરમાશ અને નીતિવાળો મનુષ્ય સા કાઢનો રહેલાઈથી માનીતો થઈ શકે છે.”
૯૨. “ શરમ વિનાનું મનુષ્ય ધમાનદાર હોતું નથી.”
૯૩. “ હરામતા પૈસાથી તવંગર થવા કરતાં હકના પૈસાથી ગરીબ રહેતું તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.
૯૪. “ મૂર્ખ માતબરના મીઠા શબ્દો કરતાં જ્ઞાની ગરીબના મોળા શબ્દો વધારે કિંમતી હોય છે.”
૯૫. માબાપની મેહેરબાની કરતાં ઉસ્તાદની ઈતરાજ વધારે સારી હોય છે.
૯૬. “ સાંભળેલી વાત સાચી માનવા કરતાં નજરે બેચેલી વાત અરધી માનવી તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.”

૯૭. “ સામાની તકસીર સાંભળીને ગુસ્સે થવા કરતાં તપાસીને ગુસ્સે થવું એ વધારે બેહેતર ગણાય છે. ”
૯૮. “ પોતાને બધાઓ કરતાં સુખી સમજનાર ખચીત સુખીજ હોય છે; પણ જે કોઈ પોતાને બધા કરતાં ઝલ્લા માને છે તે એક મોટામાં મોટો ભૂખ છે ”
૯૯. “ બઝાઈના બોલ, બોલમાં ભારે, પણ તોલમાં હલકા હોય છે. ”
૧૦૦. “ સામાનું દિલ દુખાવીને દિલગીરી દેખાડવા કરતાં દિલગીરી દેખાડવીજ નહિ તે વધારે બેહેતર ગણાય છે. ”
૧૦૧. “ દરેક માણસે વધારે કામો માથે લેવા કરતાં એક કામ પૂરું કરવું તે વધારે બેહેતર ગણાય છે. ”
૧૦૨. “ પાપી માણસ પાપનો દરવાજો બંધ કરવા જાય છે પણ કરેલું પાપ બહાર આવી પાપીને તુરત પકડી પાડે છે. ”
૧૦૩. “ બંધી દુનિયાની દોલત કરતાં પણ તંદુરસ્તીની દોલત ભારે અને વધારે કિંમતી હોય છે. ”
૧૦૪. “ તંદુરસ્તી એ દરેક માણસના સત્ય, સુખ અને સલામતીનું સુંદર અને સૌભાગ્યનું શિખર છે. ”
૧૦૫. “ કંચનવાન થવા કરતાં કીર્તિમાન થવામાં વધારે ડહાપણ માનજે. ”
૧૦૬. “ દીકરા અને દોલત એ બંને કેળવ્યા વગર ભોગવી શકાતાં નથી. ”
૧૦૭. “ બોલવા પછી પસ્તાવો કરવા કરતાં વિચાર કરીને બોલવું એ વધારે સલામતી ભરેલું ગણાય છે. ”
૧૦૮. “ વિદ્યારી થવા કરતાં વિચારી થવું એ વધારે ડહાપણ ભરેલું ગણાય છે. ”

૧૦૯. “ સંસારના કામથી કટાણેલા મનુષ્યને તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીના સુંદર ખોલો સિવાય બીજું એકંકે ઉત્તમ ઔષધ નથી.”
૧૧૦. જે ધંધો કરવામાં તારૂં મન અચકતું હોય તે ધંધો ખનતાં સુધી ન જ કરવામાં વધારે ફાયદો થાય છે.”
૧૧૧. “ જો તું તારી જીંદગી કુમારો કામે લગારીશ નહિ, તો પછી સ્વર્ગનો રસ્તો પ્રૂછવાની તારે જરૂર રહેશે નહિ ”
૧૧૨. “ સુખી થવાનો સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે દિવસે કામ ઉપર ખેસવું અને રાત્રે વિચાર ઉપર ખેસવું.”
૧૧૩. “ તમે તમારી વાત બીજાને સંભળાવવા કરતાં તેની વાત સાંભળવાની વધારે ખંત રાખજો; કેમકે તમારી વાત ઉપરથી તમારી ખામીઓ બીજાઓ જાણી લેશે. પણ જો તમે બીજાની વાત ઉપર ધ્યાન આપશો તો ખચીત તમારી ખામીઓ તમે પોતેજ સુધારી શકશો.”
૧૧૪. “ ઘણા લોકોની વચમાં કામને ઠપકા આપવો તે એક અદ્વાવતનો અગ્નિ સળગાવવા ખરાબર ગણાય છે.”
૧૧૫. “ એક નીચ માણસ મોટે મરતખે પહોંચે તે કરતાં એક યુનિયાદ માણસ હજારગણે હલકે દરજ્જે નીચે ઉતરે તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.”
૧૧૬. “ એક મૂર્ખ અને અજ્ઞાન માણસ હાથી, ઘોડા અને પાલખી ઉપર બેસે તે કરતાં એક વિદ્વાન માણસ પગે ચાલે તે વધારે શોભે છે ”
૧૧૭. “ માતેલો મૂર્ખ કદમાં મોટો પણ કિંમતમાં ખોટો હોય છે; અને

દુખજો અઘલવંત કદમાં નાનો પણ કિંમતમાં મોટો હોય છે. માટે :
બુદ્ધિમાનને નાનો વિચારશે માં.”

૧૧૮. “ તને જે લેહેજત આવ્યું ગયાથી મળે તેને અપીણ સમાન જાણજે.”

૧૧૯. “ જેઓ ઘણું જોલે છે અને વળી પુછ્યા વિના કાઈ વાતની
ખબર આપે છે તેની જરૂર જેવકુદાઈ જાહેર થાય છે.”

૧૨૦. “ જેઓ વાંચી કે વિચારી શકતા નથી તેઓને જેટલો થાક લાગે
છે તે કરતાં એક ગરબ મજૂર આખો દહાડો પોતાના ગુજરાનને.
માટે જે મહેનત કરે છે તેને ઓછો થાક લાગે છે.”

૧૨૧. “ કુદરતના કાપમાં આવી પડેલા માણસની મશ્કરી કરવી કે-
તેને માહું લગાડવું એ “ પડ્યા ઉપર પાડુ અને દાઝ્યા.
ઉપર ડહામ દેવા બરોબર ગણાય છે.”

૧૨૨. “ જે તું તારી રમતગમતોને માટે અનિશ્ચય ખર્ચ કરીશ તો
તેનાથી તને જે ગમત મળશે તે કરતાં ખર્ચનો શ્રમ વધારે
વેઠવો પડશે.”

૧૨૩. “ તારા તનને તું જેટલી મહેનત આપે તે કરતાં તારા મનને
થોડી મહેનત આપજે.”

૧૨૪. “ જે તું પ્રથમ કસોટી ઉપર ચડ્યા પછી જ સામાની કસોટી
કરીશ તો પછી તને તારી કિંમત જણાયા વગર રહેશે નહિ.”

૧૨૫. “ તું તારી ખુશ્મરતી અને મોજમજાહને માટે જેટલો પૈસો ખર્ચે-
તે કરતાં તારી તંદુરસ્તીને માટે વધારે પૈસો ખર્ચજે.”

૧૨૬. “ જે તારું મન મજબુત હોય તો તું વિચાર કરવાની ટેવ
રાખજે, હૃદય મજબુત હોય તો બધા ઉપર ખ્યાર રાખવાની ટેવ.

રાખજે, અને તારા હાથ પગ મજબુત હોય તો ઉદ્યમ કરવાની ટેવ રાખજે.”

૧૨૭. “ખાઈએ મનને ગમતું અને પહેરીએ ગામને ગમતું”
એ કહેવત તો ખોટી નથી; કેમકે મનને નહિ ગમતું ખાવાથી રોગ પેદા થાય છે અને ગામને નહિ ગમતું પેહેરવાથી નિંદા થાય છે.”

૧૨૮. “જે આજે મળી શકે તેમ હોય તેને ભવિષ્ય ઉપર રાખીશ નહિ અને જેનો કાલે ખપ હોય તેને આજે વાપરી નાંખીશ નહિ.”

૧૨૯. “તું તારા ચાકરની કસોટી કર્યા વગર તેનો એકદમ ભરોસો રાખીશ મા તેમજ કાંઈ કરણ વિના તેનો અવિશ્વાસ લાવીશ મા.”

૧૩૦. “મૂખ માણસો ડાહ્યા માણસોથી જે જ્ઞાન મેળવે તે કરતાં ડાહ્યા માણસો મૂખાઓથી વધારે જ્ઞાન મેળવે છે.”

૧૩૧. “જે માણસને તેના શત્રુઓ નિંદે અને મિત્રો વખાણે તેને ખરે-ખરે નસીબદાર જાણવો.”

૧૩૨. “તમારા શત્રુ ઉપર કિન્નો લેવાથી તમે તેના ખરોખરીયા ગણાશો, પણ જો તમે તેને માફી આપશો તો પછી તેનાથી શ્રેષ્ઠ ગણાયા વગર રહેશો નહિ.”

૧૩૩. “કાંઈનું શુરૂ કરવું તે સહેલામાં સહેલું છે પણ દુઃખના રોદણું રોયા વગર રહેવું તે સૌથી વધારે કઠણ છે.”

૧૩૪. “પોતાની છુપી વાત જાહેર કરવામાં મૂખાઈ ગણાય છે પણ પારકી છુપી વાત જાહેર કરવાથી મૂખાઈ અને દગલખાજપણું જન્મે જાહેર થાય છે.”

૧૩૫. “ રોગ મટાડવાના ઉપાયો કરવા કરતાં રોગ નહિ થવાની સંભાળ રાખવી તે વધારે બહેતર ગણાય છે.”
૧૩૬. “ મોજશોખની વસ્તુઓનો વધારે સંગ્રહ કરનારને જરૂરની ચીજને માટે ફાંફાં મારવાનો વખત આવે છે.”
૧૩૭. “ વિચારમાં ગુંથાયેલા માણસને પાંખ હોય છે પણ આંખ હોતી નથી.”
૧૩૮. “ કામમાં ગુંથાયેલા માણસને સુખ હોય છે પણ ભુખ હોતી નથી.”
૧૩૯. “ સંપ, સંપત્તિ અને શાંતિ મીઠી નિદ્રા આપે છે.”
૧૪૦. “ લખીને વિચારવા કરતાં વિચારીને લખવું તે વધારે બહેતર ગણાય છે.”
૧૪૧. “ અદેખા અને ખારીલા માણસ જેવા પોતાની જાતનેજ દુઃખ દેનારા ઘણા થોડા હોય છે.”
૧૪૨. “ રાજની દોસ્તી કરવા કરતાં સર્પનો દોસ્તી કરવી તે વધારે બહેતર ગણાય છે.”
૧૪૩. “ મૂર્ખ મિત્ર કરતાં દાનો દુશ્મન વધારે સારો ગણાય છે.”
૧૪૪. “ કોઈ માણસને ભાગ્ય કે ભાગ્યહીણ કહેવો એ ઈશ્વર ઉપર આરોપ મુકવા બરાબર ગણાય છે.”
૧૪૫. “ ધાતકી કામો કરીને રાજ્યગાદી મેળવવા કરતાં દયાનાં કામો કરીને વનવાસ વેઠવો તે વધારે બહેતર ગણાય છે.”
૧૪૬. “ જેમ સંસારનો કાયદો તોડનારને સરકાર શિક્ષા કરે છે તેમ તંદુરસ્તીનો કાયદો તોડનારને કુદરત શિક્ષા કરે છે.”

૧૪૭. “ રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોનાં પડખે ચડતાં પહેલાં તું તારી શક્તિનો વિચાર કરજે.”
૧૪૮. “ કાંઈ વાર નજીવી જેવી ગફલતથી પણ મોટું નુકસાન પહોંચી જાય છે.”
૧૪૯. “ તીખું અને ઉતાવળ મનુષ્ય ઘણુંખરું ઇમાનદાર હોય છે.”
૧૫૦. “ જુદી જુદી જાતનું અધુરું જ્ઞાન મેળવવા કરતાં એકજ બાબતનું પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.”
૧૫૧. “ મહેનત વિના મિઠાશ ક્યાંથી? એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી; કેમકે જે સખસ આખો દિવસ સખત મહેનત કરે છે તેને તેનો ખોરાક મીઠો લાગ્યા વગર રહેતો નથી.”
૧૫૨. “ પારકી નિંદા કરવામાં મુંગો ગાણુસ મુંગો નહિ પણ વાચાળ અને ડાહ્યો બનને ગણાય છે.”
૧૫૩. “ નીતિ અને સત્યનો સંગ્રહ રાખનારને ચાકર કે રક્ષક રાખવાની જરૂર રહેતી નથી”
૧૫૪. “ સત્ય અને સંતોષપણે ચાલનાર મનુષ્ય સિવાય જગતમાં ખીજ કાઢતે સુખી જાણુવો નહિ”
૧૫૫. “ ખાતખાતને ખાતર છંદગી નથી પણ છંદગીને ખાતર ખાત-ખાત છે.”
૧૫૬. “ પોતાના શરીરને અલંકારથી શણગારવા કરતાં જ્ઞાનથી શણ-ગારવું એ વધારે બેહેતર ગણાય છે.”
૧૫૭. “ જે બાબતોનો ઠપકો તું ખીજને આપે તે બાબતની એજ તારામાં છે કે નહિ તે બાબતનો પ્રથમ વિચાર કરજે.”

૧૫૮. “કાંઈ પરાયા માણસનું મૂળ અને કુળ જાણ્યા વગર એકદમ વિશ્વાસ લાવો એ અશ્કલવંત માણસનું કામ નથી.”
૧૫૯. “જ્યારે લોભી માણસ આ દુનિયાની દોલત એકડી કરવામાં રોકાય છે ત્યારે તેની પેલી દુનિયાની દોલત ખાલી થવા માંડે છે.”
૧૬૦. “જુઠને પગ હોના નથી પણ પાંખ હોય છે કે જે વડે કરીને તે ઘણે દૂર સુધી ઉડી શકે છે.”
૧૬૧. “ગમે તેવો નબળો માણસ પણ દુશ્મનથી સાવચેત રહે તો તેને ખરેખરો જોરાવર સમજવો.
૧૬૨. આંખો આગળ છે અને કાન પાછળ છે માટે પ્રથમ આંખે જોયેલી વાત માનવી અને પછીથી કાને સાંભળેલી માનવી.
૧૬૩. “જ્ઞાન વિનાનું માણસ પાપ વિનાનું હોતું નથી અને પાપ વિનાનું માણસ જ્ઞાન વિનાનું હોતું નથી.”
૧૬૪. “કાંઈ કરેલા ગુન્હાનો ઇનકાર કરવો એ એવડો ગુન્હો કરવા બરાબર ગણાય છે.”
૧૬૫. “પાપથી છુટવા મરણ ઇચ્છવા કરતાં મરણ થયા પહેલાં પાપથી છુટવું એ વધારે બેહેતર ગણાય છે.”
૧૬૬. “તારો વખત બદલાયા છતાં પણ જે ન બદલાય તેને જ તારો ખરેખરો મિત્ર માનજે.”
૧૬૭. “જેવાં તમારા છોકા ને કિંમતી ગણે તેવાજ તમારા બોલોને કિંમતી ગણશે તો ખચીત તમે સારામાં સારું બોલી શક્યા વગર રહેશો નહિ.”
૧૬૮. “જો તું તારી આંખો હૃદયમાં રાખીશ તો સુખી થઈશ પણ જો

તાઈ હૃદય આંખોમાં રાખીશ તો દુઃખ પામ્યા વગર રહીશ નહિ.”

૧૬૯. “વચન આપવાની ઉતાવળ કરવા કરતાં તે પાળવાની ઉતાવળ કરવી તે વધારે બેહેતર ગણાય છે.”

૧૭૦. “જેનું ભોજન મોટું તેની ભૂખ નાની હોય છે અને જેની ભૂખ મોટી તેનું ભોજન નાનું હોય છે.”

૧૭૧. “અનુભવ વિના અક્કલ અને પરિશ્રમ વિના પૈસા મેળવી શકાતાં નથી.”

૧૭૨. “સામાની ખોડ ખાંપણ શોધી કઢાડવી તે તો રહેલું છે, પણ પોતાની ખોડ સુધારવી તે મહા મુશ્કેલ છે.”

૧૭૩. “એક અભિમાની માણસ ઉંચી બેઠકે ચડી બીજાઓને પોતાથી નાના સમજે છે પણ તે જ પળે બીજાઓ તેને સૌથી નાનામાં નાનો અને હલકામાં હલકા ધારે છે તેની કશી ખચર પડતી નથી.”

૧૭૪. “કુતીયાની જે વાત તું જાણે છે તે તું કહી શકીશ, પણ શું શું જાણવું બાકી છે એ વાત કહી શકવાનો નથી.”

૧૭૫. “તું જેટલું ધારી શકે તેટલું પાર પાડી શકે તો પછી જાણજે કે તારા જેવો કોઈ પણ નસીબદાર છેજ નહિ.”

૧૭૬. “સુખની સદી સ્વપ્નાની માર્ફક વહી જતાં વાર લાગતી નથી; પણ દુઃખનો એક જ દિવસ આખા જમાના જેટલો મોટો લાગે છે.”

૧૭૭. “જો તું જપ કરવાની ટેવ રાખીશ તો પછી તારે તપ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.”

૧૭૮. “ઘૈર્યાવાન મનુષ્યનું શરીરબળ અને બુદ્ધિબળ આખી આણીએ રહે છે.”

૧૬૯. " સોનાનાં કડાં પહેરવાથી આપણા હાથને જેટલી શોભા મળે છે તે કરતાં દાન આપવાથી વધારે મળી શકે છે. "
૧૭૦. " જે તારા માગવા પેહેલાં મોત આવે તો જાણુજે કે તારા જેવો ખીજો કોઈ નસીબદાર નથી. "
૧૭૧. " તારું દરેક વચન તારી અકક્ષતો એક આબેહુળ દેવોગ્રાહ છે એમ જાણી બોલવા અગાઉ સારી પેઠે વિચાર કરજે. "
- ૧૭૨ સારા છોકરાંઓ છાંદગીની જંજળ વધારે છે ખરાં, પણ તેઓ
" મોતની યાદદાસ્ત વિસરાવે છે. " (ખેકન)
૧૭૩. " દુનિયામાં ગરીબ અને તવંગર બંને દુઃખીયાં ગણાય છે કેમકે ગરીબ પૈસા મેળવવાની શીકરથી દુઃખી હોય છે, અને પૈસાદાર તેની જંજળથી દુઃખી રહે છે. "
૧૭૪. " જેઓ થોડું જાણુ છે તેઓ ઘણું બોલે છે, પણ જેઓ ઘણું જાણુ છે તેઓ થોડું અને વળી વિચારીને બોલે છે. "
૧૭૫. " કોઈ સારી સલાહ તથા સારા વિચાર આપનાર કરતાં સાંભળનાર વધારે ડાહ્યા ગણાય છે. "
૧૭૬. " કોઈની મેળવેલી મહેરબાની ભૂલી જવી અને બતાવેલી મહેરબાની કહી બતાવવી એ અવિવેકભરેલું ગણાય છે. "
૧૭૭. " વાંચનાર ! નક્કી જાણુજે કે તારી દોલત તારા કબજામાં નથી. પણ તું તારી દોલતના કબજામાં છે. "
૧૭૮. " જે માણસમાં વિચાર કરવાની શક્તિ હોતી નથી તે માણસ પોતાની યાદદાસ્ત વિષે વધારે ફરીયાદ કરતારૂં હોય છે. "
૧૭૯. " સૌથી મોટામાં મોટો અને આશ્વાળો ધધો નવા નવા ફુતરો

શોધી કહાડવામાં રહેલો હોય છે.”

૧૯૦. “આખી દુનિયા માંહેની કામપણુ વસ્તુ ફેરફાર વગરની હોતી નથી.”

૧૯૧. “આપણા ઉપર આવી પડતી દરેક મુશીબતોનું મૂળ કારણ આપણીજ મૂર્ખાઈ હોવી જોઈએ.”

૧૯૨. “મન અને વિચારની લગામ ઢીલી મુકનારને તે ક્યાંસુધી લેઇ જશે તે કહી શકાય નહિ.”

૧૯૩. “દુનિયામાં સૌથી લલામાં બહુ થવું એ સૌથી કઠણમાં કઠણ કામ ગણાય છે.”

૧૯૪. “આળસાઇ છે તે દુનિયામાં બનતાં બધાં ખોટામાં ખોટાં કામોને જન્મ આપનારી એક માતા છે, માટે જો તું સુખી થવા ઇચ્છતો હોય તો આળસુ થઇશ નહિ.”

૧૯૫. “જે પરમેશ્વરનો ડર રાખે છે તેને બીજનો ડર રાખવાની જરૂર રહેતી નથી.”

૧૯૬. “દરેક માણસે પોતાની તંગીને ઘટતાં આકારમાં પુરી પાડવી એટલેજ દોલત મળી એમ સમજવું જોઈએ, કેમકે દોલતથી જોટલી જરૂરો સરે છે તે કરતાં ઉભી વધારે થાય છે.”

૧૯૭. “તું ઉધ આપ્યા વગર સુધશ નહિ, ભૂખ લાગ્યા વગર ખાઈશ નહિ, અને કામ વિના રહીશ નહિ.”

૧૯૮. “જે માણસની મતલબ તું જાણતો ન હોય તો પછી તેના કૃત્ય ઉપરથી મત આપજો.”

૧૯૯. “મશ્કરીઓ ગમે તેવી મીઠી હોય તોપણ તેનું મૂળાંતું તો કડવાશથી ભરેલું હોય છે.”

૨૦૦. “ ચોખો વ્યવહાર, યોગ્ય ઉદારતા અને કરકસરનું સેવન કરવાથી જ માણસ મોટે ભરતમે પહોંચી શકે છે ”
૨૦૧. “ શરીર સુખી રાખવાને માટે યોગ્ય ખોરાક અમુક પ્રમાણમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે પણ અનિયમિત અને અશુદ્ધિત ખોરાક લેવાથી ચેતનો રહેતો નથી. ”
૨૦૨. “ જો તું લગ્નમાં બહાદુરી મેળવીશ તો તને રાજ પાસે માન મળશે, પણ જો તું જ્ઞાનમાં બહાદુરી મેળવીશ તો તને આખી દુનિયામાં માન મળ્યા વગર રહેશે નહિ. ”
૨૦૩. “ તું બીજાને બોધ કરવા જતાં પહેલાં તું પોતેજ પોતાને બોધ આપજો. ”
૨૦૪. “ એરોજગારી શુદ્ધિમાન કરતાં એક અદ્યક્ષ વગરનો પણ ઉદ્યોગી માણસ વધારે સારો ગણાય છે. ”
૨૦૫. “ જો તારી આખર જયતી હોય તો પછી તારે પ્રાણ આપવામાં પાછો હસીશ નહિ કેમકે આખરનું જતું અર્ધું મોત બરાબર ગણાય છે. માટેજ કહેવાય છે કે “ મણતું માથું જળે, પણ નવટાંકતું નાક જશે નહિ. ”
૨૦૬. “ ચંચળ વૃત્તિનો ઉદ્યોગી માણસ ગમે તેવા ઉંડા સ્થળે રહેલી ઉદ્યોગની ખારીકીઓ સ્હેલાઈથી શોધી શકે છે. ”
૨૦૭. “ તું ગમે તેવા ધંધા પાછળ પણ ખંત અને હોંસથી લાગ્યો રહીશ તો પછી તેમાં તું ક્ષતેહ પામ્યા વગર રહીશ નહિ. ”
૨૦૮. “ કોયની સંપત્તિ છતાં પોશાકનું હલકાપણ અને ગરીબાઈ છતાં ઉમદાપણ એ બંને લક્ષણો અત્યંત જોઈએ છે. આટે તું સમાન વૃત્તિથી ચાલજો. ”

૨૦૯. “ જે માણસ તારી પુખ્તીઓ લુલી જાય અને ખામીઓ યાદ રાખે તેને તારો હિતશત્રુ માનજે ”
૨૧૦. “ એક ગરીબમાં ગરીબ અને બીજા માગનારની આખી છાંદગીનો પાંથો તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીના સુંદર બોલોમાંજ સમાયેલો હોય છે.”
૨૧૧. “ દુનિયામાં મોટામાં મોટો ધક્કો અંતઃકરણનોજ ગણાય છે, કેમકે અંતઃકરણની ઉદાસીથી દરેક સુલટી વરતુને ઉલટી કરવાથી છાંદગીનો નાશ થાય છે માટે તમે તમારું અંતઃકરણ મજબુત રાખો.”
૨૧૨. જે તમારાં બચ્ચાંઓને તમારે સારી રીતે સુધારવા હોય તો તમે તેને દરેક પળે ઠંડા મિળજથી બોલાવો.
૨૧૩. “ જે તું જાણતો હોય કે મોત તારી પડોશમાં જ છે તો પછી તે આવ્યા અગાઉ સારા કામો કરવાને ચૂકીશ નહિ ”
૨૧૪. “ તું તારમાં જેટલા સારા ગુણો હોય તેને જેમ જેમ ખીલવતો રહીશ તેમ તેમ તેનાથી આનંદદાયક વસ્તુ પામ્યા વગર રહીશ નહિ.”
૨૧૫. “ જેને પ્રશ્નરતો કર ન હોય તેનાથી તું અવશ્ય કરીને ચાલજે.”
- ૨૧૬ “ જેણે થોડું ખાધું તેણે ઘણું ખાધું એમ સમજવું પણ જેણે ઘણું ખાધું તેણે તો મુદ્દલ ખાધું નહિ એમ જાણવું ”
૨૧૭. “ તું ભલો હોય તે છતાં લોકો તને ખુરો કહે તો ખુશી થજે પણ તું ભુલો છતાં તને ભલો કહે તો નાખુશ થયા વગર રહીશ નહિ.”
૨૧૮. “ ઉમરે પહોંચ્યા પછી મેળવેલી અઠ્ઠલ કરતાં આળવડમાં લીધેલો બોધ આપણાથી છુટો થઈ શકતો નથી.”
૨૧૯. “ તું તારા વિષે ઉંચો વિચાર બાંધવા પહેલાં પારકા વિષે સારા વિચારો બાંધવાની ટેવ રાખજે. ”

૨૨૦. દરેક પુસ્તક વાંચીને તેનું મનન કરવું અને પછી તેનો બોધ વર્તનમાં ઉતારવો એ પ્રત્યેક લખી વાંચી જાણનાર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. પ્રથમ વાંચન, પછી મનન અને છેલ્લે નિષિધ્યાસન એ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવી શકાય છે અને અંતરને સુધારી શકાય છે. જેઓ સુંદર પુસ્તકોથી ભરેલાં કપ્પાટો માત્ર પોતાના ઘરની શોભાને માટે જ રાખે છે તેઓ વિદ્વાન કહેવાતા નથી, કારણકે તેઓ તો ભારવાહી ગદ્ગદ એટલે ગદ્યેષાના જેવા છે. એક ગદ્યેષા ઉપરની શુભમાં માટીની ઇંટો ભરી હોય અથવા તો જ્ઞાનથી ભરેલાં પુસ્તકોનો બોળે લાધ્યો હોય, તોપણ તેને ગોળ-બોળની કશી સમજણ હોતી નથી કારણ કે તેને તો બંનેનો ભાર એક સરખોજ લાગે છે; તેવી રીતે માત્ર ઘરમાં સુંદર પુસ્તકો રાખી બેસનારાઓ જેઓ તેમાંનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને તત્પર થતા નથી તેઓને મન પુસ્તકો માટીની ઇંટોની બરાબર છે. માટે જો પુસ્તકનો સદુપયોગ કરી શકાય તોજ તે રાખ્યાનું સાચું કંઈ લેખાય.”

૩૧૦૪૮

हितं न वाच्यं अहितं न वाच्यं ।

हिताहितं नैव तु वाचनीयम् ॥

भैरवण्डको नाम ऋषिर्महात्मा ।

हितोपदेशेन ब्रलिं प्रविष्टः ॥

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું.

આ પુસ્તક નીચેના ઠેકાણેથી વી. પી. થી અથવા
રોકડી કીંમતે મળી શકશે.

શા. ઠાકરશી તેજશી પોરા.

ઠે. શા. ગેલા હીરાની કું. નારીયેલવાડી,

પોસ્ટ નં. ૧૦. મુંબઈ.

આ પુસ્તક મુંબઈ નં. ૩, ચોપારી રોડ, લેડી નોથદોટ ટ્રિંગ્લ્સ
ઓફિસેલ કે. એન. સેલર પ્રેસમાં જાહેર પીતાંબર દક્ષિણે
છાપ્યું અને શા. દાદરશી તેજશી દેસાવજી વોરાએ શા. ગેલા
દીરાની દુકા. નારીયેળવાડી. મુંબઈ નં. ૧૦ માંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.
